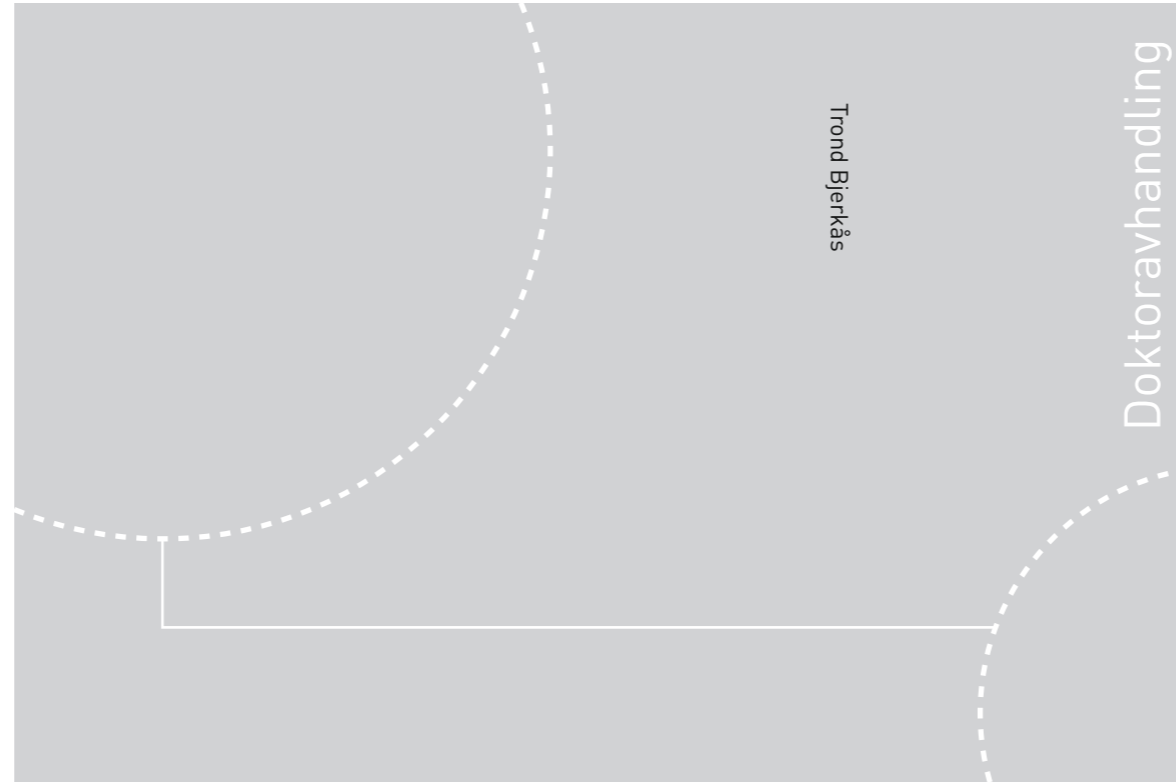

ISBN 978-82-326-1400-4 (trykt utg.)
ISBN 978-82-326-1401-1 (elektr. utg.)
ISSN 1503-8181

Doktoravhandling ved NTNU, 2016:29

Trond Bjerkås

FRA TILSKUER TIL DELTAGER?

Offentlig deltagelse i Norge i overgangen
mellom enevelde og konstitusjonelt styre

 NTNU
Kunnskap for en bedre verden

 NTNU

Doktoravhandling ved NTNU, 2016:29

NTNU
Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Avhandling for graden
philosophiae doctor
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske studier

 NTNU
Kunnskap for en bedre verden

Trond Bjerkås

FRA TILSKUER TIL DELTAGER?

Offentlig deltagelse i Norge i overgangen
mellom enevelde og konstitusjonelt styre

Avhandling for graden philosophiae doctor

Trondheim, november 2016

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske studier

NTNU

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Avhandling for graden philosophiae doctor

Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske studier

© Trond Bjerkås

ISBN 978-82-326-1400-4 (trykt utg.)
ISBN 978-82-326-1401-1 (elektr. utg.)
ISSN 1503-8181

Doktoravhandlinger ved NTNU, 2016:29

Trykket av NTNU Grafisk senter

Forord

Denne avhandlingen er et resultat av et jubileum. I 2011 ble jeg ansatt som stipendiat tilknyttet prosjektet *Grunnloven og regionene: hegemoni, kontinuitet og brudd*, ved Institutt for historiske studier, NTNU. Prosjektet ble finansiert av Norges forskningsråd og var en del av Forskningsrådets satsing på 200-årsjubileet for Norges Grunnlov. Jeg vil takke prosjektlederne Ida Bull og Jakob Maliks for tilliten og Humanistisk fakultet ved NTNU for å ha finansiert stipendiatstillingen.

Professor Ida Bull har vært min hovedveileder og Magne Njåstad min biveileder. Deres poengterte råd har vært til uvurderlig hjelp. Jeg er svært takknemlig for den tid og innsats de har ofret for å hjelpe meg på veien. Flere andre personer har også lest og kommentert deler av avhandlingen. Jeg vil spesielt nevne Knut Dørum, Jakob Maliks, Steinar Supphellen. Jeg vil også takke de anonyme fagfellene som har lest og kommentert artiklene som inngår i avhandlingen. Flere kunne vært nevnt, det er mange jeg har lært mye av. Jeg håper jeg har klart å nyttiggjøre meg de rådene jeg har fått.

Forskningsrådet har arrangert flere svært interessante seminarer som jeg har hatt gleden av å få delta på. Jeg er glad for å ha vært en liten del av den brede, tverrfaglige 1814-forskningen de siste årene. Jeg vil også takke ildsjelene i det norske 1700-tallsselskapet og dets nordiske søsterorganisasjoner, som med små midler og stort engasjement har arrangert minneverdige konferanser.

Sist men ikke minst vil jeg takke min vakre kone Brith Lene, som ble med meg fra Kristiansand til Trondheim, og som gjorde det mulig for meg å skrive denne avhandlingen. Sammen har vi fått Tallak og Hilda, som betyr alt. Det er dere som er det konstante i min tilværelse mens stillinger og prosjekter kommer og går.

Trondheim, 10.09.2016

Innholdsfortegnelse

Forord.....	1
DEL I – Sammenbindende innledning.....	7
1. Avhandlingens tema og teoretiske perspektiver.....	9
1.1. Offentlighet.....	11
1.2. Deltagelsesformer.....	15
1.3. Aktørbegreper.....	22
1.4. Offentlighetsformer – en modellskisse.....	27
1.4.1. Manifesterende offentlighet.....	29
1.4.2. Bygdeoffentlighet.....	30
1.4.3. En integrert offentlighet.....	31
1.5. Tre innfallsvinkler – presisering av forskningsoppgaven.....	33
2. Artiklene.....	36
2.1. «Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger: visitasen som offentlig arena, ca. 1750-1850».....	36
2.2. “From the Parish to the public Realm – changing terms of local government in Norway between absolutism and constitutional rule”.....	37
2.3. “Grunnloven og lokaloffentligheten – en undersøkelse av Grunnlovens betydning for fattig- og skolekommisjonene, ca. 1790-1830».....	38
2.4. «Felleskap, lederskap, utenforskap. Autoritet og fellesskapsnormer i kommunestyrene mellom 1837 og 1850».....	39
3. Analysenivå, kilder og metodiske problemstillinger.....	39
3.1. Det komparative element.....	42
4. Lokaloffentligheten på 1700-tallet.....	43
4.1. Den juridisk-sivile sfæren.....	44
4.1.1. Bygdetinget.....	44
4.1.2. Lokale ombud – lagretten og lensmannen.....	47
4.1.3. Forlikskommisjoner.....	49
4.1.4. Supplikkinstitusjonen.....	50
4.1.5. Den juridisk-sivile sfæren – sammenfatninger.....	52
4.2. Den kirkelige sfæren.....	52
4.2.1. Gudstjenesten.....	53
4.2.2. Sognekirken og kirkebakken.....	54
4.2.3. Visitasen.....	56
4.2.4. Skole- og fattigkommisjonene.....	58
4.2.5. Lokal ombud - klokkere, medhjelpere og kirkeverger.....	60
4.2.6. Den kirkelige sfæren – sammenfatninger.....	62

5. Fra 1700-tallets lokaloffentlige arenaer til 1800-tallets lokale selvstyre.....	62
5.1. Fra allmuesamlinger til representative forsamlinger.....	62
5.2. Det lokale selvstyrets røtter i de kirkelige lokaloffentlige arenaene.....	66
6. Lokalfellesskapet i offentligheten.....	69
6.1. Allmue og menighet – bondesamfunnets kollektive aktørbegreper.....	70
6.2. Deltagelsen i 1814.....	72
6.3. Lokaloffentligheten etter 1814.....	74
7. Integrasjon ovenfra? Statens endrede forhold til befolkningen.....	78
7.1. Gouvernamentalité som den moderne statens styringsform.....	80
7.2. Lokalt selvstyre som et eksempel på gouvernamentalité.....	83
7.3. Nye betydninger av «privat» og «offentlig».....	86
8. Fra tilskuer til deltager? Framveksten av en integrert offentlighet i det norske bygdesamfunnet.....	87
8.1. Offentlighetens omforming 1750-1850.....	88
8.2. Lokaloffentligheten som historisk prisme.....	90
8.3. Fra tilskuer til deltager?.....	91
8.4. Mot en integrert offentlighet.....	92
DEL II - Artikkene.....	97
1. «Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger: visitasen som offentlig arena, ca. 1750-1850».....	99
-Tidligere forskning.....	101
-Kildemateriale og avgrensninger.....	103
-Visitasenes hyppighet.....	105
-Visitasenes hovedfunksjoner.....	106
-Deltagelse ved visitasene før 1814.....	108
-En passiv og kollektiv deltagelse.....	109
-Var medhjelpere og klokkere allmuens talsmenn?.....	111
-Fra allmuesamling til sognekommisjon. Visitasene etter 1814.....	113
-Kirken som sosial arena.....	117
-Deltagelse og kontroll.....	120
-Konklusjoner.....	122
2. “From the Parish to the public Realm – changing terms of local government in Norway between absolutism and constitutional rule”.....	125
-Absolutism and constitutional rule in Norway.....	128
-The central position of the church in rural communities in 18 th century Scandinavia.....	129
-The structure of Swedish local government.....	131
-Local church government in Norway during absolutism.....	134
-Different notions of property rights over the church.....	137

-The transition to congregational ownership and the reestablishment of the church warden.....	140
-From private to public – the conceptual change in the congregations’ status.....	142
-Secularization, professionalization and elitization - local church government in the 19 th century.....	144
-From the parish to the public realm – concluding remarks.....	148
3. «Grunnloven og lokaloffentligheten – en undersøkelse av Grunnlovens betydning for fattig- og skolekommisjonene, ca. 1790-1830»	151
1. Fra en uformell til en formell politisk kultur.....	154
1.1. Politisk interaksjon i det gamle regimet: interaksjon, kommunalisme, bondeeliter.....	154
1.2. Politisk interaksjon i det nye regimet: Representasjon og borgerskap.....	157
2. Organiseringen av kommisjonene.....	159
3. Deltagelse og representasjon.....	162
3.1. Hva sa bestemmelsene om deltagelsen?.....	162
3.2. Kildematerialet.....	164
3.3. Medlemstall.....	165
3.4. Utskiftningsfrekvens.....	166
3.5. Sosial sammensetning.....	167
3.6. Fra allmuesamlinger til representative organer?.....	169
3.7. Valgmenn i kommisjonene.....	173
4. Konfronterende og integrerte kommisjoner.....	175
4.1. Konfronterende kommisjoner.....	175
4.2. Integrerte kommisjoner.....	176
4.3. Vurderinger av skillet.....	177
5. Konklusjoner.....	180
4. «Felleskap, lederskap, utenforskap. Autoritet og fellesskapsnormer i kommunestyrene mellom 1837 og 1850».....	183
-Konkurrerende forestillinger om fellesskap under eneveldet.....	186
-Det politiske fellesskapet mellom grunnlov og formannskapslov.....	189
-Politiske normer og sosioøkonomiske forhold.....	191
-Grensene for det politiske fellesskapet – husmennesenes rolle.....	193
-Ulike løsninger på fattigdommen blant husmennene.....	194
-Elitenes konsolidering – kommunestyrenes sammensetning.....	197
-Møtekultur og beslutningspraksis.....	199
-Lederskapets janusansikt.....	203
-Kommunestyrenes formynderrolle.....	205
-Fra Gemeinschaft mot Gesellschaft?.....	207
-Konklusjoner.....	209

Kildemateriale.....	211
-Utrykt kildemateriale.....	211
-Trykte kilder.....	216
Litteratur.....	219

DEL I – Sammenbindende innledning

«I disse arkivene støtte jeg overalt på røttene
til det nåværende samfunn dypt nede i denne gamle jord.»
-Alexis de Tocqueville, Det gamle regime og revolusjonen.¹

1. Avhandlingens tema og teoretiske perspektiver

Denne avhandlingen behandler offentlig deltagelse i Norge i perioden ca. 1750-1850, en periode som kan betegnes som den første demokratiseringsfasen i moderne norsk historie. Ved midten av det 19. århundret var alle de sentrale politiske institusjonene, som fortsatt er kjernen i vårt politiske system, på plass. På nasjonalt nivå var makten fordelt mellom Stortinget, kongen og en uavhengig domsmakt, mens kommunestyrene var etablert som institusjoner for lokalt selvstyre.² Med grunnloven i 1814 ble det norske folk innrømmet rett til å delta i myndighetsutøvelsen; folkesuverenitetsprinsippet som lå til grunn for opprettelsen av Stortinget, innebar at folket fra da av utgjorde statens og de offentlige myndigheters legitimeringsgrunnlag.³ Under eneveldet, som var Norges statsform mellom 1660 og 1814, lå derimot suvereniteten hos kongen alene. De eneveldige dansk-norske monarkene var hverken valgt eller en gjenstand for lovlig kritikk. Som forfatningsform innebar eneveldet et klart skille mellom statsmakten på den ene siden og undersåttene på den andre, og kongen regjerte

---

¹ Alexis de Tocqueville: *Det gamle regime og revolusjonen*. Oversatt av Bjarne Ørbo, Oslo 1988, 13

² Den neste demokratiseringsfasen kan sies å omfatte perioden fram til 1913, da stemmerett for kvinner ble vedtatt. Sentrale trekk ved denne perioden er innføringen av parlamentarismen fra 1884 og en gradvis utvidelse av stemmeretten fra slutten av 1800-tallet. Et annet viktig trekk var framveksten av partivesen og organisasjonsvesen. En tredje fase, fram mot 2. verdenskrig, kjennetegnes av en stadig tettere integrasjon mellom det politiske systemet og organisasjonssamfunnet. Arbeiderbevegelsen, men også bondebevegelsen og ulike religiøse bevegelser, var sentrale faktorer her. Dette sammenfalt med en tydeligere ideologisering i samfunnet. Denne fasen kulminerte på slutten av 1930-tallet med Nygaardsvolds regjering, før den sosialdemokratiske orden ble etablert etter 2. verdenskrig. (Se for eksempel Knut Kjelstadli, *Et organisert folk*, på Norgeshistorie.no: <https://www.norgeshistorie.no/forste-verdenskrig-og-mellomkrigstiden/makt-og-politikk/1616-et-organisert-folk.html>.) Periodiseringen jeg har skissert her avviker til en viss grad fra de kjente tredelte periodiseringene hos for eksempel Jens Arup Seip (Jens Arup Seip, *Fra embedsmannsstat til ettpartistat og andre essays*, Oslo 1963: 7–42). Seips historiske skillelinjer er i stor grad basert på organiseringen av de nasjonale politiske institusjonene, mens den periodiseringen jeg har skissert, i større grad er basert på endringer i arten av befolkningens deltagelse i det politiske systemet.

³ Det er allment anerkjent at Grunnlovens § 49: «Folket udøver den lovgivende Magt ved Stortinget», forankrer den lovgivende forsamlingen i folkesuvereniteten. Det har vært en vanlig oppfatning at folkesuvereniteten ble introdusert av Christian Frederik allerede på det såkalte stormannsmøtet 16. februar 1814. Dette har Ola Mestad nylig argumentert overbevisende imot, ved å vise at Christian Frederik forsto situasjonen i en kontraktsteoretisk kontekst som også var grunnlaget for eneveldets legitimitetskrav (Ola Mestad, «Suvereniteten tilbakegitt det norske folk ved Kieltraktaten – det oversedde natur- og statsrettsgrunnlaget for norsk sjølvstende og grunnlov i 1814», *Historisk tidsskrift* nr. 1/2014). Dette rokker likevel ikke ved at Grunnloven, slik den endelig ble utformet, baserer seg på folkesuvereniteten.

over folket, ikke med basis i folket.⁴ Den norske grunnloven, den siste forfatningen i det Jørn Øyrehagen Sunde har kalt «the great era of constitutionalism»,⁵ utgjorde derfor et fundamentalt brudd med suverenitetsforståelsen under eneveldet, og endret i høyeste grad vilkårene for samfunnsdeltagelse.

Den sentrale rollen 1814 spiller i norsk historieforståelse, kunne gjort det nærliggende å avgrense den første demokratiseringsfasen bakover til nettopp dette året og ikke til midten av 1700-tallet, da eneveldet sto på høyden av sin makt. På den annen side er det mye som taler for å se Grunnloven som del av en større endringsprosess, og som en forfatningsmessig tilpasning til samfunnsmessige endringer som hadde startet tidligere.⁶ 1814 var ikke år null hva angår befolkningens offentlige deltagelse i Norge. Også under eneveldet fantes det offentlige fora hvor allmuen deltok etter visse kriterier. Det fantes med andre ord tradisjoner for offentlig deltagelse lenge før folkesuvereniteten ble gjeldende konstitusjonelt prinsipp. Dermed melder også spørsmålet seg om hvordan disse tradisjonene har bidratt til å forme offentlighet og politisk praksis i en periode hvor forutsetningene for slik praksis gjennomgikk så store endringer. Avhandlingens hovedanliggende er følgelig å undersøke sentrale aspekter ved befolkningens offentlige deltagelse under eneveldet, og å drøfte hvordan tradisjonene fra enevoldssamfunnet endret seg og påvirket den offentlige deltagelsen innenfor det konstitusjonelle rammeverket som ble etablert med Grunnloven i 1814. Avhandlingens tittel formulerer temaet som et spørsmål om befolkningens posisjon overfor maktapparatet i denne perioden endret seg fra en tilskuerposisjon til en deltagerposisjon. Jeg vil drøfte disse begrepene nærmere nedenfor, men det blir umiddelbart klart at spørsmålet må brytes ned i flere deler: hva menes med offentlighet, hva vil det si å delta i offentligheten og hvem er

---

⁴ Kongens suverenitet ble under eneveldet gitt en dobbelt legitimitet. Den var både teokratisk, altså gitt av Gud, og kontraktbasert, altså overdratt fra folket på stenderforsamlingen i 1660. Disse to legitimeringsformene ble vektlagt ulikt i ulike miljøer og sammenhenger, men Michael Bregnsbo framhever at kontraktsteorien gradvis vant oppslutning på bekostning av den teokratiske forståelsen på andre halvdel av 1700-tallet. Se for eksempel Michael Bregnsbo: *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen, Udviklingen i præsternes syn på samfundsorden og statsmagt i Danmark 1750-1848, belyst ved trykte prædikener*, København, 1997.

⁵ Jørn Øyrehagen Sunde (ed.): *Constitutionalism before 1789. Constitutional arrangements from the High middle Ages to the French Revolution*, Oslo, 2014, 25.

⁶ Det kan sies å være en tendens i nyere fremstillinger å nedtone 1814 som et fundamentalt historisk skille. Det nyeste oversiktsverket over norsk historie, *Norvegr*, omhandler perioden 1400 til 1840 i samme bind, og legger relativt liten vekt på året 1814 (Magne Njåstad, *Norvegr*, bind 2, 1400-1840, Oslo 2011). Flere nyere prosjekter omfatter også den samme perioden som denne avhandlingen, f. eks Hilde Sandvik (red.) *Demokratisk teori og historisk praksis. Forutsetninger for folkestyre 1759-1850*, Oslo 2010; Knut Dørum og Hilde Sandvik (red.): *Oppøyer i Norge 1750-1850*, Oslo 2012; Knut Dørum: *Frå undersått til medborgar. Styreform og politisk kultur i Noreg 1660-1884*, Oslo 2016. For relaterte innfallsvinkler i skandinavisk perspektiv, Pasi Ihalainen, Michael Bregnsbo, Karin Sennefelt and Patrik Winton (ed.), *Scandinavia in the Age of Revolution: Nordic Political Cultures, 1740-1820*, Ashgate, 2011.

offentlighetens aktører? Tittelens spørsmål kan derfor ikke gis et klart ja- eller nei-svar, men danner et utgangspunkt for å drøfte sosiale og politiske begreper i historisk lys.

1.1 Offentlighet

Hva innebærer det at noen eller noe omtales som offentlig? Et utgangspunkt for denne avhandlingen er at svaret på det spørsmålet var annerledes i 1850 enn i 1750. Offentlighet er et begrep som ikke bare har flere betydninger og konnotasjoner, men som også var i endring i den perioden som her undersøkes, og det gjør begrepet historisk interessant. Hvordan vi skal forstå offentlighetsbegrepet er følgelig et spørsmål som avhandlingen søker å belyse historisk. Allerede innledningsvis vil jeg trekke opp noen foreløpige distinksjoner for å presisere forskningsoppgaven og plassere avhandlingen i en forskningsmessig kontekst.

Offentlighetsbegrepet har hatt en sentral plass i forskningen på de politiske omveltningene på slutten av 1700-tallet og første halvdel av 1800-tallet. Framveksten i denne perioden av en offentlig sfære utenfor myndighetenes direkte kontroll har blitt fremhevet som en sentral faktor i utviklingen av moderne, demokratiske samfunn. Dette er en tradisjon som går tilbake til Jürgen Habermas' arbeid om den borgerlige offentligheten fra tidlig på 1960-tallet, hvor *borgerlig offentlighet* betegner et åpent rom som vokser fram *utenfor* myndighetsutøvelsen.⁷ Habermas' begrep har blitt kritisert for å være for sosialt avgrenset, og har senere blitt geografisk og sosialt utvidet i undersøkelser av *folkelige offentligheter*.⁸ Denne kritikken svekket likevel ikke den grunnleggende forståelsen av offentligheten som en sfære utenfor myndighetenes kontroll med et potensiale for kritikk av myndighetenes virksomhet og kompetanse, som etableres fra og med siste halvdel av 1700-tallet. Den fortsatte relevansen av et slikt offentlighetsbegrep har vist seg tydelig i forskningen som direkte eller indirekte har vært knyttet til 200-årsmarkeringen for den norske grunnloven.⁹

Premisset for denne offentlighetsforskningen er at den borgerlige eller folkelige offentlige sfære var en nyvinning i forhold til en offentlighetstype som gikk forut for den. Denne tidligere offentlighetstypen har blitt betegnet som en «representativ» offentlighet, hvor

---

⁷ Jürgen Habermas: *Borgerlig offentlighet, Henimot en teori om det borgerlige samfunn*, Oslo, 1971.

⁸ For en forskningsoversikt, se Knut Dørum: «Et oppgjør med eneveldet og standssamfunnet. Dannelsen av en folkelig offentlighet i norske bygder 1814-1850», *Historisk tidsskrift* 1/2013, 97-102.

⁹ Viktige nyere arbeider er Håkon Evju: *I revolusjonens skygge. En studie i den dansk-norske opplysningens politisering*, Oslo 2008; Øystein Lydik Ildso Viken: «Underdanig opposisjon: Offentleg skriftleg motstand i Noreg 1807-1814», *Historisk tidsskrift* 3/2011; Mona Ringvej: «Trykkefriheten i 1814: det opplyste eneveldets demokratiske arv», *Historisk tidsskrift*, 1/2014; Ellen Krefting; Aina Nøding, Mona Ringvej: *En pokkers skrivesyge. 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet*, Oslo 2014; Eivind Tjønneland (red.): *Kritikk før 1800: 1700-tallets politiske og litterære offentlighet*, Oslo 2014; Håkon Evju: «'Skrivefrihedens Rigsdag'. Patriotisme, trykkefrihet og politisk deltagelse under det sene eneveldet», i Nils Rune Langeland (red.): *Politisk kompetanse. Grunnlovas borgar 1814-2014*, Oslo, 2014.

myndighetene kontrollerte kommunikasjon og informasjon, og hvis formål var å fremheve maktens herredømme og prakt.¹⁰ Daniel Johansen har i sin avhandling om den offentlige iscenesettelsen av kongemakten i Danmark-Norge under eneveldets første århundre, betegnet denne representative offentligheten som en streben etter å forme hele det offentlige rom til en visuell proklamasjon av samfunnshierarkiet.¹¹ Offentlighetens omskiftninger på 1700-tallet og ut på 1800-tallet har følgelig blitt plassert i et narrativ hvor statsmaktens representative offentlige sfære i økende grad utfordres og beskjæres av en framvoksende privatsfære og et gryende sivilsamfunn.

Det primære offentlighetsbegrepet i denne avhandlingen er et annet enn det Habermas-inspirerte begrepet skissert ovenfor. Offentlighet betegner her for det første *arenaer for myndighetsutøvelse*. Gjennom avhandlingen vil dette benyttes sammen med tilliggende begreper som *offentlige arenaer* og *offentlige institusjoner*. Videre er det reservert for *lokaloffentlige arenaer*. Det er bondesamfunnets lokaloffentlige arenaer som vil undersøkes.¹²

Dermed faller denne avhandlingen delvis inn i en annen historiografisk kontekst enn den Habermas-inspirerte offentlighetsforskningen. Jeg knytter an til et offentlighetsbegrep som vi finner i Steinar Imsens forskning på bondekommunalisme, og som senere er benyttet i undersøkelser av 1700-tallet av blant andre Aud Mikkelsen Tretvik. Imsen betegner lokaloffentlighet som institusjonalisert samhandling i lokalsamfunnet i løsningen av offentlige oppgaver.¹³ Jeg er videre særlig inspirert av svensk forskning, hvor det finnes en sterk tradisjon for historiske undersøkelser av lokaloffentlige arenaer.¹⁴ Selv om studier av 1700-tallets lokaloffentlige arenaer er utbredt også i Norge, skiller den svenske litteraturen seg fra den norske ved et sterkere kontinuitetsperspektiv mellom 17- og 1800-tallets lokaloffentlighet. Dette medfører at lokaloffentligheten i Sverige sees i et tydeligere

---

¹⁰ Habermas 1971; Jakob Maliks, *Vilkår for offentlighet. Sensur, økonomi og transformasjonen av det offentlige rom i Danmark-Norge 1730-1770*. Avhandling for graden philosophiae doctor, Trondheim, 2011.

¹¹ Daniel Johansen, *Da makten fikk et ansikt. Den offentlige iscenesettelsen av kongemakten i det tidlige dansk-norske eneveldet 1660-1746*, Avhandling for graden philosophiae doctor, Trondheim, 2014, 33.

¹² Byene, hvor forholdene var svært annerledes, blir ikke behandlet. For politisk kultur og offentlige arenaer i byene i denne perioden, se Ida Bull: «Politisk kultur i stiftsbyene – erfaringer med borgernes medbestemmelse», i Ida Bull og Jakob Maliks (red.): *Riket og regionene: Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser*, Trondheim, 2014, 134-174.

¹³ Steinar Imsen, *Norsk bondekommunalisme 1-2*, Trondheim, 1990-1995; Aud Mikkelsen Tretvik: *Tretter, ting og tillitsmenn. En undersøkelse av konflikthåndtering i det norske bygdesamfunnet på 1700-tallet*, Trondheim, 2000.

¹⁴ For eksempel Eva Österberg, «Vardagens sträva samförstånd. Bondepolitik I den svenske modellen från vasatid til frihetstid», Gunnar Broberg Ulla Wikander, Klas Åmark (red.): *Tänka, tycka, tro*, Stockholm, 1993:126-149, Harald Gustafsson, *Sockenstugans politiska kultur. Lokal självstyrelse på 1800-talets landsbygd*, Stockholm 1989; Peter Aronsson, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680-1850*, Lund 1992.

moderniseringsperspektiv enn hva ofte er tilfellet i norsk forskning.¹⁵

En viktig årsak til kontinuitetsperspektivet i svensk forskning, er at det i Sverige var en faktisk institusjonell kontinuitet i lokaloffentligheten – representert ved den såkalte *sockenstämman* – som ikke fantes i Norge.¹⁶ Sockenstämman, som fikk navnet kommunalstämman med kommunereformene i 1864, var en forsamling med utspring i organiseringen av økonomisk og materielt vedlikehold av sognekirkene.¹⁷ Den lokale kirken var dermed utgangspunktet for lokalsamfunnenes selvforvaltning, noe som innebærer at man i svensk kontekst snakker om lokalt selvstyre helt tilbake til 16- og 1700-tallet.¹⁸ Dette skiller Sverige fra Norge og Danmark, hvor den vanlige terminologien omtaler kommunalt selvstyre først fra reformene i 1837 for Norges del og 1841 for Danmarks del.¹⁹ Den institusjonelle organiseringen av lokaloffentligheten er altså en vesentlig forskjell mellom Norge og Sverige. Langt på vei kan denne forskjellen også relateres til ulikheter i henholdsvis den svenske og den dansk-norske statsformasjonen i tidlig nytid. Dansk og norsk lokalstyre på 16- og 1700-tallet delte visse karakteristika, som at det var sterkt øvrighetsstyrt og med relativt liten medbestemmelse for allmuen, trekk som kan knyttes til at de tilhørte samme statsdannelse.²⁰

---

¹⁵ Dette er et trekk den svenske forskningen også deler med mye av den tyske kommunalismeforskningen hos for eksempel Peter Blickle og Andreas Würgler. Se Peter Blickle: *Kommunalismus, Parlamentarismus, republikanismus. Historische Zeitschrift*, Bd. 242, H.3, 1986, 529-556; Würgler, Andreas, "Das Modernisierungspotential von Unruhen im 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Entstehung der politischen Öffentlichkeit in Deutschland und der Schweiz", *Geschichte und Gesellschaft*, 21. Jahrg. H.2, 1995b, s. 195-217.

¹⁶ Sverige skiller seg fra Norge ved en større institusjonell kontinuitet i perioden, både i lokalstyret og riksstyret. For riksstyret sin del er det kanskje riktigere å si at Sverige karakteriseres av flere endringer enn Norge, men at disse var av mindre gjennomgripende karakter enn innføringen av den norske Grunnloven i 1814. Visst ble den såkalte «frihetstiden» (1718-1772) avløst av et gradvis sterkere enevelde etter Gustav III's kupp, og dette ble igjen avløst av en sterkere Riksdag med Grunnloven fra 1809. Men i Sverige foregikk de konstitusjonelle nyordningene hele tiden innenfor rammen av en delt makt mellom monarkiet og Riksdagen som en firekamers stenderforsamling.

¹⁷ Aronsson 1992, 70 ff.

¹⁸ Undertittelen på Peter Aronssons avhandling om sockenstämman er «Det lokale självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680-1850». Denne terminologien har en lang tradisjon, og ble benyttet også i studier fra tidlig på 1900-tallet, se: K-H. Johansson, *Svensk sockensjälvstyrelse 1686-1862*, Lund 1937; Ragnar Gullstrand, *Bidrag til den svenska sockensjälvstyrelsens historia under 1600-talet*, Stockholm, 1923.

¹⁹ For eksempel i Sverre Steens standardverk om kommunalstyre i den første tiden etter 1837. Sverre Steen, *Lokalt selvstyre i Norges bygder: første fase*, Oslo 1968.

²⁰ Om dansk lokalt selvstyre i komparativt perspektiv, se Niels Kayser Nielsen, *Bonde, stat, hjem. Nordisk demokrati og nationalisme – fra pietismen til 2. verdenskrig*, Aarhus, 2009, 229-237. Harald Gustafsson argumenterer for at disse ulike tradisjonene fikk betydning også for utformingen av lokalt selvstyre på 1800-tallet (Gustafsson, *Kommunal frihet för nationell samling, Debatter om kommunalreformer i 1800-talets Norden*, Stockholm, 1987). For et argument om svensk statsbygging nedenfra til forskjell fra den toppstyrte oldenburgerstaten, se Hallenberg, Mats; Holm, Johan; Johansson, Dan. Organization, legitimation, participation. State formation as a dynamic process – the Swedish example, c. 1523-1680, *Scandinavian Journal of History*, 33:3, 2008, 247-268.

Av denne årsak har jeg i mindre grad benyttet dansk materiale som sammenligningsgrunnlag for Norge. Dansk forskning på lokalt selvstyre blir referert, men har ikke den samme problemgenererende funksjonen som den svenske litteraturen har i avhandlingen. På tross av, eller kanskje nettopp på grunn av, den ulike institusjonelle organiseringen mellom Norge og Sverige, kan den svenske forskningen synliggjøre problemstillinger som kan appliseres også i Norges tilfelle.

Et kontinuitetsperspektiv vil altså være tydelig, samtidig som dikotomien brudd/kontinuitet står i fare for å bli et for grovmasket analytisk verktøy for å skissere komplekse historiske endringer. Den tyske historieteoretikeren Reinhart Koselleck har foreslått begrepet *tidslag* (zeitschichten) som en måte å nyansere forståelsen av historisk forandring.²¹ Historisk forandring skjer på flere nivåer. Et første nivå er den singulære begivenheten, som skaper overraskende, irreversible endringer - for eksempel den franske revolusjon i 1789 eller den norske Grunnloven i 1814. Men singulære begivenheter kan kun oppfattes som overraskende på bakgrunn av vante gjentakelsesstrukturer. Koselleck knytter gjentakelsesstrukturene til språket, til loven, men også til «mentalitetsstrukturer» som ofte har en generasjonsmessig forankring. Det betyr at også gjentakelsesstrukturene er foranderlige, historiske størrelser. Og de singulære hendelsene og gjentakelsestrukturene betinger hverandre. Koselleck innfører også et tredje «transcendentalt» tidslag, til hvilket han regner religiøse og metafysiske grunnsetninger og forståelser som understøtter gjentakelsestrukturene som de enkelte generasjoner erfarer seg selv innenfor.

Det er mulig å problematisere Kosellecks kategorier, særlig skillet mellom gjentakelsesstrukturer og det «transcendentale» tidslaget, og det generasjonsfunderte ved gjentakelsesstrukturene.²² Like fullt kan tidslagbegrepet være et nyttig verktøy for å gripe de historiske endringsprosessene vi er på utkikk etter. Lokaloffentligheten kan sees på som et samfunnsmessig eller institusjonelt nivå, bestående av konkrete institusjoner som endres, avvikles eller opprettes. Mens konkrete institusjoner er tema i denne avhandlingens fire spesialartikler, er det det lokaloffentlige nivået som er undersøkelsesobjektet for avhandlingen som helhet. Lokaloffentlighetens normer og praksis kan sees som gjentakelsesstrukturer som er betinget av – og betinger erfaringen av – singulære hendelser, det være seg innføringen av

---

²¹ Koselleck betegner tidslagsteorien som et alternativ til motsetningen mellom en syklisk og en linjær historieforståelse, men disse knytter seg nært til motsetningen mellom kontinuitet/gjentagelse og brudd/ending. Reinhart Koselleck, «Tidslag», i Reinhart Koselleck, *Begreber, tid og erfaring*, redigert av Jens Busck, Jeppe Nevers og Niklas Olsen, København 2007, 185-192.

²² Annales-skolens forståelse av historisk tid, som tidslagsteorien har mange fellestrekk ved, vektlegger for eksempel en «økologisk tid», knyttet til jordbruksamfunnets rytme, sterkere enn Kosellecks begrepsorienterte transcendentale tidslag.

en ny forfatning, en ny lokal institusjon eller andre politiske vedtak. Særtrekk ved offentligheten, relatert til hvem som deltok og på hvilke premisser, kan løftes opp fra den enkelte institusjonen og sees som elementer i mer generelle handlingsmønstre og deltagelsesformer, og endringer i disse.

1.2 Deltagelsesformer

En viktig endring i deltagelsesformer i lokaloffentligheten i løpet av århundret fra midten av 1700-tallet til midten av 1800-tallet er en overgang fra allmuemøter til representative forsamlinger. Jeg tror at disse deltagelsesformene eller interaksjonsformene reflekterer mer grunnleggende endringer i forestillinger og normer om hvordan offentlig deltagelse skal arte seg. Eneveldets øvrighetskontrollerte allmuesamlinger, som bygdetinget og Gudstjenesten, etablerte et klart skille mellom *øvrighet* og *undersått*. Disse gruppene spilte svært ulike roller som ofte var underlagt strenge restriksjoner, noe som satte klare begrensninger for undersåttenes påvirkningsmuligheter. I moderne representative organer, som kommunestyrene etter 1837, er skillet mellom øvrighet og undersått i større grad overskredet, og *representantene* utøver myndighet på vegne av et kollektiv som de selv er en del av. Allerede begrepene øvrighet, undersått og representant løfter frem det historisk betingede i forestillinger om hva det vil si å delta i offentligheten, og hvilke aktører som var forventet å delta.

Avhandlingens tittel, med begrepene tilskuer og deltager, antyder et endringsforløp i måten befolkningen deltok i lokaloffentligheten. En første mulig formulering av dette forløpet kan da være at allmuen gikk fra å være tilskuere til maktutøvelsen innenfor eneveldets sterkt øvrighetskontrollerte allmuesamlinger, som bygdetinget eller Gudstjenesten, til å bli deltagere i makten innenfor det konstitusjonelle systemets representative arenaer. I samtiden fantes det utvilsomt en bevissthet om at det representative systemet var en nyvinning som sikret folket deltagelse i lovgivningen.²³ Samtidig er framveksten av representasjonsformer i lokaloffentligheten synlig allerede under eneveldet, uten noe grunnlag i tanker om folkets rett til medbestemmelse. Dette er tydelig på arenaer som visitasen og bygdekommissjonene, som er tema for to av artiklene i denne avhandlingen.²⁴ Spørsmålstegnet i tittelen representerer da

---

²³ Noe som er tydelig uttrykt i grunnlovskastet til Adler og Falsen, hvor det heter at «Den nyere Tid har i Repræsentations-Systemet fundet et Middel til at give det hele Folk Andeel i Lovgivningen». Se artikkelen «Grunnloven og lokaloffentligheten», avhandlingens side 157.

²⁴ «Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger» og «Grunnloven og lokaloffentligheten». Utviklingen mot representative deltagelsesformer illustrerer dermed godt en ambivalens i forholdet mellom sosial praksis og de prinsipielle begrunnelsene som gis for denne praksisen. Det er ikke gitt at den aksepterte begrunnelsen som i ettertid legitimerer en etablert sosial praksis, også kan forklare etableringen av den samme

også et betydelig forbehold om hvorvidt vi kan se en entydig utvikling fra folket som tilskuere til folket som deltager i maktutøvelsen. Det er nødvendig å avklare nærmere hva som ligger i begrepene tilskuer og deltager, og hvordan de kan relateres til de historiske prosessene som avhandlingen belyser.

Hans Skjervheim analyserte i sitt berømte essay fra 1957 begrepene deltager og tilskuer som to grunnleggende måter å forholde seg til andre mennesker på. Hvis person A framholder et utsagn, skriver Skjervheim, kan person B registrere som et faktum at A framholder et utsagn. B forholder seg dermed til A (og utsagnet) som en tilskuer. Men B kan også rette oppmerksomheten mot utsagnet og engasjere seg i det. I så tilfelle forholder B seg til A (og utsagnet) som en deltager.²⁵ Denne enkle formelen danner utgangspunktet for et angrep på det Skjervheim mener er «objektiverende» menneskevitenskaper. Særlig sosiologien og psykologien forholder seg ifølge Skjervheim til mennesker på en registrerende måte, altså som tilskuer, og dermed øver de vold på menneskene.²⁶ Dette er kjernen i det som har blitt stående som Skjervheims positivismekritikk.

Det som gjør Skjervheim relevant i vår sammenheng, er at han utvider analysen til en marxistisk ideologikritikk. Å innta en tilskuerposisjon overfor omverdenen kaller Skjervheim «Entfremdung», med referanse til Hegel og Marx:

Om ein difor objektiverer si omverd, dei andre og samfunnet, så stiller ein seg utanfor, samfunnet framtrer då som det for ein sjølv framande, det framande er nettopp det som ein ikkje deltek i, eller er i stand til å delta i. I dette perspektivet framtrer vidare samfunnet og dei andre som determinerte, som fylgjande ubrytelege «naturlovar»²⁷

Vi merker oss at tilskuerperspektivet har endret seg fra å være en maktposisjon (de objektiverende vitenskapene) til en avmaktsposisjon (den som står utenfor samfunnet og betrakter det som gitt av «naturlover»). Dette er nødvendig for gi begrepet et kritisk potensiale i politisk forstand. Fremmedgjøringen innebærer at det handlende subjektet oppfatter seg selv som betinget og determinert av det samfunnet det selv har frambrakt. Forutsetningen for å fri seg fra undertrykkelse er da å innse sin egen frihet og gjøre seg til herre over samfunnet.

Er Skjervheims maktesløse tilskuerposisjon en rimelig beskrivelse av bondeallmuens stilling overfor enevoldsmakten på 1700-tallet? Det er ikke urimelig å påstå at

---

praksisen historisk. Nietzsche betegner dette som «pudenda origo» - alle tings urene opphav (se for eksempel Friedrich Nietzsche, *Morgenrøde*, 82, Oslo, 2007). Fenomeners historiske opphav er ikke det samme som de forestillingene vi bruker for å rettferdiggjøre dem i dag. Overført til vårt tema, innebærer det å søke etter opphavet til demokratiske praksiser og institusjoner innenfor eneveldets politiske praksis.

²⁵ Hans Skjervheim, «Deltakar og tilskodar», i *Deltakar og tilskodar og andre essays*, 1976, 71-87.

²⁶ «Psykologi og sosiologi er vitenskaper om fakta, difor vert menneskelege meiningar der handsama som fakta,» Skjervheim 1976, 75.

²⁷ Skjervheim 1976, 80.

samfunnsordenen på 1700-tallet ble fremstilt som «gitt», om ikke ved naturlover, så av Gud. Dette ble tydelig formidlet i lovverket og av embetsverket på de arenaene hvor de møtte allmuen.²⁸ Visst var motstand og protest - både i form av omfattende oppstand og dagligdags «skjult motstand» - en integrert del av den politiske kulturen, men forskningen kan ikke fremvise egentlig revolusjonært tankegods i Norge. Ideer om at samfunnet kunne innrettes grunnleggende annerledes synes å ha vært svært sjeldent, i hvertfall i bondesamfunnet. I den grad man kan spore noen politisk ideologi i bondesamfunnet, har den blitt beskrevet som «legalisme», som innebærer en sterk vilje til å forsvare gamle rettigheter, men som i stor grad manglet potensiale for samfunnsendring.²⁹ Skjervheim beskriver heller ikke den maktesløse tilskuerposisjonen som et fysisk fravær, men som at de «sosiale fakta» styrer individet uten at individet selv deltar i styringen.³⁰ Til en viss grad kan den klare avgrensningen av allmuens handlingsrom på arenaer som tinget, gudstjenesten og visitasen - sammen med lovverkets strenge sanksjoner mot politisk opposisjon og maktapparatets normative press - rettfærdiggjøre en forståelse av allmuen på 1700-tallet som tilskuer til statens maktutøvelse.³¹

Likevel synes det utilfredsstillende å slå seg til ro med bildet av 1700-tallets bondeallmue som en tilskuer til makten som manifesterte seg framfor dens øyne. Én grunn til det er den påpekte vekslingen mellom tilskuerposisjonen som maktutøver og maktesløs. Med henvisning til Spinoza forestiller Skjervheim seg den ultimate tilskueren som et subjekt som står «utanfor sitt objekt og tilskodar til objektet. Tenker vi oss dette subjektet idealisert, får vi den absolutte tilskodaren, som ser alt *sub specie aeternitatis*.»³² Her har tilskueren igjen inntatt en suveren maktposisjon, den som samler alt i sitt blikk. Om noen figur fra 1700-tallets

---

²⁸ Ifølge den berømte formuleringen i Kongelovens § 2, skulle kongen æres som «det ypperste og høyeste hoffved her paa Jorden offver alle Mennikelige Lowe, og der ingen anden hoffved og dommere kiender offver sig enten i Geistlige eller Verdslige Sager uden Gud alleene». Teksten som her er brukt kan leses her: <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/kongeloven-1665/#topnote>, lest 31.08.2016.

²⁹ Knut Dørum, «Norsk folkeleg ideologi før og etter 1814», i Roald Berg og Svein Ivar Langhelle (red.), «*Mod som en konge.*» *Bøndene, makten og politikken 1800-1850*, Bergen, 2015, 33- 50. Forestillinger om radikalt annerledes samfunnsordninger var før 1750 først og fremst knyttet til religiøse grupperinger, som ble strengt behandlet av regimet. Mot slutten av århundret kom ideer om at bøndene var den nyttigste samfunnsklassen tydeligere til syne, noe som kunne gi en politisk brodd. Dette var samtidig tanker som ble delt av grupper innenfor styringsverket med kameralistiske eller fysiokratiske anskuelser. Knut Dørum 2016, 56-58.

³⁰ Skjervheim 1976, 82.

³¹ Øystein Rian synes å anlegge et standpunkt nær dette. Under eneveldet skjedde ifølge Rian «det som ofte skjer i stabile perioder. Riset (den fysiske tvangen) ble for det meste plassert bak speilet. Men folk visste at det var der, og det ble vist fram på forskjellig vis, i lovtekster som truet med drastiske straffer for regimemotstand, i undertrykking av åpen motstand og i det militære apparatet som regimet alltid holdt i beredskap mot ytre og indre fiender. Det som konsoliderte regimet mest, var dets institusjoner og disses kontroll med de offentlige ytringene – det inntraff derfor en glidning over til disse virkemidlene, og de gjorde det mindre nødvendig å ty til hyppig bruk av den fysiske volden.» Øystein Rian *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårerne for offentlige ytringer 1536-1814*, Oslo, 2014, 31.

³² Skjervheim 1976, 86.

samfunn kunne være tilnærmet denne absolutte tilskueren, måtte det være den eneveldige kongen, som i teorien skulle vite alt og bestemme alt. Kongen skulle være over samfunnet, ikke en del av det.³³

Men her slår metaforene sprekker, og vi nærmer oss et vesentlig problem med å bruke Skjervheims tilskuer-begrep på 1700-tallets Oldenburgstat. For Skjervheim kjennetegnes tilskueren, enten den mektige eller den avmektige, av et *fravær av engasjement*.³⁴ Men både det eneveldige maktapparatet og dets undersåtter kjennetegnes av et engasjement overfor hverandre, som ikke minst kommer til konkret uttrykk på de lokaloffentlige arenaene. Hvis engasjement er et kjennetegn på deltageren i offentligheten, bør vi heller spørre hva som særpreget deltagelsen til de ulike aktørene under eneveldet, og hvordan denne kan tenkes å ha endret seg med overgangen til konstitusjonelt styre.

Flere historikere har påpekt at enevoldsregimet ønsket allmuens deltagelse, men at dette skulle være deltagelse av en bestemt type. Eneveldet har i den sammenheng blitt beskrevet som et politisk teater eller en bestandig maskerade.³⁵ I det hierarkiske 1700-tallssamfunnet var det avgjørende at alle kjente sin plass og spilte den rollen de var tildelt i stykket. Særlig var det viktig at myndighetene ikke mistet ansikt, og at forestillingen om kongens makt og faderlige omsorg ble befestet.³⁶

For at den bestandige maskerade skulle kunne opprettholdes, var det nødvendig at bøndene spilte sin rolle som ydmyke, lojale og kongetro undersåtter. Dialogen mellom myndighetene og undersåttene har blitt knyttet til James C. Scotts begrep *public transcript*, det vil si den åpne eller sanksjonerte interaksjonen mellom øvrighet og undersått.³⁷ Scott opererer også med et mot-begrep, *hidden transcript*, for å betegne den «samtales» eller de handlingene som unndro seg myndighetenes kontroll.

Scotts begreper har blitt brukt til å belyse bondemotstand i Norge på 1700-tallet, både

---

³³ Jakob Maliks har således beskrevet suplikkinstitusjonen som et kommunikasjonssystem innrettet på å gi kongen en fullstendig kunnskap om sitt rike og sine undersåtter, uten at undersåttene skulle ha tilgang til den samme kunnskapen. Maliks 2011.

³⁴ Skjervheim 1976, 82.

³⁵ Knut Dørum og Hilde Sandvik: «Nytt om opptøyer og opprør», i Dørum og Sandvik (red.) 2012, 11; Peter Henningsen: Den bestandige maskerade. Standssamfund, rangsamfund og det 18. århundredes honette kultur, *Historisk tidsskrift* (dansk) 101:2, 2001, 313-344; Peter Henningsen, *I Sansernes Vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, Vol. 1, København 2006, 363.

³⁶ Derfor ble kongen ofte fremstilt som mer suveren enn han i virkeligheten var, både i Danmark-Norge og under frihetstidens Sverige. Se Michael Bregnsbo: «The Crisis and Renewal of Monarchy» I Ihalainen, Bregnsbo, Sennefelt and Winton 2011, 17-28, og Henrika Tandefelt, «The Image of Kingship in Sweden, 1772-1809», i Ihalainen, Bregnsbo, Sennefelt and Winton 2011, 41-53.

³⁷ James C. Scott, *Domination and the arts of resistance: hidden transcripts*, New Haven, 1990.

omfattende opptøyer og «skjult» hverdagsmotstand.³⁸ *Public transcript* er, som Knut Dørum skriver, det som kjennetegner kommunikasjonen mellom stat og undersåtter i autoritære regimer. Myndighetene setter strenge grenser for hva som kan ytres, kritikk er uakseptabelt og lojalitet et imperativ.³⁹ Det er klart fra Scotts begrepspar at det er myndighetene som har regien i det offisielle teaterstykkets public transcript. Opptøyer eller motstand kan tolkes som at undersåttene bryter med regien de har fått. Denne regien må gjenopprettes for at myndighetene ikke skal tape ansikt, og enevoldsstaten kunne da benytte seg av de strenge straffene lovverket åpnet for, for å kue oppviglere. Dette ble likevel gjerne kombinert med strategier hvor kongens nåde og mildhet ble fremhevet ved å gjøre straffene milde og la de fleste gå fri.⁴⁰ Forutsetningen for dette var at allmuen åpent angret sine overskridelser og erklærte seg som kongens lojale undersåtter. Bøndene måtte igjen, som Thomas Slettebø skriver, spille sin foreskrevne rolle i eneveldets teaterstykke.⁴¹ Det kan følgelig være grunn til å kvalifisere tilskuerbegrepet og heller snakke om allmuen som en regissert aktør på eneveldets lokaloffentlige arenaer.

Hvis vi retter oppmerksomheten mot den andre delen av Skjervheims begrepspar – deltageren – har den et kjennetegn som bryter med den interaksjonen som preget forholdet mellom øvrighet og undersåtter under eneveldet: deltageren er først og fremst en nøktern diskusjonspartner, en diskutant, som Per Otnes kaller ham.⁴² Diskutanten inngår i en deliberativ diskusjon hvor fri meningsutveksling er idealet. Slik sett kan Skjervheims deltagerbegrep knyttes til Habermas' kommunikasjonsteori, men Habermas historiserer en praksis som Skjervheim anser som et supra-historisk menneskelig potensiale.⁴³ For Habermas er individuell frihet og politisk medbestemmelse knyttet til framveksten av en kultur for deliberasjon og fri meningsdannelse i vesten i de siste 250 årene. Disse elementene utgjør samlet de vesentlige kjennetegnene ved moderniteten, og en viktig forutsetning for dem er en kultur for – og institusjonelle rammer for – saklig og utvungen deliberasjon.⁴⁴

---

³⁸ Thomas Ewen Daltveit Slettebø: «Strilekrigen i Bergen i 1765. Improvisasjon i eneveldets politiske teater», i Sandvik og Dørum (red.) 2012, 45-102; Trond Bjerkås, *Matrikkel og motstand. Matrikkelarbeidet på 1720-tallet og eneveldets politiske kultur*, masteroppgave i historie, Universitetet i Agder, 2011.

³⁹ Dørum 2016, 63-64.

⁴⁰ Dette skulle innvirke «en ret Melance af Frygt og Kierlighed», som amtmannen i Lister, Wilhelm Resen, uttrykte det i 1723. Bjerkås 2011, 100 ff.

⁴¹ Slettebø 2012, 93.

⁴² Per Otnes: «Deltakar og tilskodar. Forsøk på en nylesning», *Sosiologisk tidsskrift*, 3/2013, 288.

⁴³ Teorien presenteres i Habermas' hovedverk *Theorie des kommunikativen Handelns* fra 1981. For en norsk innføring, se Erik Oddvar Eriksen: *Kommunikativ handling og deliberativt demokrati: Jürgen Habermas' teori om politikk og samfunn*, Bergen 1999.

⁴⁴ Arne Johan Vetlesen, *Jürgen Habermas*. Store norske leksikon, https://snl.no/J%C3%BCrgen_Habermas. Lest 04.05.2016.

Slike rammer var langt på vei fraværende under eneveldet, men innenfor det konstitusjonelle systemets rammer etter 1814 utviklet den frie meningsutvekslingen mellom likeverdige parter seg til et politisk ideal - noe som også innebar en opphøyelse av det selvstendige individet, saklighet og upartiskhet.⁴⁵ Det er likevel klart at heller ikke det politiske systemet på første halvdel av 1800-tallet generelt kan beskrives som et deliberativt demokrati, slik dette begrepet vanligvis forstås. Sentrale bestanddeler i begrepet er at legitim lovgivning er resultat av borgernes offentlige deliberasjon, og at borgerne aktivt deltar i det politiske liv. Slik sett står det i en viss motsetning til velgerdemokratiet, hvor borgernes deltagelse begrenser seg til å stemme ved valg.⁴⁶ Etter 1814 tenderte de politiske normene til å begrense borgernes politiske deltagelse til først og fremst å være velgere. Agitasjon og interessepolitikk ble uglesett, og de valgte representantene skulle være selvstendige og handle uten bundet mandat fra velgerne.⁴⁷

Likevel er aspekter ved det deliberative demokratiet synlige innenfor de nasjonale politiske institusjonene på første halvdel av 1800-tallet. De samme normene som begrenset borgernes direkte innflytelse på det politiske systemet – representantenes uavhengighet, saklighet og upartiskhet – fremmet deliberasjon innenfor institusjonene. Her var det i økende grad et ideal om å diskutere seg fram til de beslutningene som gavnet det allmenne vel.⁴⁸

Kan vi følgelig, parallelt med det forfatningsmessige bruddet i 1814, tale om et brudd i de offisielle normene for offentlig deltagelse, en overgang fra ett public transcript til et annet – fra underdanighet og lydighet til saklighet og rasjonalitet? Mitt utgangspunkt er at deltagelsesformer, liksom offentlighetsformer, ikke bare kan forstås med henblikk på deltagelsens forfatningsmessige og institusjonelle rammer. Deltagelsesformer er en del av den politiske kulturen i et samfunn. Politisk kultur har blitt definert som de normer og regler som styrer beslutningsprosesser og innflytelse, samt mer allmenne forestillinger om hva som legitimerer makt.⁴⁹ Politisk kultur innebærer altså noe mer enn politikkenes formelle rammer slik de kommer til uttrykk i lovverk. Det innebærer også noe mer enn de forfatningshistoriske og idehistoriske røttene til politiske og statsrettslige begreper. Politisk kultur handler vel så

---

⁴⁵ Marthe Hommerstad, «Et spørsmål om kunnskap? Politisk kompetanse og politisk deltagelse blant bønder etter 1814», i Nils Rune Langeland (red.), *Politisk kompetanse. Grunnlovas borgar 1814–2014*, Oslo 2014a: 88–104.

⁴⁶ Se James Bohman and William Rehg (ed.), *Deliberative Democracy, Essays on Reason and Politics*, MIT Press, 1997.

⁴⁷ Hommerstad 2014a.

⁴⁸ Hommerstad 2014a, 89.

⁴⁹ Harald Gustafsson, *Political interaction in the Old regime: central power and local society in the eighteenth-century Nordic states*, Lund, 1994, 21.

mye om normer som nedfeller seg i daglig praksis og deltagelsens uuttalte forutsetninger. Videre vil undersøkelser av politisk kultur se normer og praksiser i lys av andre aspekter ved samfunnslivet, slik som sosio-økonomiske forhold og bredere forestillinger om samfunnets innretning og grupper og individers innbyrdes forhold.⁵⁰ Forfatningsendringen i 1814 bør derfor etter min mening sees som én blant flere faktorer som betinget normene for offentlig deltagelse. Den må vurderes i samspill med eksisterende praksiser og normer for deltagelse i lokaloffentligheten.

Ulike forfattere legger ulik vekt på om politisk kultur bør omfatte normer og praksiser som anses som ulovlige, det vil si ulike former for protestrepertoar. Eva Österberg legger vekt på at politisk kultur omfatter *aksepterte* normer og praksiser, mens både Karin Sennefelt og Knut Dørum i større grad mener at ulike former for illegale protester også må omfattes av et samfunns politiske kultur.⁵¹ Herværende undersøkelse fokuserer på politisk kultur innenfor rammen av myndighets sanksjonerte, ja ofte påbudte institusjoner. Offentlighetsbegrepet kan brukes som en avgrensning av hvilke aspekter ved den politiske kulturen som står i fokus, nemlig *helheten av institusjoner, praksiser og normer som styrer myndighetsutøvelse og kommunikasjon mellom myndighetene og befolkningen*. Åpenbare former for ekstralegale protester faller dermed i stor grad utenfor, selv om slike fenomener like fullt hører med i en generell definisjon av politisk kultur. Man kan selvsagt tenke seg ulovlige demonstrasjoner på lokaloffentlige arenaer, enten ved ureglementerte handlinger eller ved ulovlig fravær, men spørsmålet er om distinksjonen mellom lovlig og ulovlig i vår sammenheng er den mest relevante. En vel så fruktbar innfallsvinkel kan være å se lokaloffentligheten som et felt hvor det foregår en stadig utveksling av synspunkter på hva som er, og bør være, normert og akseptabel bruk av offentlige arenaer. Det er fordi det som skal undersøkes, først og fremst er framveksten av nye måter å organisere legitime, offentlig sanksjonerte beslutningsprosesser. Dette er dog en innfallsvinkel som innebærer at normer ikke er standarder som er gitt en gang for alle, og som så enten blir fulgt eller brutt. Normer er ikke det samme som lover. Normene

---

⁵⁰ For to gode redegjørelser av begrepet politisk kultur, se Knut Dørum: «Hvordan kullbøndene seiret i striden med Bernt Anker. Bondepolitikk og bondeøkonomi rundt Oslofjorden på 1700-tallet», *Historisk tidsskrift*, 85, 2006, 405-412; og Marthe Hommerstad: *Politiske bønder. Bondepolitikk og stortinget 1815-1837*, avhandling for graden ph.d. Universitetet i Oslo, 2012, 17-20.

⁵¹ Österberg 1993; Karin Sennefelt, *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politiska kultur*, Hedemora, 2001: 17-21; Dørum, 2006: 405-412.

blir langt på vei til i og med aktiviteten som foregår på de lokaloffentlige arenaene, og den fortolkningen ulike aktører gjør av dem.⁵²

1.3 Aktørbegreper

Det følger av dette at også aktørene i offentligheten må vurderes kritisk som historisk foranderlige størrelser. Aktørbegreper som «statsmakten», «allmuen», «undersåttene» eller «øvrigheten» er kollektivbegreper som ikke er rent deskriptive. De beskriver ikke simpelthen en foreliggende fortidig realitet, men er og var begreper som aktivt kategoriserer samfunnet i meningsskapende distinksjoner. De er dermed begreper med en betydelig politisk og sosialt konstruktiv kraft. Hvem eller hva som utgjør allmuen eller staten blir derfor et spørsmål med politisk, sosialhistorisk og begrephistorisk relevans. Oppfatninger av hvem som kan være aktører på offentlige arenaer, hva som kjennetegner disse og hvordan de betegnes, er viktige spørsmål for forståelsen av den politiske kulturen i perioden.

Innenfor den historiefaglige nasjonsbyggingsdiskursen i tradisjonen etter Sars var den sentrale historiske aktøren folket selv. Venstrestatens (1884-1935) toneangivende historikere utformet et syn om at Grunnloven i 1814 var forberedt av en gradvis vekst i det norske folks nasjonale og politiske selvbevissthet. De anla et teleologisk, syntetiserende perspektiv med nasjonen som den grunnleggende rammen. Den politiske friheten var forberedt over lang tid og var nært knyttet til den nasjonale selvstendigheten.⁵³

På litt ulikt vis fremstilte historikere som Sars, Halvdan Koht og Arne Bergsgård dermed den historiske utviklingen i dansketiden som en kamp mellom to krefter: folket på den ene siden og et fremmed herredømme på den andre, men det er også klart at det er folket som var det egentlige historiske subjektet.⁵⁴ Selv om Sars fremmet et relativt positivt syn på

---

⁵² Jeg støtter meg her til praksis-begrepet hos Nicolas Demertzis, som vektlegger at politisk kultur ikke er en gitt ramme rundt politisk aktivitet, men noe som stadig blir skapt, opprettholdt og endret gjennom offentlig praksis. Nicolas Demertzis, *Cultural theory and political cultur. New directions and proposals*, Lund, 1985.

⁵³ Dette historiesynet, som Sars senere utviklet i sitt store verk *Udsikt over Norges historie*, kommer pregnant til uttrykk allerede i *Historisk Indledning til Grunnloven* fra 1882, som kretset rundt to punkter – det nasjonale bunnpunkt da Norge ble et lydrike av Danmark i 1536, og den nyvunne selvstendigheten i 1814: «Et Folk taber ikke sin Frihed og Selvstændighed, uden at der er en indre Brøst ved det, en Mangel eller en Sygdom i dets Organisation. Endnu mindre er det tænkeligt, at et Folk skulde gjenvinde sin Frihed og Sælvstændighed ved det blotte Tilfældes Gunst eller ved en enkelt, om end noksaa fremragende Daad.» Johan Ernst Sars: *Historisk Indledning til Grundloven*, i Johan Ernst Sars: *Samlede værker*, bind 3, Kristiania og København, 1912, 430. (oppr. 1882).

⁵⁴ Francis Sejersted har betegnet disse historiefortellingene for romanser, med henvisning til Hayden Whites velkjente typologi. Kjennetegn ved romansen, skriver Sejersted, er en fremskrittstro med klare metafysiske innslag - historien har et mål og den historiske utviklingen kan forklares med henvisning til dette målet. Romansen er en fortelling om det godes seier over det onde ved at helten tar sin skjebne i egne hender. Og, understreker Sejersted: «Helten i disse fortellingene er folket.» Francis Sejersted, «Historiefagets fortellinger», i Francis Sejersted, *Norsk idyll?* Oslo, 2000, 15-33. Sitat på side 18.

enevoldsregimet som bondevennlig, og mener det skjedde en tilnærming mellom bønder og overklasse på 1700-tallet, beholdt han den grunnleggende «Kløft» mellom bondesamfunn og de fremmede klasser som premiss også for den historiske utviklingen også etter 1814.⁵⁵

Det siste poenget gjelder også for Halvdan Koht, men dennes marxistiske klasseskjema gjorde ham mindre velvillig stemt overfor enevoldsregimet. For Koht var staten alltid et redskap for de dominerende klassene, som på 1700-tallet i Norge etter hans syn var byborgerskapet. Hos Koht tok herredømmet dermed form av en allianse mellom kongemakt og kapital i utbyggingen av folket.⁵⁶ Det som vi her skal feste oss ved er den felles oppfatning hos Sars og Koht om at historien forstås som en motsetning mellom to krefter – folket og herredømmet. Mens dialektikken mellom dem forklarer historiens gang, fremstår de i seg selv langt på vei som supra-historiske kategorier; de er universalbegreper hvis innhold konkretiseres i de enkelte historiske epoker, men som i seg selv er uten historie.

Den historiske konkretiseringen av det norske folk ble innenfor denne nasjonsbyggende diskursen knyttet til fortidige sosiale og økonomiske forhold gjennom en sterk identifikasjon mellom 'folket' og 'bonden'. Som økonomisk kategori er en bonde en som ernærer seg av jordbruk, men som en sosioøkonomisk kategori i norsk historisk kontekst er begrepet mangetydig. Brynjulv Gjerdåker skiller mellom fire distinksjoner: 1) selveier med odal, 2) selveier uten odal, 3) leilending, og 4) husmann.⁵⁷ Som politisk kategori har bonden videre i stor grad blitt bestemt av sitt forhold til staten, som: «objekt for maktutøving (eller deltaker i maktutøving), som skattebetalar, tingmann, soldat, (...)», slik Kåre Lunden har formulert det.⁵⁸ Lunden avgrensar dermed den politiske bonden som en figur fastlåst i et motsetningsforhold til statsmakt og embetsmakt, et grep som har sterk gjenklang i tradisjonen tilbake til Sars. For å fortelle historien om nasjonen som gradvis kom til politisk bevissthet om seg selv, har det vært nødvendig å underkommunisere de sosiale og politiske ulikhetene innad i bondesamfunnet, eller retttere sagt deres politiske relevans. Både Sars og Halvdan Koht skriver regelmessig om 'bonden' i entallsform, som en metonymi for hele bondesamfunnet. Den marxistisk inspirerte Koht betegner 'bonden' som underklassen i Norge, og borgerskapet, inkludert embetsverket, som overklassen.⁵⁹ Som Brynjulv Gjerdåker

---

⁵⁵ Ottar Dahl, *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre*, Oslo, 1992, 179- 193.

⁵⁶ Dahl 1992, 246-248.

⁵⁷ Brynjulv Gjerdåker: 'Bonde'/'bønder - ein omgrepseksegese, knytt til den historiefaglege nasjonsbyggingsdiskursen sett gjennom hermeneutiske prisme til nokre historikarar frå Ernst Sars til Øystein Rian, Volda 2008, 3.

⁵⁸ Sitert i Gjerdåker 2008, 3.

⁵⁹ Halvdan Koht, «Bonde mot borgar i nynorsk historie», i Halvdan Koht, *Nye innhogg og utsyn*, Oslo, 1964, 93-138.

påpeker, gjør Koht dermed 90-95 % av Norges befolkning i tidlig nytid til en kollektiv underklasse under betegnelsen 'bonden'. Hos Sars finner Gjerdåker en tilnærmet identifikasjon mellom begrepene 'bonde' og 'nordmann'.⁶⁰

Kohts tydelige klassekamperspektiv skiller ham fra den nesten 40 år eldre Sars, men den marxistiske innflytelsen blir tydelig innordnet i det samme nasjonal-demokratiske paradigmet. Klassebegrepet leder ham også inn i motsigelser. Koht opererer med to klasser i Norge, borgerne og bøndene. På den ene siden var det en grunnleggende konflikt mellom dem, og eneveldet var borgernes redskap i utsugingen av bøndene.⁶¹ Samtidig hadde borgerne og bøndene felles interesser i å styrte eneveldet, som undertrykket begge klasser; viljen til å se nasjonal harmoni mot fremmed herredømme overstyrer hos Koht ofte klassekamperspektivet.⁶² Også embetsmennene deltok i kampen for folkestyre. Det var de som hadde suget til seg «de moderne lærdommene, om at bøndene var den viktigste samfundsklasse», og det var de som tok førerskapet i 1814.⁶³ De sterke materialistiske og konfliktorienterte trekkene ved Kohts historiesyn ble med hendelsene i 1814 opphevet i en nasjonal samling mot fremmedstyre og autokrati. Også for Arne Bergsgård var det «den lykkelege sammensmeltinga av det nasjonale og det demokratiske», som kjennetegnet hendelsene i 1814.⁶⁴ De grunnleggende årsakene til Norges selvstendighet finner Bergsgård i «dei livsens krefter som låg gjøymde i det norske folk sjølv, urgamal fridomskjensle, lovlydnad og ansvarskjensle, krav om rett og lov som har fylt folket frå fyndeheimen av [...]». ⁶⁵ Dette er et ekko av Sars, riktig nok i en annen språkdrakt.

Åsmund Svendsen har betegnet Koht og Bergsgård som unipolare historikere, fordi de etter hans mening inntok en rikspolitisk innfallsvinkel hvor bondepolitikken utelukkende ble tolket i et sentrumperspektiv.⁶⁶ Dette er symptomatisk for en metodologisk nasjonalisme som har ligget til grunn for mye av den tradisjonelle historiografien. Den samme sentrumsorienteringen finner vi også hos Jens Arup Seip. Hans bondebegrep tilsvarer Kohts ved at bøndene forstås i motsetning til embetsmenn og borgere, men innenfor Seips metodologiske individualisme er enhver forestilling om bonden som inkarnasjonen av

---

⁶⁰ Gjerdåker 2008, 5.

⁶¹ Halvdan Koht, *Norsk bondereising*, Oslo, 1975 (oppr. 1926); Halvdan Koht, «Det store i 1814», i Steinar Supphellen (red.): *Norske historikere i utvalg IX. Studier i norsk historie omkring 1814. Ein nasjon stig fram*, Oslo, 1983, 266-277 (oppr. 1914), 267.

⁶² «I mange ting sto borgere og bønder mot hverandre, og klassekampen mellom dem var alt i gang. Men mot enevældet kunde de staa sammen; i striden for folkestyret hadde de sams interesser.» Koht 1983, 269.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Arne Bergsgård, *Året 1814. II. Unionen*, Oslo 1945, 328.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Seminar i Trondheim 17. okt. 2008, referert i Gjerdåker 2008.

nasjonen fullstendig fraværende.⁶⁷ Hos Sverre Steen finner vi derimot en helt annen bevissthet om det sosialt mangefasetterte bondesamfunnet.⁶⁸ Men det er betegnende at dette langt på vei går på bekostning av bøndene som politiske aktører og bonden som inkarnasjonen av et nasjonalt ideal.⁶⁹

Oscar Albert Johnsen er kanskje den som i størst grad har kombinert et nyansert syn på bondesamfunnet med bonden som politisk kraft og nasjonalt symbol. I «Norges bønder» fra 1919 skriver han at gårdbrukerne på 1700-tallet dannet en overklasse over husmennene, som ikke sto tilbake for å utnytte sine undergitte.⁷⁰ Han fremhever også et konstruktivt samvirke mellom bønder, borgere og embetsmenn.⁷¹ Men det dette samvirket fremmet, var en *bondekultur*, som slo ut i full blomst på 1800-tallet, da bøndene overtok den politiske styringen av landet.⁷² Det er kanskje betegnende at Johnsen var knyttet til Landmandsforbundet og et odelsbondehyllende politisk prosjekt som sto i like sterk kontrast til arbeiderbevegelsen som til borgerskap og kapitalisme i mellomkrigstiden.⁷³

Nyere forskning viser i større grad et refleksivt forhold til kollektive aktørbegreper. Delvis kan dette tilskrives den litterære vendingen som slo igjennom i historiefaget på 1980-tallet, og som innebærer (blant annet) en bevissthet om at begreper ikke bare beskriver aspekter ved en sosial og politisk virkelighet, men at de selv er en del av denne virkeligheten.⁷⁴ Denne bevisstheten kan brukes til å studere ulike betydninger av begreper i fortidig politisk og historisk litteratur, slik Kai Østberg gjør i sin artikkel om bilder av folket i Frankrike mellom 1789 og 1848.⁷⁵ Men den kan også brukes til å forsøke å avdekke betydninger i fortidens begreper i kildemateriale med et presumtivt lavere språklig

---

⁶⁷ Jens Arup Seip, *Utsikt over Norges historie*, Oslo, 1974.

⁶⁸ Sverre Steen, *Det gamle samfunn. Det frie Norge, bind 4*, Oslo, 1957.

⁶⁹ Gjerdåker 2008, 11. Steen fremhever heller det insulære og tradisjonsbundne ved det gamle bondesamfunnet, elementer som måtte overvinnes for at nasjonen skulle nå sitt potensiale. Gjerdåker påpeker at for Steen oppfylte nasjonen sitt potensiale først gjennom den sosialdemokratiske orden, som innebar en ødeleggelse, ikke en fullendelse av det gamle bondesamfunnet.

⁷⁰ Oscar Albert Johnsen, *Norges bønder. Utsyn over den norske bondestands historie*, Kristiania 1919, 302.

⁷¹ *Ibid.*, 312.

⁷² *Ibid.*, 382 ff.

⁷³ May-Brith Ohman Nielsen beskriver Landmandsforbundets partipolitiske avlegger, Bondepartiet, som en tredje pol i partidannelsen i mellomkrigstiden. De tre polene var arbeid, kapital og jord. May-Brith Ohman Nielsen, *Jord og ord: en studie av forholdet mellom ideologi, politikk, strategi og mobilisering hos den tredje pol i det norske partisystemet: Bondepartiet 1915-1940*, Bergen 1997. Om Johnsens tilknytning til Landmandsforbundet, se Åsmund Svendsen, *Oscar Albert Johnsen*, Store norske leksikon, https://nbl.snl.no/Oscar_Albert_Johnsen. Lest 27.07.2016.

⁷⁴ Dette var et bevisst metodisk utgangspunkt for Lynn Hunts arbeider om den franske revolusjon: «The point of the endeavor was to examine the ways in which linguistic practice, rather than simply reflecting social reality, could actively be an instrument of (or constitute) power”. Lynn Hunt (ed.), *The New Cultural History*, Berkeley 1989, 17.

⁷⁵ Kai Østberg, «Bilder av folket, Frankrike 1789-1848, i Sandvik (red.) 2010.

refleksjonsnivå, som ofte er tilfelle med ulike typer arkivmateriale.

Østbergs artikkel inngikk i et større forskningsprosjekt med tittelen *Demokratisk teori og historisk praksis, forutsetninger for folkestyre 1750-1850*, ved Universitetet i Oslo. Dette prosjektet bidro til at «folket» i politisk forstand ble tematisert på en ny måte. Folkelig deltagelse ble knyttet til sine konkrete kontekster, undersøkelsene avdekket hvordan folk mobiliserte, og ikke minst fikk folket en kjønnsdimensjon. Dermed ble fokuset flyttet bort fra 'bonden' som en universell kategori til mer mangefasetterte aktørbegreper.⁷⁶

Likevel hadde dette forskningsprosjektet kanskje vel så mange berøringspunkter med en sosialhistorisk 'historie nedenfra', kombinert med elementer fra Habermas' offentlighetsteori, som en tydelig begrepshistorisk tendens. Reinhart Koselleck, den mest sentrale teoretikeren innenfor begrepshistorie, er ikke referert i de to hovedpublikasjonene fra prosjektet.⁷⁷ Enda mer overraskende er det at referanser til Koselleck er så å si fraværende i den nylig utkomne antologien om Grunnlovens borger 1814-2014, som er en del av serien *Nye perspektiver på Grunnloven 1814-2014*.⁷⁸ Dette kan sees som et tegn på at Koselleck er lite utnyttet som teoretisk premissleverandør i norsk historieskrivning.⁷⁹

I denne avhandlingen spiller elementer i Reinhart Kosellecks begrepshistoriske metode en viss rolle. En forutsetning for begrepshistorisk metode er å ta utgangspunkt i de begrepene som brukes i kildene, altså fortidens egne begreper. Hva betydde begreper som allmue, menighet eller representant for de som benyttet dem? Hvem var det som bestemte dem? Hvem var inkludert i disse begrepene? Slike spørsmål kan sees som første ledd i en begrepshistorisk metode, som igjen åpner for å studere språklige strukturer som eksisterer parallelt med sosial- og politiskhistoriske strukturer. Det siste leddet i en begrepshistorisk

---

⁷⁶ Sandvik (red.) 2010; Dørum og Sandvik (red.) 2012.

⁷⁷ Sandvik (red.) 2010; Dørum og Sandvik (red.) 2012.

⁷⁸ Nils Rune Langeland (red.) 2014. Unntaket er artikkelen til Håkon Evju. Evju refererer til Kosellecks tidlige verk *Kritik und Krise*, men plasserer ham i samme forskningskontekst som Habermas, og ikke, som har vært vel så vanlig i senere tid, i en delvis Habermas-kritisk kontekst knyttet til navn som Michel Foucault og Roland Barthes.

⁷⁹ Jari Marjanen beskriver Koselleck-resepsjonen i Norge (og Sverige) som «significantly later than in Denmark or Finland». Jari Marjanen, «Reinhart Koselleck and Begriffsgeschichte in Scandinavia», i *Forum Interdisziplinäre Begriffsgeschichte*, 1/2015, 30. Av arbeider som angår norsk historie spesielt, nevner Marjainen Ruth Hemstads *Fra Indian Summer til Nordisk Vinter. Skandinavisk samarbeid, skandinavisme og unionsoppløsningen*, Oslo 2008. Nylig har Sigrun Høgetveit Berg benyttet seg av Kosellecks begrepshistoriske innfallsvinkel i en avhandling om senmiddelalder og reformasjonstid (Sigrun Høgetveit Berg, *Trondenes kannikgjeld - makt og rikdom gjennom seinmiddelalder og reformasjon*, avhandling for graden philosophia doctor, Universitetet i Tromsø, 2013). Nevnes bør også Maren Dahle Lautens masteroppgave om debatten fram mot formannskapslovene i 1837, Maren Dahle Lauten, *Borgeraand utvikler sig kun almindelig der, hvor hver Enkelt har Leilighed til politisk Virksomhed*: framveksten av eit moderne demokratiomgrep under debatten om formannskapslova av 1837, masteroppgave Universitet i Oslo, 2010.

metode vil være å undersøke forholdet mellom de språklige og de ikke-språklige historiske strukturene. Siden historiske begreper ikke bare indikerer forhold ved fortiden, men selv påvirker den fortidige virkeligheten, vil dette være et gjensidig avhengighetsforhold.⁸⁰

Koselleck fremmer, i likhet med en historiker som Roger Chartier, en kritikk av å se historiske begreper som universelle kategorier, som riktignok kan anta ulike historiske former, men som i seg selv er uforanderlige.⁸¹ Han deler dermed også det Michel Foucault betegner som anti-nominalisme, beskrevet som en metode, som skal: «show how certain things – state and society, sovereign and subjects, etcetera – were actually able to be formed, and the status of which should obviously be questioned.»⁸² Foucault argumenterer for at man ikke kan forutsette a priori størrelser som staten eller befolkningen for så å studere forholdet mellom dem. Snarere bør man undersøke hvordan disse størrelsene blir konstruert gjennom kulturelle og sosiale praksiser.⁸³

Aktørbegrepene som ble benyttet i tilknytning til lokaloffentligheten vil i lys av dette undersøkes som - for det første - historisk foranderlige størrelser, og - for det andre - størrelser som i seg selv var en del av den sosiale og politiske virkeligheten. De var videre knyttet til begreper for fellesskap, deltagelse og autoritet som i sin tur også må undersøkes kritisk på samme måte. Et begrephistorisk aspekt er derfor nødvendig for å gi en mest mulig fyllestgjørende forståelse av de offentlighetsformene som skal drøftes.

1.4 Offentlighetsformer – en modellskisse

Ovenfor betegnet jeg offentlighet som en helhet av institusjoner, praksiser og normer. Dette er en generisk definisjon, som ikke sier noe om *hvilke* institusjoner, praksiser og normer som inngår i en spesifikk offentlighet. En idealtypisk beskrivelse av en spesifikk helhet av institusjoner, praksiser og normer kan kalles en offentlighetsform. Vi må altså skille konseptuelt mellom offentlighetsformer på den ene siden og offentlige arenaer eller institusjoner på den andre. En offentlig institusjon betegner her arenaer eller ombud som har en offentlig status gjennom å være lovregulert. I denne avhandlingen er dette videre avgrenset til lokaloffentlige institusjoner i bygdesamfunnet, hvor befolkningen deltok i en eller annen forstand. Dette utelukker rene embeter, som sogneprester, fogder og sorenskrivere. Hver av

---

⁸⁰ Reinhart Koselleck, *Begriffsgeschichte and social history*, i Reinhart Koselleck, *Futures Past. On the semantics of historical time*. Translated and with an Introduction by Keith Tribe, New York 2004.

⁸¹ En kritikk som ikke minst synes å ramme den nasjonsbyggende historiediskursen. Koselleck 2004, 81; Roger Chartier, «Intellectual History or Sociocultural History?», referert i Hunt 1989, 7.

⁸² Michel Foucault: *The Birth of Biopolitics. Lectures at the College de France 1978-1979*, 2008, 3.

⁸³ Koselleck har av flere blitt sett i sammenheng med Foucault, blant annet i Helge Jordheim, *Lesningens vitenskap. Utkast til en ny filologi*, Oslo 2001.

spesialartiklene i avhandlingen behandler en offentlig institusjon, henholdsvis bispe- og prostevisitatsene, kirkevergeombudet, bygdekommisjonene og kommunestyrene. En offentlig institusjon har ofte et kjent historisk opphav, og dens historie kan som regel følges gjennom lovbestemmelser som regulerer den.⁸⁴ En offentlig institusjon utgjør en del av samfunnslivets klart definerte infrastruktur.

Historikeren Lucien Hölscher mener at det inntraff en spaltning i offentlighetsbegrepet allerede på 1500-tallet: en eldre betydning henviste til «det som tilhører staten», eller det som er sanksjonert av en legitim myndighet. I løpet av 1500-tallet kom en ny betydning til, hvor offentlighet betegnet områder som var tilgjengelige for alle.⁸⁵ De offentlige arenaene som omhandles i denne avhandlingen, har preg av begge disse betydningene; de var myndighetsarenaer, men de var åpne for hele eller deler av befolkningen. Dette «deler av» er imidlertid et viktig forbehold, fordi bestemmelsen av hvem som hadde adgang til arenaene, er en viktig faktor for å forstå deres samfunnsmessige funksjon.

En offentlighetsform er i motsetning til offentlige institusjoner et teoretisk begrep, som benyttes for å beskrive visse framtrekkende trekk ved kommunikasjonen mellom individer eller grupper, og mellom staten og befolkningen, i en bestemt epoke. Offentlighetsformer er historikerskapte begreper i den forstand at de sjelden ble brukt i samtiden. De er modeller eller analytiske redskaper som blir brukt for å skape mening og enhet i en historisk mangfoldighet. Offentlighetsformer innebærer normer for kommunikasjon, samtidig som de er knyttet til ulike arenaer eller institusjoner hvor kommunikasjonen finner sted. For eksempel kan offentlighetsformen 'borgerlig offentlighet' sies å eksistere i og med aktiviteten på ulike arenaer som tidsskrifter, aviser, salonger og patriotiske selskap, som dermed utgjør viktige deler av den borgerlige offentlighetens infrastruktur. Den borgerlige offentlighetens kommunikative normer inkluderer et ideal om fri meningsutveksling, saklighet og rasjonalitet, i motsetning til den representative offentlighetens bydende, «asymmetriske» kommunikasjonsform.

I tillegg kan offentlighetsformer ofte knyttes til interessene og selvframstillingen til visse samfunnsgrupper. Dette er tydelig i betegnelsen 'borgerlig offentlighet', som knyttes til det framvoksende borgerskapet, slik den representative offentlighetsformen knyttes til adelens og eneveldets selvframstillinger. Ulike samfunnsgrupper kan sies å allmenngjøre sine

---

⁸⁴ Dette gjelder ikke uten unntak. Vi kjenner for eksempel ikke definitivt opphavet til bygdetinget i Norge, fordi dets historie går tilbake til perioder uten skriftlige kilder. Men vi kan følge dets historie gjennom lovbestemmelser som regulerte det.

⁸⁵ Referert i Johansen 2014, 32.

gruppespesifikke normer innenfor ulike offentlighetsformer.

Jeg vil i det følgende skissere tre idealtypiske offentlighetsformer som kan brukes til å analysere utviklingen innenfor lokaloffentligheten i undersøkelsesperioden. Disse har visse fellestrekk med de Habermas'ske begrepene, men skiller seg også i vesentlig grad fra dem. Etter min mening går den Habermas'ske tradisjonen for langt i å reservere det moderne offentlighetsbegrepet til den siste av Hölschers forståelser – altså offentlighet forstått som områder som var åpne for alle, underforstått som noe utenfor myndighetenes direkte domene. Den eldre forståelsen – offentlighet som noe som er sanksjonert av en legitim myndighet, forblir etter min mening et viktig aspekt ved offentligheten også utover 1700-tallet og inn i moderne tid.⁸⁶ På den annen side kan vi også under eneveldet tale om alternative offentlighetsformer til den representative, og som potensielt var utenfor myndighetenes kontroll. En viktig kritikk av Habermas har vært at sporene fra en kritisk offentlighet kan finnes langt tidligere enn han hevder.⁸⁷ I vår sammenheng er det først og fremst nødvendig å trekke frem mulige alternative offentlighetsformer i bondesamfunnet. Et viktig kjennetegn for offentlighetsformene under eneveldet generelt er at de forutsetter et klart skille mellom statsmakt og allmue. Stat og allmue korresponderer til to komplementære offentlighetsformer, her kalt henholdsvis *manifesterende offentlighet* og *bygdeoffentlighet*. Jeg vil argumentere for en hypotese om at overgangen til en moderne offentlighet på 1800-tallet kjennetegnes ved en tilnærming mellom disse, mot en offentlighetsform vi kan kalle en *integrert offentlighet*.

1.4.1. Manifesterende offentlighet

I en manifesterende offentlighet fremstår staten og dens representanter i kraft av sin rang og posisjon. Funksjonen til en manifesterende offentlighet er nettopp å manifestere statens eller kongens makt. Habermas skriver om aktørene i en slik offentlighet, som han betegner som *representativ*, at de representerer sitt herredømme «foran» folket og ikke for folket.⁸⁸ Jeg har i det følgende valgt å ikke følge Habermas' terminologi fordi det ville være unødvendig forstyrrende å tale om en representativ offentlighet som motsats til utviklingen av representative institusjoner. Ordet representativ ville da fått to motstridende betydninger. Begrepet manifesterende offentlighet beholder og kanskje styrker det sceniske, selvframstillende aspektet ved denne offentlighetstypen, som også Habermas påpeker.

Arenaer hvor manifestasjonen av makten foregår, er gjerne sterkt øvrighetskontrollert. I denne avhandlingen er visitasen brukt som et eksempel på en slik arena. Typisk for den

---

⁸⁶ Dette er tydelig i dagligtalen, hvor man taler om «det offentlige», som det som tilhører myndighetene.

⁸⁷ Johanson 2014, 31.

⁸⁸ Habermas 1971, 7.

manifesterende makten er også at den krever et publikum som bivåner manifestasjonen. Dette publikum utgjøres for eksempel av menigheten på visitasen eller i gudstjenesten, og menigheten kjennetegnes da av et fravær av offentlig status. Menigheten er nettopp «menig».

Det å forstå befolkningen som «menig» kan sies å være typisk for enevoldsstaten, som opererte med en rekke meningsbærende motsetninger. Kongen var myndig, allmuen umyndig; kongen var en far, allmuen var hans barn; kongen skulle byde, allmuen skulle adlyde.⁸⁹ Den manifesterende offentligheten iscenesetter disse motsetningsparene. Den iscenesetter også et syn på befolkningen som udifferensiert og atomisert. Befolkningen er udifferensiert i den forstand at den omtales med kollektivbegreper som allmue og menighet. Samtidig blir den atomisert fordi disse begrepene i liten grad åpner for kollektiv selv-initiert handling.⁹⁰

1.4.2. Bygdeoffentlighet

Den beskrevne måten å betrakte samfunnet på forutsetter et perspektiv ovenfra. Medlemmene av bygdesamfunnene selv betraktet seg nok ikke som «atomiserte» og «udifferensierte».

Derimot imot kjennetegnes tradisjonelle bondesamfunn gjerne av kollektive identiteter og en sterk vilje til konsensus kombinert med sterke paternalistiske trekk hvor lokale eliter har spilt en betydelig rolle politisk og sosialt. Sosiologen Theodor Shanin fremhever således at tradisjonelle bondesamfunn kjennetegnes av streng normativ kontroll og fravær av anonymitet, noe som fremmer både konformitet og solidaritet.⁹¹ Ståle Dyrvik er inne på noe av det samme når han skriver at i det tradisjonelle samfunnet måtte individene innordne seg fellesskapet, og at vekten på tradisjon og sedvane var sterk.⁹² Med utgangspunkt i undersøkelser av den svenske sockenstämman har både Peter Aronsson og Harald Gustafsson argumentert for at det hersket et sterkt konsensusideal i bondesamfunnet på 1700-tallet. Det var viktig at beslutninger som ble fattet var *felles* beslutninger.⁹³ Peter Lindstrøm har argumentert for at det tradisjonelle konsensusidealet i virkeligheten bunnet i en paternalistisk kultur, hvor en liten bondeelite tok avgjørelser på vegne av bygdefellesskapet. Det var altså, ifølge Lindstrøm, ikke så mye snakk om at bygdefolket diskuterte seg fram til enighet i en

---

⁸⁹ Bjerkås 2011, 52-55.

⁹⁰ Eneveldets «atomiserende» tendens påpekes av Alexis de Tocqueville: «Enevoldsmakten [...] tar fra borgerne enhver følelse av fellesskap, ethvert gjensidig behov, enhver grunn til å forstå hverandre, enhver anledning til å opptre i fellesskap.» Tocqueville 1988, 16-17. Eneveldet tilintetgjorde stendersamfunnets sosiale institusjoner og fikk derfor aller best feste i samfunn som ikke hadde noe aristokrati – « i [...] samfunn der familiebånd, klasse-, kaste- eller laugsbånd ikke lenger eksisterer». Samme sted, 16.

⁹¹ Se Henningsen 2006, 144-145.

⁹² S. Dyrvik: *Norsk historie 1625-1814. Vegar til sjølvstende*, Oslo, 1999, 242.

⁹³ Gustafsson 1989, Aronsson 1992.

deliberativ offentlighet, men utad bar beslutningene likevel preg av konsensus.⁹⁴

Dette er sentrale temaer i den omfattende kommunalismeforskningen. I hvert fall i sin opprinnelige, tyske utforming har bondekommunalismen det til felles med den manifesterende offentligheten, at den forutsetter et klart skille mellom stat og lokalsamfunn. Både Peter Blickle og Andreas Würigler har sterkt poengtert at bondekommunen med dens egne offentlige arenaer har utgjort en kraftfull base for motstand mot fyrstemakten.⁹⁵ I dette perspektivet fremstår den tidlig-moderne statsmakten som autoritær og antagonistisk, men også som fjern og med relativt begrensede maktmidler. Bygdesamfunnet opererte med sine egne normer, institusjoner og praksiser – sin egen offentlighet, som staten bare delvis var en del av.

I norsk kontekst har Steinar Imsen derimot sterkt nedtonet motsetningsforholdet mellom bondeselvstyre og statsmakt i middelalderen. Bondekommunen var, ifølge Imsen, en integrert del av den norske høymiddelalderstaten, som han betegner som en bondestat, og statsveksten på 15- og 1600-tallet styrket bondekommunalismen, i hvert fall midlertidig. Derimot ble bondekommunen langt på vei knekt av eneveldet på andre halvdel av 1600-tallet, og et nytt skille mellom stat og undersåtter ble etablert.⁹⁶

Den manifesterende offentligheten er derfor noe som i Norge er tett knyttet til framveksten av enevoldsstaten, og kan sees som en utvikling som fortrenget en eldre bygdeoffentlighet. Slik Imsen beskriver den gamle bygdeoffentligheten, var den oligarkisk og dominert av et nært forhold mellom aristokratiske bondeeliter og kongemakten.⁹⁷ Den manifesterende offentligheten tenderte derimot til å utviske forskjellene mellom undersåttene, men framheve skillet mellom øvrighet og undersått.

1.4.3. En integrert offentlighet

Integrert offentlighet betegner her en offentlighetstype hvor det klare skillet mellom øvrighet og undersått er overskredet. Befolkningen eller dens representanter står ikke i motsetning til det offentlige, men inngår som en viktig del av det. Skillet mellom øvrighet og befolkning er overskredet fordi folkets representanter selv deltar i myndighetsutøvelsen og

---

⁹⁴ Peter Lindström: *Prästval och politisk kultur 1650-1800*, Umeå, 2003, 194-197.

⁹⁵ Peter Blickle: *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch*, München 1981; Blickle 1986; Andreas Würigler: *Unruhen und Öffentlichkeit. Städtische und ländliche Protestbewegungen in 18. Jahrhundert*, Tübingen 1995.

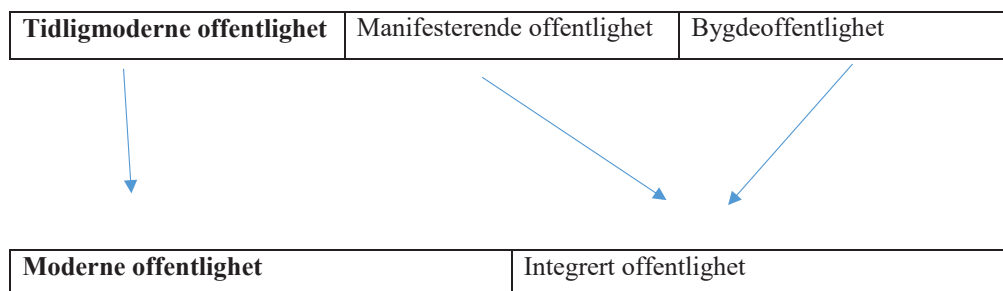
⁹⁶ Steinar Imsen: Bygdesamvirket som rikspolitisk utsiktspunkt. Kommunalt liv i Norgesveldet mot slutten av gammelnorsk tid, *Heimen*, 1988, 129-141; Steinar Imsen: Over bekken etter vann eller historien om den tyske bondekommunalismen som hjelp til selvhjelp, *Historisk tidsskrift* bd. 68, 1989, 166-183; Steinar Imsen and Günter Vogler: «Communal autonomy and Peasant Resistance in Northern and Central Europe», i Peter Blickle (ed.): *Resistance, Representation, an Community*, New York, 1997, 5-12.

⁹⁷ Imsen and Vogler 1997, 12.

suverenitetsutøvelsen. De meningsbærende begrepene er ikke lenger majestet, undersått og allmue, men borger og representant. Den integrerte offentligheten knyttes med andre ord til moderne konstitusjonalisme og folkesuverenitet. Av den grunn kan en integrert offentlighet tenkes å innebære en deliberativ, drøftende diskursiv praksis, i motsetning til den manifesterende offentlighetens bydende og befalende retorikk og bygdeoffentlighetens ureglementerte diskusjonsformer.⁹⁸ Likevel er den som lokaloffentlighet knyttet til bondesamfunnets egne institusjoner og normer i større grad enn de nasjonale politiske institusjonene. Kommunestyrene, som ble opprettet i 1837, er de institusjonene i Norge som tydeligst kan knyttes til en integrert offentlighet, og de ble født med en dobbelt arv – en lokalt basert politisk kultur med røtter i enevoldssamfunnet og politikkenes kodifikasjon i Grunnloven.

Dette ga nye forutsetninger for forholdet mellom myndigheter og befolkning. For det første kom de representative organene til å innta en posisjon *mellom* befolkningen og øvrigheten, samtidig som de selv antok øvrighetsfunksjoner. For det andre skapte det en ny dynamikk mellom de representerte og de urepresenterte. Den renskårne motsetningen mellom øvrighet og undersått ble erstattet av en ny dynamikk mellom øvrighet, representanter, velgere og politisk umyndige deler av befolkningen.

Forholdet mellom offentlighetsformene kan anskueliggjøres med en enkel modell for offentlighetens transformasjon:

⁹⁸ Man skal selvsagt være forsiktig med å tillegge bygdeoffentligheten stereotype egenskaper. Bildet av den uregjerlige allmue kan være vel så mye en konstruksjon fra øvrigheten som en realitet (se f. eks Tore Pryser, *Norsk historie 1814–1860. Frå standssamfunn mot klassesamfunn*, Oslo 1999, 250). Likevel kan man anta at allmuemøtene var preget av andre normer for å uttrykke sine meninger enn de som hersket innenfor de avgrensede representative møteformene. Marthe Hommerstad har for eksempel vist hvordan bøndene på de første Stortingssesjonene måtte lære seg en ny offentlig fremferd som ledd i tilegnelsen av en moderne politisk kompetanse. Hommerstad 2014a.

Denne modellen reiser flere spørsmål om den integrerte offentlighetens karakter. Hvilke normer gjorde seg gjeldende for kommunikasjon og myndighetsutøvelse? Var den preget av den manifesterende offentlighetens bydende retorikk eller bygdeoffentlighetens kollektivism, eller delte den trekk av den borgerlige offentlighetens saklighet og rasjonalitet, som i så fall kan sees som mer allmenne moderne kommunikative normer? Og hvilke samfunnsgrupper tjente den integrerte offentligheten? Hvem fremstilte seg selv som offentlige aktører og allmenngjorde sine normer på arenaene knyttet til den integrerte offentligheten?

1.5. Tre innfallsvinkler – presisering av forskningsoppgaven

Disse overordnede betraktningene kan nå presiseres i noen mer konkrete problemstillinger. Avhandlingens spesialartikler tar for seg hver sine offentlige arenaer eller institusjoner i perioden mellom ca. 1750 og 1850. Disse er som nevnt henholdsvis bispe- og prostevisitasene, kirkevergeinstitusjonen, bygdekommisjonene og kommunestyrene. Alle artiklene tar opp problemstillinger knyttet til hvem som deltok og hvilke normer som styrte aktiviteten i lokaloffentligheten. Jeg redegjør nærmere for tematikken i de enkelte artiklene nedenfor. På et overordnet plan drøfter avhandlingen lokaloffentligheten ut fra tre relaterte innfallsvinkler som direkte og indirekte diskuteres i spesialartiklene, men som særlig diskuteres i denne sammenbindende innledningen.

1. Det første gjelder den institusjonelle utviklingen av lokaloffentligheten fra midten av 1700-tallet til midten av 1800-tallet. Under eneveldet fantes det ikke politiske institusjoner i moderne forstand, og lokaloffentligheten var i stor grad knyttet til de to viktigste samfunnsinstitusjoner hvorigjennom staten styrte befolkningen, nemlig loven og religionen. Tingstua og sognekirka var offentlige plasser knyttet til rettergang og gudstjeneste, men de var samtidig noe mer enn det. De var samlingspunkter som både myndighetene og lokalbefolkningen benyttet for en rekke formål. En viktig del av historien om lokaloffentligheten handler om hvordan disse institusjonene ble spesialisert og avgrenset til juridiske og religiøse arenaer i snever forstand, samtidig som det vokste fram egne politiske institusjoner, særlig med kommunestyrene etter 1837. Et viktig spørsmål er da hvilke forbindelser som finnes mellom 1700-tallets og 1800-tallets lokaloffentlige institusjoner. Tidligere har flere historikere fremhevet kontinuitetslinjer mellom bygdekommisjonene og kommunestyrene.⁹⁹ Likevel har 1700-tallets og 1800-tallets lokaloffentlighet i bredere

---

⁹⁹ Sverre Steen: *Lokalt selvstyre i Norges bygder: første fase*, Oslo, 1968; Hans Eyvind Næss: «Det lokale selvstyrets røtter». Tiden fram til 1837, i Hans Eyvind Næss, Edgar Hovland, Tore Grønlie, Harald Baldersheim og Rolf Danielsen: *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*, Oslo: Universitetsforlaget, 1987; Pryser 1999, 249 ff.; Knut Dørum: «Opprør eller legitim politisk praksis? Kommunalisme og folkelige aksjoner i

forstand i stor grad blitt tolket innenfor henholdsvis eneveldets og den konstitusjonelle statens rammer. 1700-tallsforskningen har vært dominert av studier av bygdetinget, en institusjon som raskt mistet sin betydning som offentlig arena etter århundreskiftet. Kommunestyrene har derimot i stor grad blitt tolket i forlengelsen av Grunnlovens folkesuverenitetsprinsipp. Dermed har lokaloffentligheten kommet til å fremheve det politiske skillet som Grunnloven markerer. Et spørsmål som stilles her er om et sterkere fokus på kirkelige institusjoner, som visitaser og kirkevergeombudet, kan avdekke nye sammenhenger som tidligere har vært underkommunisert. Med tanke på det svenske lokale selvstyrets kirkelige røtter, er det verdt å undersøke hvilke linjer som går fra de kirkelige lokaloffentlige institusjonene på 1700-tallet til kommunestyrene som ble opprettet i 1837. Disse spørsmålene diskuteres i denne sammenbindingsartikkelens del 4 og 5.

2. Den andre innfallsvinkelen er knyttet til lokalsamfunnet som kollektiv offentlig aktør, og endringer i bondesamfunnets egne normer for fellesskap og beslutningsprosesser. Svensk forskning har lagt stor vekt på at den økte sosiale differensieringen i bondesamfunnet fikk gjennomgripende betydning for den politiske kulturen – for hvem som kunne fatte avgjørelser og hvordan disse skulle fattes.¹⁰⁰ Også i norsk historiografi har den sosiale og demografiske transformasjonen av bondesamfunnet på 1700-tallet og første halvdel av 1800-tallet vært et hovedtema. Befolkningsvekst og framveksten av husmannsvesenet omformet et egalitært samfunn og beredte grunnen for det kommende klassesamfunnet. Likevel har denne forskningen i mindre grad enn i Sverige blitt koblet til spørsmål om offentlig eller politisk deltagelse.¹⁰¹ Det er et relevant spørsmål hva de økende forskjellene i bondesamfunnet betydde for hvem som kunne delta i den gradvis mer politiske lokaloffentligheten. I del 6 drøfter jeg hvilke begreper som ble brukt om lokalbefolkningen som offentlige aktør og hvem som ble forstått å delta i lokalsamfunnets offentlige anliggender. Nært knyttet til dette er spørsmål om hvilke normer som styrte beslutningsprosesser og hvordan disse ble påvirket av de nye institusjonelle rammene gjennom perioden.

3. Den tredje innfallsvinkelen angår måten integrasjonen av befolkningen i det politiske systemet fant sted. Jeg ønsker med det å plassere avhandlingen i en bredere forståelse av hva

---

Norge ca. 1700-1850», i Hilde Sandvik (red.) *Demokratisk teori og historisk praksis. Forutsetninger for folkestyre 1750-1850*, Oslo, 2010, 71-104.

¹⁰⁰ Gustafsson 1989; Aronsson 1992.

¹⁰¹ Det finnes unntak, særlig innenfor den sosial- og arbeiderhistoriske trenden på 1970- og 80-tallet, men dette utgjør på langt nær noen hovedtrend i historiografien. Se f. eks. Edvard Bull: *Arbeiderbevegelsens historie*, bd. 1: *Arbeiderklassen blir til*, Oslo 1985, 72-115.

modernisering innebærer. Jeg skisserer to modernitetssyn, knyttet til henholdsvis en Habermas tradisjon og en tradisjon med linjer fra Tocqueville til Foucault. Jeg argumenterer, i tråd med den siste, for at modernisering i undersøkelsesperioden innebar at flere samfunns-elementer ble innlemmet i en offentlige sfære som på 1700-tallet var reservert for et klart avgrenset statsapparat. Et spørsmål som utforskes, er i hvilken grad det nye lokale selvstyret fra 1837 standardiserte lokaloffentligheten og underordnet den innenfor den nye nasjonale enhetsstaten. Reformene for lokalt selvstyre kan i så fall sees som et ledd i en nasjonal og statlig integrasjonsprosess.¹⁰² Dermed må selve motsetningen mellom statsmakt og lokalsamfunn forstås annerledes i moderne, integrerte stater enn i tidlig-moderne samfunn, hvor en autoritær, men ofte relativt distansert statsmakt i større grad utgjorde en motsetning til bondesamfunnet.

En slik integrasjonsprosess kan prinsipielt tenkes å være initiert både fra statens og bondesamfunnets side. En historiker som Halvdan Koht utformet for eksempel et historiesyn hvor stadig større deler av befolkningen ble integrert til deltagelse i staten gjennom gradvise utvidelser av demokratiske rettigheter. Drivkraften for denne prosessen var ifølge Koht bondemotstand mot en autoritær og udemokratisk statsmakt.¹⁰³ Generelt har ideen om integrasjon nedenfra stått sterkt i norsk historisk bevissthet.¹⁰⁴ Men det er også mulig å tenke seg staten selv som en integrativ kraft, som trekker befolkningen inn i myndighetsutøvelsen som et ledd i en endret styringspraksis eller styringsmentalitet.¹⁰⁵ Dette behøver ikke å være knyttet til forfatningsendringer, men kan også dreie seg om endringer innenfor enevoldsstaten, som ble videreført, eller til og med akselererte, innenfor den nye konstitusjonelle staten.

Dette får betydning for hvordan vi kan forstå endringer i offentlighetsbegrepet som en del av den politiske moderniseringen i perioden. Som nevnt innebærer det Habermas-inspirerte offentlighetsbegrepet at en kritisk borgerlig offentlighet utfordret og beskar den eneveldige, manifesterende offentligheten. Den her skisserte 'integrerte offentligheten'

---

¹⁰² Noe Harald Gustafsson argumenterer for i Gustafsson 1987.

¹⁰³ Koht skriver at "All klassereising på nasjonal grunn har eit drag i seg til å bli nasjonal i meir enn berre klassepolitikk. Den norske bondereisinga laga seg um til ålmenn demokratisk politikk og bar fram nasjonale tankar langt ut yver dei reine bondeinteressene og vilde samle heile folket um folkestyre, folkekultur og folkemål. Arbeidarreisinga har heller ikkje kunna nøgjes med berre klassekrav for arbeidarane; ho har skapt ein sosialistisk eller kommunistisk politikk som går ut på å samle heile folket i det økonomiske arbeidet" Halvdan Koht, *Norsk vilje*, Oslo, 1923, 275, sitert i Gjerdåker 2008, 5.

¹⁰⁴ For eksempel har Knut Kjelstadli betegnet samhandlingen mellom stat og organisasjoner i Norge i mellomkrigstiden som «korporatisme nedenfra», for å skille den fra andre former for korporatisme, som fascismen. Knut Kjelstadli, *Et organisert folk*, på Norgeshistorie.no <https://www.norgeshistorie.no/forste-verdenskrig-og-mellomkrigstiden/makt-og-politikk/1616-et-organisert-folk.html>. Lest 23.08.2016.

¹⁰⁵ Dette er oversettelser av det franske begrepet «gouvernementalité», som særlig er benyttet av Michel Foucault, og som jeg redegjør nærmere for nedenfor.

innebærer derimot til en viss grad en utvidelse av statens domene ved å innlemme sosiale og begreplige elementer som tidligere lå utenfor den. Disse spørsmålene drøftes i del 7.

I del 8 sammenfatter jeg avhandlingens sentrale teser og funn. Hvilke linjer går det fra eneveldets lokaloffentlighet til det lokale selvstyret på 1800-tallet? Hva slags offentlighetsbegreper kan best brukes til å forstå den politiske kulturen innenfor den konstitusjonelle staten i det tidlig-demokratiske Norge de første tiårene etter 1814.¹⁰⁶ Hvem var det som ble tilkjent offentlig status, og hvem sine interesser tjente den nye orden?

2. Artikkene

Avhandlingen består av fire artikler (Del II) og en sammenbindende innledning (Del I). Artikkene er tidligere publisert eller i publiseringsprosess i fagfelleverderte publikasjoner.¹⁰⁷ Her vil jeg kort gjøre rede for tema og påstander i dem. Selv om artiklene ikke utgjør et suksessivt argument, lik kapitler i en monografi, kan det være verdt å nevne noen tematiske utviklingstrekk mellom dem. Det ene er at de til en viss grad beveger seg fra å ta opp forholdet mellom stat og lokalsamfunn til i økende grad å ta opp lokalsamfunnenes interne politiske kultur. I tillegg er det en viss kronologisk utvikling. Mens de to første artiklene omfatter hele tidsspennet for avhandlingen, utfolder de to siste seg i større grad innenfor mer avgrensede tidsrom, og i økende grad mot periodens slutt.

«Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger: visitasen som offentlig arena 1750-1850»

(Publisert i *Sjuttonhundratat. Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies 2015*.¹⁰⁸)

Artikkelen undersøker visitasen i Norge som en offentlig arena hvor allmuen interagerer med kirkelige embetsmenn. På 1700-tallet var bispevisitasen et viktig kontrollinstrument for kirken og enevoldsstaten. Jeg argumenterer for at visitasen i løpet av perioden 1750 til 1850 endret karakter fra en arena hvor staten manifesterte sin makt overfor sine undersåtter, til en møteplass med trekk av representative forsamlinger. I økende grad spilte medlemmer i skolekommissjonene, inkludert valgmann fra Stortingsvalgene, viktige roller i visitasene. Slik ble visitasen tilpasset nye former for offentlig deltagelse knyttet til de konstitusjonelle

---

¹⁰⁶ Betegnelsen «tidlig-demokratisk» har jeg lånt fra Marthe Hommerstad. Se Marthe Hommerstad: *Politiske bønder. Bondestrategene og kampen for demokratiet, 1814-1837*, Oslo 2014b, xvii.

¹⁰⁷ Artikkene presenteres her slik de er publisert. Publikasjonenes ulike format har likevel medført noen formessige tilpasninger slik at avhandlingen blir så leservennlig som mulig. Det viktigste er at jeg i avhandlingen gjennomgående bruker fotnoter, også i de artiklene som har kommet på trykk med sluttnoter. Det er ingen endringer i artiklenes innhold.

¹⁰⁸ *Sjuttonhundratat. Nordic Yearbook for eighteenth-century Studies*, vol. 12, 2015, 183-211.

reformene i første halvdel av 1800-tallet, og allmuerepresentanter fikk større innflytelse. Samtidig innebar dette en elitisering av lokaloffentligheten fordi et fåtall representanter overtok den rollen menigheten som helhet tidligere hadde hatt.

Artikkelen argumenterer også for at sognekirkene på 1700-tallet var offentlige rom med en rekke sosiale funksjoner i tillegg til gudsdyrkelse. For eksempel var de knyttet til handel og fest. Dette synes å endre seg på 1800-tallet, da kirkene ble mer eksklusivt religiøse arenaer. Disse endringene sees i sammenheng med de nye deltagelsesformene. Øvrighetens bestrebelser på å luke ut uønskede elementer fra kirkebruken, fikk bedre vilkår når representanter for menigheten fikk større innflytelse på moralske og religiøse forhold.

Jeg argumenterer for at utviklingen utgjør en overgang fra eneveldets manifesterende offentlighet, som iscenesetter et skarpt skille mellom øvrighet og undersått, mot en integrert offentlighet som kjennetegner det konstitusjonelle systemets normer for offentlig deltagelse. Endringene var ønsket av det kirkelige embetsverket selv og tok delvis til allerede før 1814.

**«From the parish to the public realm
—changing terms of local government in Norway between absolutism and
constitutional rule»**

(Har gjennomgått fagfelle vurdering i *Scandinavian Journal of History*.¹⁰⁹)

Artikkelen undersøker hvordan det svakt utbygde kirkelige selvstyret på 1700-tallet gradvis ble institusjonalisert og til slutt ble en integrert del av offentlig myndighetsutøvelse på 1800-tallet. Det som eksisterte av selvstyre i kirkelig sammenheng på 1700-tallet angikk særlig økonomi og vedlikehold, saksområder som tradisjonelt var knyttet til kirkevergeombudet. Jeg viser at eneveldet på mange måter forsøkte å svekke lokalstyret, blant annet ved å underminere kirkevergeombudet og erstatte det med de prestelig kontrollerte medhjelperne. På den annen side førte regimet en pragmatisk politikk som på sikt til kom til å styrke lokalstyret. Viktig i denne sammenheng er kirkesalgene på 1720-tallet, som i løpet av århundret førte til at mange menigheter selv fikk eierskap over sognekirkene. Dermed måtte lokalsamfunnene selv organisere kirkestyret, velge kirkeverger og sørge for inntekter og vedlikehold. Med formannskapslovene i 1837 ble kirkestyret underlagt kommunestyrene.

Jeg sammenligner forholdene i Norge med lokalstyret i Sverige, som var mye sterkere institusjonalisert og viser en mye sterkere kontinuitet gjennom 17- og 1800-tallet enn det som var tilfellet i Norge. Likevel argumenterer jeg for at forskjellene ble gradvis mindre på 1800-tallet. I begge land kan vi se en sekularisering, profesjonalisering og elitisering av kirkestyret som kan sees som kjennetegn ved moderne lokalforvaltning.

---

¹⁰⁹ Herværende versjon er revidert etter fagfelle vurderingene, men artikkelen er ennå ikke endelig antatt.

Utviklingen av kirkestyret illustrer hvordan distinksjonen mellom stat og lokalsamfunn endret seg mellom enevelde og konstitusjonelt styre. På 1700-tallet ble kirkene ansett for å være i privat eie, også de som var eid av menighetene. Eneveldet forsto staten som innbegrepet av det offentlige, i motsetning til de «menige» undersåttene. Med formannskapenes overtagelse av ansvaret for kirkene, ble kirkene derimot forstått som offentlige, nettopp fordi de sorterte under formannskapene. Framveksten av en moderne lokalforvaltning blir dermed undersøkt både ut fra en institusjonell utvikling betinget av eneveldets pragmatiske politikk, og begrepsmessige forskyvninger av forholdet mellom staten og befolkningen. Befolkningen og dens representanter endret status fra å stå i motsetning til og underordnet det offentlige, til å bli en grunnleggende del av det offentlige.

«Grunnloven og lokaloffentligheten - en undersøkelse av Grunnlovens betydning for fattig- og skolekommisjonene, ca. 1790-1830»

(Publisert i Ida Bull og Jakob Maliks (red.): *Riket og regionene. Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser*, Trondheim, 2014.¹¹⁰)

Artikkelen tar for seg skole- og fattigkommisjonene som ble opprettet fra rundt 1740 og framover. Fra slutten av århundret fikk kommisjonene utvidede oppgaver, og fra 1837 inngikk de i det nye systemet for lokalt selvstyre. Jeg tar for meg den perioden da kommisjonene i størst grad utgjorde den viktigste lokaloffentlige institusjonen, fra ca. 1790 til 1830. Hovedspørsmålene er hvem som deltok i kommisjonene, hvordan deltagelsen artet seg og om den endret seg, særlig i lys av overgangen fra enevoldsstyre til konstitusjonelt styre.

Jeg finner, delvis imot tidligere oppfatninger, at det var liten eller ingen endring i kommisjonenes sammensetning. Både før og etter 1814 besto kommisjonene hovedsakelig av sognepresten, som ledet kommisjonen, og bønder som satt på gårdsbruk av godt over gjennomsnittlig størrelse. Noen steder var også andre standspersoner enn presten medlemmer. Den gamle kategorien «bygdas beste menn» gjaldt fortsatt som kriterier for deltagelse i kommisjonene.

Jeg finner likevel utviklingstrekk som kan knyttes til nye normer for offentlig deltagelse. Det er indikasjoner på at lekmannsmedlemmene i kommisjonene i økende grad oppfattet seg selv som representanter for den øvrige allmuen. Det er også antydninger til en økt bruk av avstemninger og flertallsavgjørelser, prosedyrer som kan knyttes til et konstitusjonelt, representativt styre. Et visst innslag av valg på medlemmer kom også inn ved at valgmennene fra stortingsvalgene etter 1818 skulle sitte i skolekommisjonene.

---

¹¹⁰ Ida Bull og Jakob Maliks (red.) *Riket og regionene. Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser*, Trondheim, 2014, 97-133.

Artikkelen sammenligner to amt, Søndre Trondhjem og Lister og Mandal, og finner noen forskjeller. Kommisjonene i Søndre Trondhjem fungerte i stor grad som et øvrighetsorgan, ofte i opposisjon til hele eller deler av lokalbefolkningen for øvrig. I Lister og Mandal synes kommisjonene å tydeligere ha talt bygdefolkets sak i opposisjon til øvrigheten. Denne ulikheten blir drøftet i lys av de to regionenes ulike sosio-økonomiske struktur, ulik organisering av kommisjonene og ulike tradisjoner for offentlig deltagelse.

«Felleskap, lederskap, utenforskap. Autoritet og fellesskapsnormer i kommunestyrene mellom 1837 og 1850»

(Publisert i *Historisk tidsskrift*.¹¹¹)

Artikkelen undersøker endringer i normer for politisk autoritet og deltagelse i kommunestyrene som ble opprettet i Norge i 1837. Artikkelen har to hoveddeler. I den første drøfter jeg ulike begreper for lokal fellesskap under eneveldet. Et juridisk-økonomisk begrep, *allmuen*, avgrenset fellesskapet til husfedrene i skattebetalende hushold. Den arenaen hvor allmuen konstituerte seg til fellesskap var bygdetinget. Et annet, bredere begrep, er det kirkelige *menighet*, som i prinsippet omfattet alle individer, inkludert kvinner, barn og andre som sto under en husfars autoritet. Det disse begrepene hadde felles var at de betegnet undersåtter som var underordnet den eneveldige kongen.

Videre viser jeg hvordan versjoner av begge disse begrepene ble brukt som kriterier for deltagelse i valgene til Grunnlovsforsamlingen på Eidsvoll i 1814, men at Grunnloven endte opp med å reservere stemmerett for skattebetalende menn. I praksis ble dermed det politiske fellesskapet i den nye konstitusjonelle staten definert i henhold til et juridisk-økonomisk fellesskapsbegrep, nå forstått som statsborgerskap.

Deretter undersøker jeg hvordan politisk fellesskap ble forstått i de valgte kommunestyrene etter 1837. Jeg argumenterer for at kommunestyrene på mange måter videreførte eldre normer for autoritet og deltagelse, og prøver å vise hvordan eldre fellesskapsbegreper ble tilpasset det nye politiske rammeverket etter 1837. Jeg diskuterer også hvordan sosio-økonomiske forhold og politiske interesser kunne betinge denne tilpasningen.

3. Analysenivå, kilder og metodiske problemstillinger

Felles for alle artiklene i avhandlingen er at de studerer en interaksjon som innebærer fysiske møter i lokalsamfunnet. I varierende grad faller de inn under betegnelsen lokalstudier, altså studier som med utgangspunkt i lokalsamfunn undersøker overordnede historiske

---

¹¹¹ *Historisk tidsskrift* 1/2016, 33-66.

problemstillinger.¹¹² Artikkene kan derimot ikke kalles lokalhistorie, ut fra en vanlig definisjon av dette begrepet. Ifølge evalueringsrapporten av det norske historiefaget fra 2008 er lokalhistorie undersøkelser «som sikter mot en syntese av et lokalsamfunn innenfor et bestemt tidsrom».¹¹³ Med dette siktes det først og fremst til tradisjonelle by-, bygde- og regionshistorier.

Lokalstudier blir ofte brukt som byggesteiner i mer overgripende synteser. Disse har tradisjonelt vært knyttet til nasjonens historie eller et historiesyn som antar at historien skapes i «maktens sentrum».¹¹⁴ I det første tilfellet vil en rekke lokalstudier til sammen danne et bilde av et sakskompleks på nasjonalt nivå, som gjerne blir forstått som det egentlig relevante nivået i vitenskapelig forstand. Et eksempel er det norske ødegårdsprosjektet, hvor en rekke *punktundersøkelser* ble foretatt som til sammen skulle danne et representativt bilde av situasjonen på riks nivå.¹¹⁵ Denne strategien kan knyttes til begrepet metodologisk nasjonalisme. Det moderne historiefaget har ofte hatt nasjonalstaten som en uttalt og kanskje også ureflektert fortolkningsramme.¹¹⁶ Lokalsamfunnene har dermed blitt sett på som relevante i den grad de forstås som bestanddeler av nasjonen eller i den grad de kan belyse virkninger av nasjonalstatens framvekst.

En variant av dette er å anse staten og det politiske sentrum som det historisk relevante forklaringsnivå, og benytte lokalstudier for å undersøke hvilke konsekvenser avgjørelser i maktens sentrum kan få. En tredje type lokalstudier kan vi kalle problem- eller teoristyrte. Ut fra mer overgripende teorier om samfunnsutviklingen kan lokalstudier teste disse med et konkret, avgrenset kildemateriale. Også her er lokalstudien et middel for å frembringe kunnskap om et overordnet felt eller problem.¹¹⁷

Selv om alle disse variantene har relevans for denne avhandlingen, ligger tyngdepunktet på den siste typen lokalstudier. Staten spiller en sentral rolle i avhandlingen, enten det er snakk om den overnasjonale enevoldsstaten eller den konstitusjonelle staten etter 1814, men det statlige nivået er ikke analysenes siktemål. Staten la viktige rammer for offentlig deltagelse, men det er denne deltagelsen som er undersøkelsenes mål. Offentlighet

---

¹¹² Dette dekkes vel av det som i evalueringen av historiefaget i Norge betegnes som «lokale punktstudier som går ut fra en strikt internvitenskapelig problematisering og har en generell rekkevidde». *Evaluering av norsk historisk forskning. Bortenfor nasjonen i tid og rom: fortidens makt og fremtidens muligheter i norsk historieforskning*, Norges forskningsråd 2008, 115.

¹¹³ *Evaluering av norsk historisk forskning* 2008, 115.

¹¹⁴ Aronsson 1992, 15.

¹¹⁵ Jørn Sandnes og Helge Salvesen: *Ødegårdstid i Norge*. Det nordiske ødegårdsprosjekts norske undersøkelser, Oslo, 1978, 24ff. Se også Tretvik 2000, 8-9 om en diskusjon av ødegårdsprosjektets utvalgskriterier.

¹¹⁶ *Evaluering av norsk historisk forskning* 2008, 26.

¹¹⁷ Aronsson 1992, 15.

kan sees som et nivå mellom stat og lokalsamfunn, det som gjør at de utgjør en helhet og inngår i en gjensidighet. Det er denne relasjonen, hverken staten i seg selv eller lokalsamfunnet i seg selv, som er siktemålet med studiene i denne avhandlingen.

Fundamentet i avhandlingen er kildemateriale med opphav i lokalsamfunnet. Jeg har også benyttet materiale som er produsert sentralt og regionalt, slik som lovttekster, embetskorrespondanse, direktiver og stortingsforhandlinger, men det avhandlingen i hovedsak hviler på, er kildemateriale fra norske lokalsamfunn. Det er imidlertid langt fra et ensartet materiale. Generelt kan vi snakke om to utviklingstrekk gjennom undersøkelsesperioden: 1) kildematerialet blir mer omfangsrikt jo lenger fram i tid vi kommer, 2) jo lenger fram i tid vi kommer, jo mer er kildematerialet skapt av lokale aktører. Disse forskjellene har hatt betydning for analysenivået i artiklene.

Vi kan bruke ytterpunktene i materialet for å illustrere utviklingen. Visitasrapportene som biskopene sendte til Generalkirkeinspeksjonskollegiet på midten av 1700-tallet er en vesentlig del av kildematerialet i artikkelen *Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger*. Disse rapportene er forfattet av biskopene i landets fire stift, i den hensikt å rapportere om kirkens og menighetenes tilstand til sentralmyndighetene i København. De har derfor generelt en standardiserende og oversiktsskapende tendens, på tross av biskopenes ulike stil og meddelelsestrang. Det at det er snakk om et relativt begrenset materiale, produsert av landets fire biskoper, gjør kildene egnet til å svare på spørsmål av overordnet karakter. De er gunstige å generalisere fra, mindre gunstige å differensiere mellom. De er da også her blitt brukt til å undersøke forhold ved visitasene i Norge som sådan.

I motsatt ende av skalaen finner vi formannskapsprotokollene, som tar til fra opprettelsen av kommunalt selvstyre i 1837. Formannskapslovene innebar en eksplosjonsartet økning i kildemateriale fra norske lokalsamfunn. Alle prestegjeldsformannskap førte egne møteprotokoller, kopibøker og brevjournaler, i tillegg til at det finnes korrespondansemateriale fra svært mange formannskap. Formannskapsprotokollene er produsert i lokalsamfunnet, av det enkelte kommunestyre (ordføreren skulle etter loven føre protokollen¹¹⁸) og i stor grad også *for* lokalsamfunnet. Riktignok skulle protokollene være autorisert av amtmannen og avskrifter skulle sendes til fogden.¹¹⁹ Det var altså en sterk øvrighetskontroll med formannskapenes virksomhet. Men et viktig hensyn var også at

---

¹¹⁸ Lov om Formandskaber paa Landet (heretter Formannskapsloven) §24, i Otto Mejlænder: *Almindelig Norsk Lovsamling*, 1ste Bind 1660-1860, Christiania, 1885, 472.

¹¹⁹ Formannskapsloven §24

protokollene skulle være tilgjengelig til alminnelig ettersyn.¹²⁰

Det store omfanget av kilder fra formannskapene gjør det krevende å skulle benytte dem til å undersøke forhold på nasjonalt nivå. I denne avhandlingen, først og fremst i artikkelen *Fellesskap, lederskap, utenforskap*, har jeg i stor grad valgt å bruke formannskapsprotokollene i differensierende eller komparativ hensikt. Jeg har valgt ut fire formannskapsdistrikter og tolker funnene ut fra overordnede teorier om samfunnsutvikling.

Endringer i kildematerialet kan i seg selv gi indikasjoner på viktige samfunnsendringer. Det at kildematerialet i økende grad kan knyttes til aktører blant allmuen, er en indikasjon på at disse, og gruppene de tilhørte, inntok posisjoner som har satt spor i kildene, noe som ofte vil si maktposisjoner.

3.1 *Det komparative element*

Det er et komparativt element i avhandlingen, men det er ikke like fremtredende i alle artiklene. De ulike valgene er et resultat både av kildesituasjon og av forskningssituasjon. De to første artiklene, «Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger» og «From the Parish to the Public Realm», har begge et nasjonalt perspektiv i den forstand at konklusjonene holder seg på et overordnet nasjonalt nivå. I «From the Parish to the Public Realm» har jeg sammenlignet Norge med Sverige. Målet med dette er å tydeliggjøre gjennom å kontrastere de to landene. Det som tydeliggjøres er da først og fremst utviklingen av kirkelig lokalstyre i Norge. Jeg har allerede vært inne på begrunnelsen for å studere visitasen på et overordnet plan ut fra kildesituasjonen. En videre begrunnelse er at visitasen er så lite undersøkt i Norge at det er et behov for en overordnet fremstilling av denne institusjonen. Det samme kan ikke i samme grad sies å være tilfelle med formannskapene etter 1837, hvor det finnes en stor litteratur.

I de to siste artiklene er den intra-nasjonale komparasjonen mer fremtredende. *Grunnloven og lokaloffentligheten* baserer seg hovedsakelig på kildemateriale fra bygdekommisjonene. Disse kildene er produsert i lokalsamfunnet av en lokal embetsmann, sognepresten. Artikkelen stiller to regioner opp mot hverandre og knytter funnene til sosio-økonomiske særdrag ved disse.

Bygdekommisjonsprotokollene er et utfordrende kildemateriale. Det finnes mange kommisjonsprotokoller- og regnskaper, men de er lite innholdsrike. De egner seg til å identifisere deltagere, som igjen kan knyttes til sosio-økonomiske forhold, men er mer utfordrende å knytte til politisk kultur og praksis. Dette har gjort det hensiktsmessig å

---

¹²⁰ Formannskapsloven § 38.

undersøke kommisjonene på regionalt, heller enn lokalt, nivå. Ikke minst gir et bredere materiale større mulighet for kvantifisering. Likevel har de komparative resultatene blitt tentative.

Formannskapsprotokollene er mye mer innholdsrike og systematisk ført enn bygdekommisjonsprotokollene. Det gir grunnlag for grundigere undersøkelser av praksis og politisk kultur på lokalnivå. I *Felleskap, lederskap, utenforskap* er komparasjonen knyttet til det enkelte prestegjeld. Målet er ikke å konkludere om nasjonale utviklingstrekk, men å knytte ulik praksis til ulike samfunnsforhold.

En fellesnevner for alle artiklene er at de valgte lokalsamfunnene tilhører to norske amt, Lister og Mandals amt og Søndre Trondhjems amt.¹²¹ Dette utgjør en geografisk rød tråd gjennom avhandlingen. Disse to amtene var deler av regioner som var perifere i forhold til det som etter 1814 ble hovedstaden og nasjonens sentrum, Christiania. Før 1814 var denne sentrumsfunksjonen derimot langt mindre tydelig, og både Søndre Trondhjem og Lister og Mandal hadde sine egne viktige regionsentra i Trondheim og Kristiansand.¹²² Samtidig var det viktige forskjeller mellom regionene av geografisk og sosio-økonomisk art, og dette er relevant for de komparative aspektene i artiklene.

4. Lokaloffentligheten på 1700-tallet

Ovenfor definerte jeg lokaloffentlighet som et samfunnsmessig nivå, prinsipielt adskilt fra, men likevel nært forbundet med de institusjonene hvor den offentlige deltagelsen fant sted. I denne delen vil jeg beskrive nærmere de institusjonene som inngikk i lokaloffentligheten. Jeg er ute etter å beskrive lokaloffentlighetens institusjonelle struktur på 1700-tallet, mens jeg i neste del vil drøfte endringer i denne strukturen. Igjennom beskrivelsen vil jeg løpende drøfte forhold som peker mot hva slags offentlighetsformer som kan sies å komme til uttrykk på de ulike arenaene. Sentralt i redegjørelsen står spørsmål om aktører og deltagelsesformer. Denne delen fungerer også som en nærmere presentasjon av tidligere forskning på 1700-tallets lokaloffentlighet i Norge. Dette vil synliggjøre noen hull i forskningen som mine egne artikler kan bidra til å fylle.

I fraværet av selvstendige politiske institusjoner, kan lokaloffentligheten på 1700-tallet

---

¹²¹ Dette gjelder også de to første artiklene hvor den komparative ambisjonen er lite fremtredende. I «Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger», har jeg på grunn av den økte kildemengden gjort et utvalg for den siste delen av undersøkelsesperioden. Her har jeg valgt to prostier i hvert av de to amtene. I «From the Parish to the Public Realm» har jeg benyttet kilder fra Dalerne prosti i Søndre Trondhjems amt.

¹²² Overgangen fra en regionalt basert økonomi og administrasjon under eneveldet til etableringen av et nasjonalt hegemoni etter 1814 var et sentralt analytisk utgangspunkt i forskningsprosjektet Grunnloven og regionene: hegemoni, brudd og kontinuitet ved NTNU, som jeg har vært en del av. Se Bull og Maliks (red.) 2014.

deles inn i to sfærer - den juridisk-sivile og den kirkelige – med hver sine arenaer. Sett fra statens og embetsverkets side sammenfaller sfærene med henholdsvis sorenskriverens og sogneprestens domene, og med utdanningsløpene, jus og teologi, disse måtte igjennom ved Københavns universitet før de kunne tre ut som bestyrere av rikets tinglag og kirkesogn.¹²³ Sett fra lokalsamfunnenes side besto lokaloffentligheten av en rekke forskjellige arenaer knyttet til to fysiske samlingsplasser – tingstua og sognekirken. I tillegg var det knyttet lokale ombud eller tillitsverv til hver av disse sfærene. Det var på ingen måte vanntette skott mellom de to sfærene. I lys av 1700-tallsstatens oppbygning kan de sees som ettertidige konstruksjoner, fordi de løp sammen på toppen i sentraladministrasjonens kontroll. Kirken var – like mye som rettsvesenet – en del av staten. Inndelingen i to sfærer er nok likevel ikke mer konstruert enn andre syntetiserende begreper om fortiden. Jeg tror også inndelingen kan være nyttig i vår sammenheng, fordi den kan hjelpe å fremheve noen historiske linjer mellom de kirkelige offentlige arenaene og det senere kommunale selvstyret, som tidligere har vært noe underkommunisert. Det er derfor et selvstendig poeng å etablere de to sfærene som likeverdige deler av lokaloffentligheten på 1700-tallet.

Det er den kirkelige sfæren som har størst fokus i denne avhandlingen - både visitasen, kirkevergen og bygdekommisjonene tilhørte den. Det betyr at drøftingen av de juridisk-sivile institusjonene i stor grad bygger på annen forskningslitteratur, mens de kirkelige institusjonene drøftes i lys av artiklene i avhandlingen, i tillegg, selvsagt, til annen relevant litteratur. Jeg mener likevel det er nødvendig å gå i en viss detalj også om den juridisk-sivile sfæren, fordi det gir en kontekst vi kan vurdere de kirkelige institusjonene utfra, og fordi det gir bedre forutsetninger for å vurdere lokaloffentligheten på 1700-tallet i et bredest mulig perspektiv.

4.1 Den juridisk-sivile sfæren

4.1.1 Bygdetinget

Bygdetinget på 1700-tallet var primært laveste rettsinstans i Norge, men det var også mer enn det.¹²⁴ Det flerfunksjonelle ved tinget er et kjennetegn ved tidlig-moderne lokaloffentlige

---

¹²³ Kravet om prestenes teologiske utdanning finnes i Christian V's Norske Lov (heretter NL) 2, 2, 1. Juridisk embetseksamen for sorenskrivere ble innført i ved forordning 10. februar 1736, se Julius August Schmidt, *Forordninger, aabne Breve, Placater m.m for Kongeriget Norge i Tidsrummet fra 1648-1813*, 1ste Bind. 1648-1770, Christiania, 1851, 438-441.

¹²⁴ I tillegg til bygdetinget omfattet den juridisk-sivile lokaloffentlige sfæren andre arenaer av mer eller mindre fast karakter. Det gjelder åstedsretten, skifteretten og i bergverksområder som Røros og Kongsberg, bergretten (Tretvik 2000, 260-271). En siste arena som kan nevnes er kommisjoner som ble nedsatt for å avgjøre konkrete sakskomplekser (Tretvik 2000, 271-272). Et eksempel er de lokale matrikelkommisjonene som ble holdt i forbindelse med matrikelarbeidet på 1720-tallet. Kommisjonene ble ledet av amtmann og sorenskriver, men

arenaer generelt. Ifølge Norske Lov fra 1687 besto aktiviteten på tinget av fem kategorier: Offentlige kunngjøringer; private kunngjøringer, dvs. tinglysninger av skjøter, kontrakter og annet; behandling av straffesaker; behandling av private søksmål; og tingsvitner, dvs. skriftlige attester der retten og allmuen bekreftet visse saksforhold.¹²⁵ I tillegg til dette kom selvsagt skattebetaling, som som regel foregikk på høsttingene.¹²⁶ Det ble vanligvis holdt to eller tre ting i hvert tinglag per år.¹²⁷

Bygdetinget er den lokaloffentlige arenaen som har vært mest undersøkt blant 1700-tallshistorikere, og studier av tinget utgjør en viktig del av argumentasjonen for de historikere som hevder at 1700-tallet var preget av utstrakt interaksjon mellom myndighetene og befolkningen – det Øystein Rian nylig har kalt det norske harmoniparadigmet.¹²⁸ Tingordningens elde har nok også bidratt til dens status i historikernes øyne - det er en av de eldste kjente institusjonene i norsk historie, eldre enn både kirken og monarkiet.¹²⁹ Det er likevel diskutabelt hvor stor vekt man skal legge på kontinuiteten mellom tingordningen på 1700-tallet og dens middelalderlige røtter. Jens Arup Seip skrev om tingordningen på tidlig 1600-tall at «tradisjonen som fører tilbake i middelalderens mørke er tynn og spinkel.» Det tidlige 1600-tallets bygdeting, hvor allmuens sterke innflytelse på rettspleien var et fremtredende trekk, var for Seip bare et overgangsfenomen på veien mot et rettsystem dominert av kongelige embetsmenn.¹³⁰ Seips syn har blitt utfordret av blant andre Steinar Imsen, som legger mye større vekt på kontinuiteten bakover i tid, men uansett var 1600-tallet et århundre med store endringer i rettspleien.¹³¹ Hilde Sandvik nevner tre overordnede forhold: utviklingen av et klart domstolshierarki, opprettelsen og utviklingen av sorenskriverembetet og en standardisering av lovverket mellom Norge og Danmark - det siste stadfestet med utgivelsene av Danske Lov i 1683 og Norske Lov i 1687. Krefte bak utviklingen, skriver Sandvik, var «byggingen av en sterk sentralmakt, som krevde effektiv

---

lokalbefolkningen spilte en sentral rolle i å verdisetze jordeiendommene. Disse kommisjonene var også i stor grad arenaer både for meningsutveksling og protest mot matrikkelverket (Bjerkås 2011).

¹²⁵ Dette følger av NL 1, 3, 10. Se også Tretvik 2000, 239.

¹²⁶ Noe som framgår f. eks av Tretvik 2000, 245.

¹²⁷ Med unntak av Finnmark, fastslo tingtavlen som fulgte med Christian V's Norske Lov at det skulle holdes tre årlige ting i hvert tinglag, men dette ble modifisert mange steder. Se <http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/tingbok/kilder/chr5web/tavle.html>. Lest 08.12.2015.

¹²⁸ Rian 2014, 55.

¹²⁹ Per Sveaas Andersen mener tingets opphav går tilbake til tiden før 600 e.kr. Andersen, Per Sveaas: «Tinget i sagatiden», i *Makt og motiv. Et festskrift til Jens Arup Seip*, Oslo, 13.

¹³⁰ Jens Arup Seip: «Ting og stevne i Rogaland», i *Tingbøker frå Jæren og Dalane 1613-1663*, band 1 (1613-1625), ved Ola Aurenes, 1953, xxi-xxii.

¹³¹ Steinar Imsen, «Det gamle tinget – og det nye», i Dag Michaelsen og Knut Sprauten (red.), *Retten og historie. Festskrift til Gudmund Sandvik*, Oslo, 1997b, 13-35.

skatteinnngang og lydige undersåtter og embetsmenn.»¹³² Norske Lov danner fundamentet for tingordningen på 1700-tallet, som var mye mer stabil enn i århundret før. I den grad man går god for Rians beskrivelse av et harmoniparadigmet i forskningen, er det et visst paradoks at den tingordningen som ble skapt av 1600-tallets autoritære maktstat, dannet rammen om befolkningens relativt sterke innflytelse på tinget på 1700-tallet.

Dette perspektivet bunner særlig i at tinget har blitt ansett som, for det første, en arena for lokal selvforvaltning og, for det andre, en sosial arena hvor bygdesamfunnet iscenesatte sine egne normer. Begge disse perspektivene har som forutsetning det særlig omfangsrike kildematerialet fra bygdetinget på 1700-tallet. Tingbøkene er en kildetype som har vist seg svært fruktbar for å få allmuen i tale.¹³³ Avhørsformen som preger protokollene gir en tilgang til bygdefolkets egne forestillinger, som savnes i de fleste andre kildetyper fra 1700-tallet.¹³⁴

Aud Mikkelsen Tretvik har mer enn kanskje noen annen fremmet det synet at tinget var bøndernes egen arena, og at det var liten grad av konflikt mellom myndigheter og allmue. Men også mer generelt har forskningen fokusert på at det var en sosial arena hvor lokalsamfunnets egne normer kom til uttrykk. Som sosial arena hadde tinget den funksjon å gjenopprette ære og sosial likevekt. Det hadde dermed en viktig funksjon for lokalsamfunnene selv. Erling Sandmo har argumentert for at denne uformelle funksjonen kunne stå i et symbiotisk forhold til tingets formelle funksjon – å dømme forbrytere og avgjøre rettslige tvister etter loven. Sandmo tolker ikke det formelle og det uformelle aspektet som antagonistiske; det var nettopp loven og den juridiske rammen som la grunnlaget for at tinget fungerte som en arena hvor lokalsamfunnets konflikter kunne løses: «Lokalbefolkningen spilte formelt sett på rettsvesenets premisser, og rettsvesenet aksepterte, i stor grad, at det stilltiende ble brukt som et middel til å løse konflikter utenfor domstolens rammer.»¹³⁵ Dermed fremstår bygdetinget som en arena med trekk både av en manifesterende offentlighet og en bygdeoffentlighet, og illustrerer at disse to før-moderne offentlighetsformene kunne være komplementære, ikke bare antagonistiske. Hvis vi benytter James Scotts terminologi,

---

¹³² Hilde Sandvik: «Rettsvesenets utbygging i Norge. Lokale konsekvenser og reaksjoner 1550-1750», i Harald Winge (red.): *Lokalsamfunn og øvrighet i Norden ca. 1550-1750*, Oslo: Norsk lokalhistorisk institutt, 1992, 88-89.

¹³³ Fra slutten av 1980-tallet ble det satt i gang et arbeid med å tilgjengeliggjøre tingbøkene fra 16- og 1700-tallet i *Tingbokprosjektet*. Prosjektet har også avstedkommet en rekke studier av kriminalitet og sosiale normer i tidlig-moderne tid i Norge. Se <http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/tingbok/>.

¹³⁴ Erling Sandmo argumenterer for at tingbøkene gir troverdige opplysninger om folks konkrete handlinger og tale, normer og tenkesett. Erling Sandmo: *Tingets tenkemåter. Kriminalitet og rettsaker i Rendalen, 1763-97*, Oslo, 1992, 18-22; Erling Sandmo: *Voldssamfunnets undergang*. Oslo, 1999, 36-41.

¹³⁵ Sandmo 1992, 124. Andre arbeider som peker i samme retning er: Sølvi Sogner: *Krig og fred 1660-1780*, bind 6 i *Aschehougs Norgeshistorie*, Oslo: Aschehoug, 1995, 58-72; Tretvik 2000; Alan Hutchinson: «Bygdetingets sosiale vesen», *Heimen* 2/2015, 169-180.

utspilte det seg på bygdetinget både en *public* og en *hidden transcript*, som var betinget av hverandre. Det sosiale spillet på tinget var dermed svært komplekst, men forutsatte at skillet mellom myndighet og allmue hele tiden ble reproduisert i aktørenes handlinger og tale.

På tross av at forskningen ikke er entydig, synes det i lys av dette urimelig å betegne allmuen som tilskuer til det som foregikk på tinget.¹³⁶ Samtidig er det grunn til å vektlegge at det «symbiotiske» forholdet mellom allmue og øvrighet utgjør noe annet enn en integrert offentlighet. På tinget var aktørene klart delt inn i øvrighetsaktører, som sorenskriveren og fogden på den ene siden, og allmuen på den andre. I del 6 skal vi se nærmere på hva allmuebegrepet kunne innebære på 1700-tallet. Det sentrale i denne sammenhengen, er at den utgjorde en kategori i motsetning til de offentlige autoritetene. I stor grad innebar dette at allmuens rolle var å svare kollektivt på øvrighetens krav og påbud.¹³⁷ Dermed fikk allmuens handlinger på tinget, i hvertfall overfor den tilstedeværende øvrigheten, preg av å være reaktive og kollektive. Bygdetinget synes i liten grad å legge til rette for et deliberativt kommunikativ praksis, knyttet til moderne politiske fora.

4.1.2 Lokale ombud – lagretten og lensmannen

I tilknytning til 1700-tallets lokaloffentlige arenaer eksisterte det lokale ombud som dels hadde definerte myndighetsutøvende oppgaver, men som også potensielt kunne fungere som representanter for lokalbefolkningen overfor det statlige embetsverket. De var dermed et sentralt element i lokaloffentligheten. Man kan likevel vanskelig betegne dem som representanter i moderne forstand.

Lensmannen er det ombudet som, i det minste i folkloren, står tydeligst fram for oss som et typisk tidlig-moderne ombud. Han var fogdens tjener og skulle ha «akt og tilsyn med kongens saker.» Samtidig sto han bøndene nær, ja han var oftest en av dem.¹³⁸ Ennå på 1700-tallet var lensmannsombudet som regel besatt av bønder, eller i hvert fall av personer med lokal tilhørighet, men det var fogd og amtmann som utpekte ham.¹³⁹ Han var både statens håndlanger og bygdefolkets talsmann, både respektert og uglesett blant sine egne i bygda.¹⁴⁰ Han personifiserer dermed den klassiske mellomposisjonen til lokale ombud i Norge under

---

¹³⁶ For en alternativ vurdering av bygdetinget som en mer øvrighetsstyrt og autoritær arena, se for eksempel Ole Gausdal, *Bygdetingets betydning på begynnelsen av 1700-tallet. En undersøkelse av aktiviteten på tinget i Vats tinglag 1700-1714*, Universitetet i Oslo, 2006.

¹³⁷ For eksempel gjennom den såkalte tingsvitnerollen. Sandvik 1992

¹³⁸ Seip 1953, v-vii; Audun Dybdahl: «Bondelensmennene i Trondheim len på 1500-tallet. Antall, status, funksjon og avlønning.» *Heimen*, 4/2013, 341-355.

¹³⁹ Brynjulv Gjerdåker, *Statstenestemann og "Almuens Formand": Lensmannsombod og lensmenn i det nordafjeldske Noreg ca. 1660-1870*, 2011, 81-99.

¹⁴⁰ Gjerdåker 2011, 79-81.

eneveldet.

I vår sammenheng er lagrettemennene likevel mer relevante. *Lagretten* besto som regel av åtte lagrettemenn som hadde blitt tatt i ed på lagtinget.¹⁴¹ I eldre tider fungerte de som dommere på bygdetinget.¹⁴² En hovedfunksjon hadde også vært å representere allmuen på de regionale lagtingene, men denne representative funksjonen var forvitret utpå 1600-tallet.¹⁴³ I løpet av 1600-tallet mistet lagrettemennene også sin betydning som dommere relativt til sorenskriveren.

I Norske Lov fra 1687 ble lagrettemennenes funksjon endelig redusert til å være rettsvitner, med det ikke uviktige unntaket at de var meddommere i livs- eiendoms- og æressaker.¹⁴⁴ En vel så viktig bestemmelse var at ombudet årlig skulle gå på omgang etter manntallet. Denne mekaniske utvelgelsen av lagrettemenn bidro sterkt til å svekke lagretten som et organ med autoritet til å tale på vegne av bygdefolket.¹⁴⁵

På tross av denne svekkelsen i loven, har flere historikere argumentert for at lagrettemennene spilte en betydelig rolle også på 1700-tallet. Jørn Øyrehagen Sunde tolker lagrettemennenes meddomsrett i eiendoms- og æressaker som at undersåttene deltok i statsstyrelsen (participated in the government).¹⁴⁶ Aud Mikkelsen Tretvik har i sin undersøkelse av Ålen og Røros tinglag vist at lagrettemennene spilte en betydelig rolle i lokalforvaltningen. «Det lege elementet», skriver hun, «spilte slett ikke en så ubetydelig rolle under eneveldet som tidligere forskning har villet ha det til.»¹⁴⁷

John Ragnar Myking har i en undersøkelse fra Skjold i Hordaland vist at den nevnte bestemmelsen om rullerende oppnevning ikke ble fulgt i tiden før 1750. Han mener derfor at lagretten utgjorde en bygdeelite som både kunne samarbeide med og stå opp mot det lokale embetsverket.¹⁴⁸ Også andre undersøkelser har rettet søkelyset mot lagretten som uttrykk for

---

¹⁴¹ NL 1, 7, 1.

¹⁴² Seip 1953, ii.

¹⁴³ Seip 1953, vii-viii.

¹⁴⁴ NL 1, 7, 2.

¹⁴⁵ Skillet mellom lagretten og den øvrige tingallmuen ble dermed også redusert, en trend som brøt med utviklingen på 15- og 1600-tallet, da lagretten i stor grad hadde overtatt tingallmuens funksjoner. På tross av at møteplikten ved tinget ble opphevet i Norske Lov fikk bygdetinget altså likevel et tydeligere preg enn tidligere av å være allting. Seip 1953, xii: «I tingbøkene fra 1610-20 årene har [lagretten] en ganske usedvanlig sterk stilling: tingallmuen er for lengst trengt til side, slik at lagrettemennene taler og handler på hele bygdefolkets vegne og ennu var ikke lagrettens stilling alvorlig undergravd av sorenskriveren.»

¹⁴⁶ Sunde 2014, 14-15.

¹⁴⁷ Tretvik 2000, 313.

¹⁴⁸ John Ragnar Myking, «Lagrettemenn og bygdeelite ca. 1650–1750. Eit eksempel frå Nordhordland,» *Heimen* 3/1996, 179-188.

eksistensen av lokale eliter med evne til å tale bygdefolkets sak.¹⁴⁹ Både Myking og Tretvik forklarer det lege elementet i lokalforvaltningen i stor grad med at det lokale embetsverket hadde behov for å samarbeide med personer med lokalkunnskap og bygdefolkets respekt. Myndighetene var avhengig av konsensus og samarbeid fra allmuen for å drive inn skatt og løse konflikter lokalt.¹⁵⁰ Et begrenset statsapparat kombinert med en stadig økende mengde forvaltningsoppgaver la til rette for en betydelig grad av selvforvaltning i lokalsamfunnene.¹⁵¹

Likevel har vi indikasjoner på at lagrettemennenes funksjon som bygdefolkets talpersoner avtok på siste halvdel av 1700-tallet. Erling Sandmo tolker i sin studie av tinget i Rendalen fra 1763-1797 lagrettens status som lav fordi det var uoverensstemmelser mellom hvem som ble oppnevnt og hvem som møtte, og fordi det sjelden ble tatt ut tiltale mot lagrettemenn som ikke møtte på tinget slik de pliktet.¹⁵² John Ragnar Myking finner at lovens bestemmelse om årlig rullerende oppnevning etter manntallet, faktisk ble fulgt fra midten av århundret og framover. Han tolker dette som en svekkelse av lagrettens posisjon. Isteden mener Myking at de nye skole- og fattigkommisjonene ble de viktigste arenaene hvor bygdeelitene gjorde seg gjeldende.¹⁵³

Bruken av lagrettemenn – og lensmenn - på 1700-tallet bærer dessuten et tydelig preg av hva Knut Dørum har betegnet en «manipulerende stat», hvor staten brukte allmueelementer for å gjennomføre upopulære tiltak som skattelegging, og generelt få lokaladministrasjonen til å fungere.¹⁵⁴ Disse ombudene bør dermed betraktes som noe annet enn politiske representanter for befolkningen i moderne forstand. Man skal så visst ikke undervurdere at lagrettemennene hadde en viktig funksjon også sett fra bygdesamfunnets side, slik særlig Tretvik har fremhevet. Delvis kunne også statens og lokalsamfunnets interesser være sammenfallende. Men igjen bør dette interessesammenfallet etter min mening sees på som pragmatisk, og ikke som uttrykk for noen varig inkorporering av lekelementer i samfunnsstyringen.

4.1.3 Forlikskommisjoner

På 1790-tallet (1795 for byene og 1797 for landdistriktene) ble det innført forlikskommisjoner som skulle behandle alle sivile tvistemål før de eventuelt ble bragt for bygdetinget. I

---

¹⁴⁹ Helge Finne, *Lagrettemennene i Vangen og Føyen tinglag*, Hovedoppgave, Bergen, 1999; Øystein Aschim, *Var det en bondeelite i Hole prestegjeld?* Hovedoppgave Universitetet i Oslo, 1998.

¹⁵⁰ Myking 1996, 185; Tretvik 2000, 296-299.

¹⁵¹ Tretvik 2000, 328.

¹⁵² Sandmo 1992, 36.

¹⁵³ Myking 1996, 184-187.

¹⁵⁴ Dørum 2010.

landdistriktene skulle forlikskommissjonen bestå av en sivil embetsmann og en «aktverdig bonde». Bakgrunnen for opprettelsen av forlikskommissjonene var av pragmatisk art, betinget av økende saksmengde for rettsvesenet og en profesjonalisering som ga dyrere og mer tidkrevende prosesser. Forlikskommissjonene ble opprettet for å redusere saksmengden oppover i systemet, og for å gjøre det enklere og rimeligere for vanlige folk å løse sine tvister.¹⁵⁵ De kan tolkes som en videreutvikling av den manipulerende statens styringspraksis, men peker likevel mot et nytt forhold mellom øvrighet og undersått.

Ifølge Aud Mikkelsen Tretvik kan ikke forlikskommissjonene kalles en offentlig arena, siden de behandlet private tvister som ikke hadde offentlig interesse, og sakene ikke ble behandlet i allmuens overværelse.¹⁵⁶ De var likevel en felles arena for allmue og øvrighet, siden de besto av en embetsmann og en bonde. Mest av alt peker forlikskommissjonene på en utvikling mot et mer profesjonisert rettsvesen, hvor de juridiske prosessene løstes ut av bygdesamfunnets kollektive fora, og inn i rettshierarkiet. Et lekmannelement er tydelig til stede, men dette besto ikke lenger av allmuen som kollektiv aktør. Lokale tvistemål opphørte å bli avgjort innfor bygdekollektivet på en allmuesamling slik bygdetinget utgjorde.

4.1.4 Supplikkinstitusjonen

Som et siste element i den juridisk-sivile offentlighetsfæren må vi nevne supplikkinstitusjonen. Supplikkene, det vil si bøneskriv til kongen, har blitt tillagt stor betydning av flere historikere. Den lovfestede retten til å be kongen omgjøre dommer, få dispensasjon fra loven eller å klage på lokale embetsmenn, har av noen blitt tolket som en garanti for vanlige folks rettsikkerhet under eneveldet. Sorenskriveren pliktet å sette opp supplikker for enhver som ønsket det, og supplikken var, ifølge Knut Mykland, «en kanal som sto åpen for alle, fra de høyeste embetsmenn til den fattigste almue.»¹⁵⁷ Mykland og andre har derfor knyttet supplikkene til begrepet om et opinionsstyrt enevelde.¹⁵⁸

Fra myndighetenes side var supplikkene en viktig kilde til informasjon. Steinar Supphellen har vist at supplikker lå til grunn for svært mange nye lover og forordninger. Derimot var det stor ulikhet i hvilke samfunnsgrupper som benyttet seg av supplikkene. De fleste ble sendt av embetsmenn og borgere, færre fra bønder og annen allmue. Spesielt få

---

¹⁵⁵ Inge Manfred Bjørln, *Forlikskommissjonene: "...denne velgjørende Foranstaltning..." : en studie av kommisjonenes virke i Trondheim og Strinda 1795/97-1804/06*, Hovedoppgave i historie - Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim, 2004, 5.

¹⁵⁶ Tretvik 2000, 238.

¹⁵⁷ Sverre Bagge og Knut Mykland: *Norge i dansketiden*, Oslo, 1987, 200-202.

¹⁵⁸ Kari Helgesen, *Supplikkinstitusjonen: bruk og funksjon midt på 1700-tallet*, Hovedoppgave i historie, Trondheim, 1981.

supplikker ble sendt av større grupper av allmuen. Myndighetene var skeptiske til felles aksjoner, og krevde at supplikkene skulle ha individuelle avsendere.¹⁵⁹ Supphellen betegner likevel supplikkene som den viktigste kanalen for påvirkning nedenfra innenfor det dansk-norske eneveldet.¹⁶⁰

I de siste årene har flere historikere fokusert på supplikkinstusjonen som et kontrollinstrument. Som Supphellen, påpeker Jakob Maliks at den ikke var en arena hvor enkeltpersoner skulle stå frem og representere synet til en gruppe. Maliks betegner supplikkene som en «individualiserende» institusjon som ga myndighetene full kontroll med både informasjonsinnhenting og informasjonsspredning. Supplikkene utgjorde den ene delen av eneveldets kommunikative system. Mens befolkningens klager i supplikkene var hemmelige, foregikk kongens myndighetsutøvelse som ytringer i et offentlig rom. Det var, skriver Maliks, et system der «kongen befaler i offentlighet, mens befolkningen fremfører deres bønner og klager i lønn.» I dette perspektivet bidro supplikkinstusjonen til den manifesterende offentlighetens passivisering og atomisering av befolkningen. Maliks knytter supplikken til en før-moderne forståelse av offentlighet, hvor offentlighet betegner myndighetsutøvelse. Systemet bidro til å etablere et klart skille mellom stat og befolkning. Som kommunikativt system brøt supplikkinstusjonen sammen i den grad et offentlig rom utenfor myndighetsutøvelsen ble etablert, noe Maliks tidfester til perioden fra rundt midten av 1700-tallet.¹⁶¹

Øystein Rian angriper både forestillingen om at supplikkinstusjonen skulle være noe spesielt ved det dansk-norske eneveldet og at den sikret innflytelse eller rettsikkerhet for allmuen. At det kom inn flere og flere supplikker utover på 1700-tallet, er for Rian først og fremst en indikasjon på at kongemakten bestemte stadig mer: «I alle samfunn har innbyggerne levert søknader til styresmaktene, og jo flere desto mer myndighetene har tatt seg rett til å bestemme over.» Snarere enn å sikre allmuen innflytelse, bidro supplikkene, ifølge Rian, til å sementere et forskjellssamfunn hvor kongen delte ut særrettigheter til privilegerte grupper og yndlinger.¹⁶²

Kontrollaspektet ved supplikkinstusjonen synes nå å være bredt anerkjent. På den annen side fremstår synet på supplikkinstusjonen som en garanti for et opinionsstyrt regime

---

¹⁵⁹ Steinar Supphellen: «Supplikken som institusjon i norsk historie. Framvokster og bruk særleg først på 1700-tallet», *Historisk tidsskrift*, 1978, 153-158.

¹⁶⁰ Steinar Supphellen: «Administrasjon og avgjerdspesess i dei nordiske landa på 1700-talet i komparativt perspektiv, " i Yrjö Blomstedt et al.: *Administrasjon i Norden på 1700-talet*, Oslo, 1985, 365-366.

¹⁶¹ Maliks 2011, 75-83.

¹⁶² Rian 2014, 524 ff.

noe datert. Myklands syn, for eksempel, synes å forveksle supplikkens faktiske funksjon med regimets ideologiserende bruk av dem. Dermed synliggjør den historiografiske utviklingen en tydeligere oppmerksomhet mot supplikkene som kommunikative handlinger med sterke teatraliske trekk. Supplikkene opprettholdt eneveldets *public transcript* om kongen som en lydør far og undersåttene som lydige barn.¹⁶³ De står dermed i motsetning til det rasjonelle, deliberative kommunikative idealet innenfor moderne offentlige arenaer.

4.1.5 Den juridisk-sivile sfæren - sammenfatninger

Forskningen har vist at arenaene innenfor den juridisk-sivile offentlighetssfæren la til rette for allmuens deltagelse i det offentlige liv – innenfor noen klart definerte rammer. Innretningen på institusjonene tyder på at myndighetene ønsket denne deltagelsen velkommen, men at de selv ville definere rammene. På tross av at innflytelsen nedenfra kunne være betydelig, er det et fellestrekk ved institusjonene at de synes innrettet på å fremme og opprettholde et tydelig skille mellom øvrighet og allmue. Dette er et trekk som gjør det nærliggende å bruke betegnelsen manifesterende offentlighet. Samtidig fremmet de ulike arenaene en interaksjon mellom allmue og øvrighet som delvis betinger det manifesterende preget. Allmuens aktive deltagelse var større enn dette begrepet indikerer, samtidig som de offentlige arenaene også kunne fungere som rammer hvor en egen bygdeoffentlighet kunne utspille seg i et symbiotisk forhold til den manifesterende offentligheten.

4.2 Den kirkelige sfæren

På mange måter la arenaene innenfor den kirkelige sfæren til rette for et enda mer asymmetrisk forhold mellom øvrighet og befolkning, enn bygdetinget og de andre arenaene innenfor den juridisk-sivile sfæren. Generelt kan kirken beskrives som en universell institusjon med et sett med dogmer og normer som er gjeldende for dens medlemmer. I Danmark-Norge ble kirken etter reformasjonen appropriert av kongemakten, og brukt som ideologisk instrument for denne.¹⁶⁴ Religionen ble et aspekt ved staten, som dermed ble konfesjonell. Som sentral lokaloffentlig arena ble kirken derfor heftet med en tydelig ideologisk slagside enn for eksempel bygdetinget. Dette kommer blant annet til uttrykk ved at møteplikten ved gudstjenesten ble stadfestet i Norske Lov, mens den ble avskaffet for bygdetingets del.¹⁶⁵ Møteplikt ved gudstjeneste ble også senere innskjerpet med

---

¹⁶³ Bjerkås 2011, 57-64.

¹⁶⁴ Rian 2014, 331-391; Steinar Imsen, *Da reformasjonen kom til Norge*, Oslo, 2016.

¹⁶⁵ Sandvik 1992, 90. Bestemmelsen finnes i NL 1-3-8, men i praksis hadde møteplikten til tinget vært de facto avskaffet i hvert fall siden inngangen til 1600-tallet. Seip 1953, vii-viii.

sabbatsforordningen fra 1735.¹⁶⁶ Dette illustrerer det tvangspregede, disiplinerende aspektet ved kirken under eneveldet. Kirken hadde altså ideologiske funksjoner som, dog langt fra fraværende innenfor den juridisk-sivile sfæren, kan tenkes å ha gjort interaksjonen mellom prest og menighet mer regissert og mindre fri enn den mellom sorenskriver og tingallmue.

4.2.1 Gudstjenesten

Gudstjenesten var den institusjonen som brakte befolkningen og statens representanter hyppigst sammen under eneveldet. Det skulle holdes gudstjeneste hver søndag i tillegg til en rekke andre helligdager, spesifisert i Kirkeritualet fra 1685. I 1686 ble det innført en «Almindelig Bededag» til erstatning for tidligere arbeidsfrie bededager av varierende antall. Fra da av var det nitten helligdager årlig hvor det skulle holdes gudstjeneste i tillegg til søndagen. I 1770 ble elleve av disse avskaffet, men fortsatt skulle menigheten i prinsippet gå til kirken for å høre Guds ord mer enn én gang i uken livet igjennom.¹⁶⁷

Den sentrale akten i gudstjenesten var prestens preken. Under eneveldet skulle prestens budskap alltid bygge opp om statsmaktens rettferdighet og befolkningens troskap. Kirkeritualet påla prestene å «formane tilhørerne til allerunderdanigste Lydighed mod deris Konge og hans Bud og Befalinger,»¹⁶⁸ og flere historikere har interessert seg for prekenenes funksjon som ideologiproduksjon for enevelde og statsmakt. Her kunne kongens representant utfolde seg uimotsagt om kongens og statsforfatningens godhet og understøtte det hele med gudommelig sanksjon.¹⁶⁹

Var menigheten da kun en samling av tilskuere til gudstjenesteakten? Også i kirken hadde befolkningen en rolle å spille, som var avgjørende for at gudstjenesten skulle fungere etter sitt formål. Men i mye større grad enn tingallmuens, var menighetens rolle regissert og bestemt på forhånd. Menigheten skulle handle på respons fra presten, og disse handlingene

---

¹⁶⁶ *Forordning om Sabbatens og andre Helligdagers tilbørlige Helligeholdelse*, 12. mars 1735, Mejlænder 1885, 152-153.

¹⁶⁷ *Danmarcks og Norgis Kirke-Ritual*, 1685-1985, Udvalget for konvent for kirke og teologi, 1985, 9; Jens Toftgaard Jensen, "Sekularisering af tiden? – Den danske Helligdagsreduktion 1770", *Den Jyske Historiker* nr. 105, 2004, 73-93. I praksis var det nok stor variasjon i hvor ofte det ble holdt gudstjeneste i den enkelte kirke. Perifere kirker i prestegjeld med mange sogn fikk sjeldnere besøk av presten enn sentralt plasserte hovedkirker. Aud Mikkelsen Tretvik anslår for eksempel at det ble holdt gudstjeneste omtrent to ganger i måneden i kirkene i Ålen og Røros prestegjeld. Tretvik 2000, 272.

¹⁶⁸ *Danmarcks og Norgis Kirke-Ritual*, 1985, 16.

¹⁶⁹ Øystein Lydik Idsø Viken, «Frykte Gud og ære kongen». *Preikestolen som politisk instrument i Noreg 1720-1814*. Doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo, 2014; Rian 2014. For en fortolkning av prekenenes og prestenes funksjon som delvis mer progressiv, se Bregnsbo 1997 og Michael Bregnsbo and Pasi Ihalainen, „Gradual Reconsiderations og Lutheran Conceptions of Politics“, i Ihalainen, Bregnsbo, Sennefelt and Winton (eds.) 2011, 107-119.

var nøye beskrevet i kirkeritualet.¹⁷⁰ Den standardiserte samhandlingen mellom prest og menighet er en «call-and-response»-funksjon som er musikalsk snarere enn diskursiv i sin virkning, og som frambringer fellesskap og atmosfære snarere enn kritikk og debatt hos deltagerne. Både det «musikalske» aspektet og det ensartete preget menigheten ble tillagt under gudstjenesten, illustreres av at den i Kirkeritualet regelmessig omtales som *koret*.¹⁷¹ Gudstjenesten var derfor enda mindre diskursiv i sin kommunikasjonsform enn bygdetinget.

Gudstjenesten er følgelig kanskje det mest rendyrkede eksemplet på en manifesterende offentlighet på 1700-tallet. Langt på vei var menigheten tilskuere til en forestilling. Selv om den hadde sin egen rolle å spille, kan denne rollen sammenlignes med teaterpublikummet som forventes å applaudere på de rette steder. Forventningen om at denne strenge regien skulle følges var sterk, og nedfelt i offentlige dokumenter som var felles lov for hele riket.

4.2.2 Sognekirken og kirkebakken

Det vil likevel være feil å anse kirkelige handlinger *utelukkende* som ideologiproduksjon. Menigheten var antagelig det tetteste og mest identitetsskapende fellesskapet for landbefolkningen på 1700-tallet, og sognekirken var det fysiske sentrum for menighetslivet. Kirkebakken ble brukt som en lokaloffentlig arena både av myndighetene og menigheten selv. Aud Mikkelsen Tretvik beskriver kirkebakken som en offentlig arena hvor bygdefolket kunne

---

¹⁷⁰ Et eksempel er Kirkeritualets beskrivelse av messens begynnelse (*Danmarcks og Norgis Kirke-Ritual*, 1985, 13): «Naar Orgelverket holder op, eller naar det er udringet, hvor ingen Orgelverk er, eller paa de Tider, naar det ikke brugis, begyndis Guds Tieneste med den tilforn indførte liden Bøn og paafølgende Fader Vor etc. Imidlertid sidder Præsten iført forbemælte Messe-Klæder paa sine Knæ for Alteret og med den gandske Menighed, som iligemaade, hver i sin Stæd, falder paa Knæ, beder sagte for sig selv.

Derpaa begynder degnen strax:

Kyrie Gud Fader alsomhøjeste Trøst etc.

Fra Juel til Mariæ renselsis Dag:

Kyrie Gud Fader af Himmerig etc.

Fra Paaske til Pintzsdag:

Kyrie Gud Fader forbarme dig over os etc.

Naar Kyrie er udsyngt, begynder Præsten for Alteret med højlydelig Røst disse første Ord af denne Psalme:

Alleniste Gud i Himmerig være Lof og Priis for al sin Naade etc.

Hvilken siden af Menigheden forfølgis indtil Enden, saa vender Præsten sig til Folket og siger med sædvanlig Tone:

HErren være med eder!

Hvortil Choret svarer:

Og med din Aand!

Saa vender hand sig til Alteret igien, og synger den Collect, som hører til Dagen, hvortil Choret og Folket svarer: **Amen.»**

¹⁷¹ Koret var i den opprinnelige greske tragedien et bilde på fellesskapet selv, som ble regenerert gjennom oppsetningen. Dette er det dionysiske aspektet ved tragedien, for å følge Nietzsches terminologi. I tragedien ble fellesskapet regenerert i en dionysisk ekstase. Det er en tett forbindelse mellom denne forestillingen og ideen om menigheten som fellesskapet som regenereres gjennom Gudstjenesten. Se Friedrich Nietzsche, *Tragediens fødsel*, Oslo, 1993.

drøfte saker som opptok dem.¹⁷² Prekestolen ble benyttet både til å lese opp kunngjøringer fra øvrigheten og til å etterlyse forsvunne ting og andre saker lokalt. Den hadde altså en funksjon for menigheten selv, ikke bare for øvrigheten.¹⁷³

Den danske historikeren Hans Henrik Appel har påpekt at kirkens ritualer og budskap ikke bare ble presset ned over en motvillig menighet. Kirkens rammer ble brukt i menighetens egen bearbeiding og fortolkning av omverdenen. Dette var ikke minst tilfelle med de kirkelige handlingene som ledsaget livets ulike faser; dåp, konfirmasjon, bryllup og begravelse.¹⁷⁴ Slik kunne kirkerommet fungere som en ramme om en bygdeoffentlighet som eksisterte i et symbiotisk forhold med en manifesterende offentlighet, lignende den måten Erling Sandmo beskriver bygdetingets funksjoner. Også her konstituerte lokalsamfunnet seg selv og sine normer innenfor rammen av et strengt offentlig regelverk.

Det er likevel mulig å anlegge et mer konfliktorientert perspektiv. I artikkelen *Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger*, betegner jeg kirken på 1700-tallet som en sosial arena.¹⁷⁵ Med det mener jeg at bygdefolket brukte kirken på måter som bidro til å konstituere lokal fellesskapet, ofte gjennom kulturelle praksiser som brøt med øvrigheten forståelse av kirkens funksjon. Embetsrapporter forteller særlig om festligheter, drikking og handel i og rundt kirken. Det er vanskelig å danne seg noe tydelig bilde av hvor utbredt slik praksis var. Øystein Viken mener det er nærliggende å tro at prestene ofte overdrev i rapporter om for eksempel drikking.¹⁷⁶ På den annen side kan man tenke seg at embetsmenn dysset ned problemer for å gi inntrykk at man hadde kontroll på allmuen i sitt distrikt.¹⁷⁷ Det virker uansett tydelig at det gjennom hele 1700-tallet og de første tiårene av 1800-tallet eksisterte en kulturkløft, hvor øvrigheten betraktet lokalbefolkningen som disponert for det den betraktet som usømmelig oppførsel.¹⁷⁸ Særlig rapportene om handel ved kirken vitner om at den for lokalbefolkningen ble brukt som en generell forsamlingsplass, mens øvrigheten ønsket å innskrenke bruken av kirken til det rent religiøse og oppbyggelige.¹⁷⁹

Sognekirken hadde altså funksjoner både for statsmakten og for bygdesamfunnet. Den

---

¹⁷² Tretvik 2000, 272-274.

¹⁷³ Hans Henrik Appel, *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelasjoner i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*, Odense, 1999, 495. For et norsk eksempel fra 1700-tallet på at offentlige kunngjøringer ble oppest fra prekestolen, se Bjerkås 2011, 68.

¹⁷⁴ Appel 1999, 497-498.

¹⁷⁵ «Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger», avhandlingens side 115-119.

¹⁷⁶ Viken 2014, 48.

¹⁷⁷ Jeg har tidligere argumentert for slike mekanismer i Bjerkås 2011.

¹⁷⁸ Særlig på 1820-tallet har jeg funnet mange og kraftfulle bekymringsmeldinger fra geistligheten, noe som delvis må sees i sammenheng med de liberale brennevinsbestemmelsene på den tiden «Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger», avhandlingens side 118-119.

¹⁷⁹ Ibid.

fungerte både som en manifesterende offentlighet og en bygdeoffentlighet. Dette passer relativt godt til James Scotts' begrepsbruk om public og hidden transcript. Dog kan det bemerkes at den folkelige bruken av kirken ikke egentlig utgjorde noen skjult motkultur til øvrighetens offisielle regi. Festlighetene og handelen kunne være synlig nok. For å opprettholde teatermetaforen, fulgte befolkningen delvis sin egen regi som kom til syne og brøt inn i kirkens offisielle funksjoner. Kirken kan derfor sees som et felt hvor det utspilles en konflikt mellom ulike måter å definere det lokale fellesskapet på.

4.2.3 Visitasen

I visitasen møter på et vis gudstjenestens stramme regi bygdetingets tydeligere karakter av forhandling og meningsutveksling. Den er derfor en interessant arena med sine egne særtrekk, som kan bidra til å utfylle bildet av 1700-tallets lokaloffentlighet. Visitasen er hovedtema i artikkelen *Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger*. Den fyller etter min mening et hull i forskningen, hvor visitasen som offentlig arena er relativt fraværende. En avhandling i Sverige har tatt opp temaet for perioden 1650-1760.¹⁸⁰ Det finnes videre flere grundig kommenterte kildeutgaver av visitasprotokoller i Norge, og særlig i Danmark. Disse har til dels omfangsrike innledninger, men løfter bare i begrenset grad fram visitasene som lokaloffentlige arenaer.¹⁸¹

Visitasen var myndighetenes viktigste kontrollorgan for kirkelivet i riket.¹⁸² Det var to typer – bispevisitas og prostevisitas. Biskopen skulle ifølge Norske Lov visitere hver kirke i sitt stift hvert tredje år, prosten skulle visitere hver kirke i sitt prosti hvert år bortsett fra de år biskopen visiterte.¹⁸³ Visitasene foregikk alltid i sammenheng med en gudstjeneste, og i biskopenes visitasrapporter blir menighetene regelmessig fremstilt som passivt deltagende – de synes å ha svart unisont på visitatorens spørsmål og ellers ikke ytret seg nevneverdig.¹⁸⁴ Dette gir interaksjonen et lignende preg som ved en vanlig gudstjeneste, og faller godt inn i et bilde av et strengt redigert public transcript som menigheten var forventet å følge.

¹⁸⁰ Olle Larsson, *Biskopen visiterar: Den kyrkliga överhetens möte med lokalsamhället 1650-1760*, Växjö, 1999.

¹⁸¹ *Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574-1597*, ved Dr. Yngvar Nielsen Kristiania, 1885; *Biskop Nils Glostrups Visitatser i Oslo og Hamar Stifter 1617-1637* udgivne for Det Norske Historiske Kildeskriuffond ved Ludvig Daae og H.J. Huitfeldt-Kaas, Christiania, 1895; *Biskop Peder Herslebs visitasbok, Gudbrandsdalen prosti 1733-1736*, ved Sigurd Engelstad og Lorentz U. Pedersen, Oslo, 1992; *Biskop Balles Visitatsbok 1799-1807*, ved Christian Larsen, København 1999; *Biskop Balles Visitatsindberetninger 1783-1793*, ved Christian Larsen, København, 2002; Peder Palladius, *En Visitatsbog*, Udgivet på nudansk med indledning og noter av Martin Schwarz Lausten, København, 2003;

¹⁸² Se «*Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger*», avhandlingens side 104-106, for en nærmere redegjørelse for visitasens hovedfunksjoner.

¹⁸³ NL 2, 16, 3; NL 2, 17, 9.

¹⁸⁴ «*Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger*», avhandlingens side 107-109.

Samtidig gjorde tilsynsfunksjonen visitasen til en arena med større potensiale for interaksjon og meningsutveksling. Blant de forhold som visitatoren skulle ta rede på, var menighetens troskunnskap og sedelighet, men vel så viktig var det å kontrollere prestenes virksomhet.¹⁸⁵ Dette åpnet for at menigheten kunne fremføre klager, som ofte ble tatt på alvor. I minst ett tilfelle i mitt materiale førte det sannsynligvis til prestens avskjedigelse. Ellers var reprimander mer vanlig.¹⁸⁶ Visitasen er derfor nok et eksempel på at myndighetene la til rette for en relativt aktiv deltagelse fra allmuen, men at denne skulle holdes innenfor strenge rammer definert av myndighetene. Visitasen på 1700-tallet står i en slags mellomposisjon mellom gudstjenestens strenge, manifesterende karakter og bygdetingets mer åpne interaksjon. Det at bispevisitasene foregikk så sjelden (ca. hvert tredje år) og ble ledet av en så prominent embetsmann, kan ha bidratt til å styrke det høytidelige og dermed manifesterende preget. Visitasen hadde et visst preg av en audiens, hvor menigmann kunne fremme sin sak. Audiensen var en viktig bestanddel i lojalitetsideologien og tanken om at hvem som helst kunne fremme sin sak for kongen. Bispevisitasen iscenesatte noe av den samme forestillingen. Allmuens deltagelse var ønsket, men den bidro også til å konsolidere skillet mellom allmue og øvrighet.

I det kildematerialet som jeg har brukt, fremstår ikke visitasen generelt som en arena med tydelige åpne konflikter mellom øvrighet og menighet, men det må understrekes at det vil være dristig å tolke dette først og fremst som uttrykk for en reell harmoni. Kildematerialet er i stor grad biskopenes rapporter til Generalkirkeinspeksjonskollegiet i København, og i tråd med hva jeg har argumentert for ovenfor, kan det ha vært i biskopenes interesse å tegne et bilde av fredsommelighet og lydighet på visitasene. Også menighetene kan ha hatt interesse av å fremstå som lydige og underdanige.¹⁸⁷ Dette er nettopp sentrale kjennetegn på public transcript i autoritære regimer.

Videre kommer konflikter opp til overflaten flere steder i kildematerialet, og dette er særlig i forbindelse med skolevesenet.¹⁸⁸ Skoleforordningen fra 1739 la grunnlaget for en utbygging av allmueskoler, som ofte ble motarbeidet av lokalbefolkningen. Skolevesenet utgjorde derfor et dilemma for myndighetene: det ble særlig viktig å ha kontroll og styring med utbyggingen av skolene, samtidig som det var nødvendig å organisere skolevesenet på en måte som sikret lokalbefolkningens deltagelse og betalingsvilje. Mens visitasen i økende grad

---

¹⁸⁵ NL 2, 16, 3-6.

¹⁸⁶ «Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger», avhandlingens side 110.

¹⁸⁷ Se eksempelet i «Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger», avhandlingens side 110.

¹⁸⁸ «Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger», avhandlingens side 110, 115-116; «Grunnloven og lokalbefolkningen», avhandlingens side 175-176.

kom til å fungere som et kontrollorgan for skolen, skulle de nye skolekommisjonene sørge for det nødvendige lekmannelementet. Forbindelsen mellom disse utgjør et sentralt element i det offentlige apparatet rundt skolen, slik det utviklet seg fra midten av 1700-tallet. Skolevesenet er derfor godt egnet til å illustrere forholdet mellom statlige myndigheter og lokalsamfunn i framveksten av lokalt selvstyre i det påfølgende århundret.

4.2.4 Skole- og fattigkommisjonene

Skolekommisjonene – sammen med fattigkommisjonene – er tema i artikkelen *Grunnloven og lokaloffentligheten*. Skole- og fattigkommisjonene ble opprettet fra rundt 1740 og framover. Kommisjonene, som senere ofte ble betegnet som bygdekommisjoner eller sognekommisjoner, hadde som primær oppgave å forvalte de nye allmueskolene og den lokale fattigomsorgen. Skolekommisjonene hadde sin opprinnelse i skoleplakaten fra 1740, som fulgte opp skoleloven fra 1739. Fattigkommisjonene ble derimot organisert på grunnlag av stiftsbaserte reskripter eller forordninger.

Disse kommisjonsordningene fikk mange steder en trang fødsel, og det er ofte ikke før de siste tiårene av århundret at de var reelt fungerende. Årsaken til det var antagelig vanligvis lokal motstand. Både skole- og fattigvesenet var heftet med utgifter, som bøndene ønsket å unngå. Både i Søndre Trondhjems amt og særlig i Lister og Mandals amt, de to amtene jeg har undersøkt, ser vi en sterkt økende aktivitet på 1780- og 90-tallet. Dette synes å være i hvert fall delvis knyttet til nye initiativ fra myndighetene på denne tiden for å få til en strammere organisering av lokalforvaltningen.¹⁸⁹ Skolekommisjoner i Lister og Mandal synes for eksempel i stor grad å skrive seg fra perioden rundt 1800, da biskop Peder Hansen arbeidet for å fremme skolevesenet i regionen.¹⁹⁰

Likevel utgjorde kommisjonene fra slutten av 1700-tallet i økende grad et sentrum i lokaloffentligheten, men de dannet en annen type offentlig arena enn bygdetinget, gudstjenesten og visitasen. De var ikke allmuesamlinger, men besto av klart definerte medlemmer. Det fantes bestemmelser som avgrenset hvem som kunne og skulle være medlemmer, men ellers hadde sognepresten, som også ledet kommisjonene, myndighet til å peke ut de øvrige deltagerne. Likevel, selv om presten hadde stor innflytelse på

---

¹⁸⁹ Fattigkommisjoner ble formelt opprettet i Kristiansand stift i 1786 og i Trondhjems stift i 1790. Om organiseringen av kommisjonene, se «Grunnloven og lokaloffentligheten», avhandlingens side 159-161.

¹⁹⁰ Den seige motstanden mot kommisjonsvesenet i Kristiansand stift har tidligere blitt knyttet til regionens relative fattigdom. Se Ståle Dyrvik, «Avgjerdsprosessen og aktørane bak det offentlige fattigstellet i Norge 1720-1760,» i Karl-Gustaf Andersson, Ståle Dyrvik, Gislø Ågust Gunnlaugsson, Harald Jørgensen, Janina Kowalik, Sven Malmberg, Panu Pulma, *Oppdaginga av fattigdomen. Sosial lovgivning i Norden på 1700-talet*, Universitetsforlaget, Oslo, 1983, 113-115.

kommisjonenes saksbehandlinger, og selv om allmuemedlemmene bidro til å gi legitimitet til myndighetenes initiativ, særlig innenfor skolefeltet, kunne de også bruke sin posisjon til å fremme allmuens synspunkter.

Dette reiser imidlertid spørsmål angående hvem som deltok og hvilken innflytelse deltagerne hadde. I bygdekommisjonene var deltagelse et privilegium – eller en byrde - for de få. De som deltok, fikk implisitt - og noen ganger eksplisitt – tildelt rollen som allmuens representanter. Hvem som deltok, er derfor av betydning for hvordan man forsto befolkningen som kollektiv, og dens forhold til myndighetene. I denne avhandlingen har jeg valgt et komparativt perspektiv for å svare på disse spørsmålene. De to undersøkte regionene skiller seg fra hverandre på en rekke sosio-økonomiske faktorer som forhold mellom bønder og husmenn, velstand og grad av selveie. Til en viss grad mener jeg disse forholdene kan belyse ulike måter kommisjonene fungerte som offentlighet.

Selv om bestemmelsene jevnlige reserverte deltagelse i kommisjonene til «bygdas beste menn» og lignende, er det bare i Søndre Trondhjems amt at dette synes å ha ført til utvelgelse av personer med en spesielt solid økonomisk posisjon. I Lister og Mandal er kommisjonsmedlemmene jevnt over på et økonomisk gjennomsnitt i sine distrikt.¹⁹¹ Dette har antageligvis sammenheng med at Lister og Mandal var et økonomisk sett svært egalitært område med mange selveiere og svakt utbygd husmannsvesen. De økonomiske skillene var rett og slett ikke store nok til at de fikk sosiale og politiske konsekvenser i form av en privilegert plass i lokaloffentligheten for en økonomisk elite. Andre former for sosial og kulturell kapital, som er vanskelig å konkretisere ut fra kildematerialet etter kommisjonene, synes å ha spilt en viktigere rolle. I Søndre Trondhjems amt, hvor den økonomiske differensieringen var større, synes dette å ha hatt innvirkning på utvelgelsen av kommisjonsmedlemmene.¹⁹²

Sammen med inntrykket av at kommisjonene i Lister og Mandal var noe bredere sammensatt,¹⁹³ kan dette vitne om at kommisjonene i Lister og Mandal hadde et tydeligere element av bygdeoffentlighet enn kommisjonene i Søndre Trondhjem. Dette inntrykket

---

¹⁹¹ «Grunnloven og lokaloffentligheten», avhandlingens side 167-169.

¹⁹² Det er nødvendig å påpeke igjen at kildematerialet fra kommisjonene har flere utfordringer. De kvantitative beregningene er basert på oversikt over medlemmer som i all vesentlighet stammer fra regnskaper fra begynnelsen av 1800-tallet. De er sammenstilt med økonomiske data fra skattelister fra 1805 og 1816. Tidligere materiale har jeg ikke funnet. Dette innebærer at funnene, i den grad de kan si noe om forholdene på 1700-tallet, må brukes retrospektivt, noe som selvsagt svekker deres sikkerhet. Det er likevel liten grunn til å anta noen sterk endring i sosio-økonomiske forhold rundt år 1800. Husmannsvesen, produktivitet og grad av selveie utgjør lange strukturer i begge disse områdene.

¹⁹³ «Grunnloven og lokaloffentligheten», avhandlingens side 165-166.

styrkes av at kommisjonsmedlemmene i Lister og Mandal synes å ha hatt en tydeligere brodd mot myndighetene. Jeg har betegnet dem som konfronterende kommisjoner fordi jeg har funnet flere eksempler på at kommisjonene uttalte seg mot myndighetenes bestemmelser på allmuens vegne. Sognepresten har da blitt stående som mindretall mot allmuerepresentantene. Kommisjonene i Søndre Trondhjem har jeg derimot betegnet som integrerte, fordi de i større grad integrerte allmuerepresentantene inn i myndighetsutøvelsen, også for tiltak som var åpenbart upopulære.¹⁹⁴ Det er viktig igjen å fremheve begrensningene i kildematerialet på disse punktene. Kommisjonsprotokollene er svært sparsommelige med opplysninger generelt og om misnøye spesielt. Jeg tror likevel vi kan ane konturene av to ulike måter bygdekommisjonene kunne fungere som offentlighet i lokalsamfunnet på, med tendenser mot henholdsvis en bygdeoffentlighet og en manifesterende offentlighet. Det er dog et vesentlig poeng at også kommisjonene i Søndre Trondhjem integrerte lekelementer inn i myndighetsutøvelsen, De peker i den forstand utover den manifesterende offentlighetens klare skille mellom øvrighet og undersått mot den integrerte offentlighetens opphevelse av dette skillet.

4.2.5. Lokale ombud – Klokkere, medhjelpere og kirkeverger

Også innenfor den kirkelige sfæren fantes det lokale ombud som kan sies å stå i en mellomstilling mellom myndighetene og menigheten. De viktigste var klokkeren, medhjelperen og kirkevergen. Disse var knyttet til arenaene diskutert ovenfor.

Klokkeren, også kalt degn eller kirkesanger, var en lekperson som skulle gå presten til hånde under gudstjenesten, lede sangen og undervise ungdommen.¹⁹⁵ Det var biskopen som hadde myndighet til å utnevne klokkere, men i praksis må det ha vært sognepresten som valgte ut en egnet person blant menigheten, et valg biskopen vedtok på visitasene. Menigheten selv kan nok likevel ha hatt meninger om hvem som skulle være klokker.¹⁹⁶

På 1700-tallet ønsket mange geistlige å profesjonalisere klokkerombudet. Særlig ønsket man utdannede personer uten lokal tilknytning. Dette kunne være en måte å fjerne grunnlaget for at klokkeren opptrådte «politisk» på menighetens vegne, slik jeg drøfter i artikkelen *Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger*.¹⁹⁷ Dette lyktes ikke fullt ut,

---

¹⁹⁴ «Grunnloven og lokaloffentligheten», avhandlingens side 175-180.

¹⁹⁵ Steinar Imsen og Harald Winge (red.): *Norsk Historisk Leksikon*, Oslo, 1999, 85.

¹⁹⁶ Ved visitasen i Umland i 1802 ønsket allmuen den nylig avdøde klokkerens sønn som forsanger, men biskop Johan Nordahl Brun noterer: «ilde sang han og var en Slusk.» Johan Nordal Brun, *Visitats-journal 1794-1812*, Bibliotheca Norvegiæ Sacræ XIX, Oslo, 1951, 56. Visitas i Umland 25. juli 1802.

¹⁹⁷ «Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger», avhandlingens side 111-114.

og ennå ut på 1800-tallet kunne det være konflikter mellom prest og klokker.¹⁹⁸ Et kjennetegn ved klokkeren er likevel at hans rolle først og fremst var nært knyttet til selve gudstjenesten og de kirkelige ritualene. Utover på 1800-tallet, i tråd med at kirken i større grad ble en arena med eksklusivt religiøse formål og med mindre preg av generell offentlighet, forble klokkeren innenfor denne religiøse sfære, slik hun ennå er i den norske kirke. Det samme var ikke i samme grad tilfelle med de to andre ombudene, som på litt ulike måter hadde det vi kan kalle økonomiske og politiske roller å spille i offentligheten.

Prestens medhjelpere skulle, som betegnelsen tilsier, bistå sognepresten med det han måtte ha behov for, særlig knyttet til menighetens moralske liv. Ombudet ble opprettet ved en forordning i 1629, og var regulert i Norske Lov. Medhjelperne skulle møte med presten minst fire ganger i året og bistå med råd og formaning overfor ubotferdige. På 1700-tallet fikk de utvidede oppgaver knyttet til fattig- og skolevesen, og det er ikke tilfeldig at de regelmessig inngikk i bygdekommisjonene.¹⁹⁹ Medhjelperinstituttet kan sees som nok et eksempel på en manipulerende stat som trakk allmueelementer inn i statens kontrollapparat. På 1700-tallet sto medhjelperinstituttet dessuten i et intimt og potensielt konfliktfylt forhold til kirkevergeombudet. Dette forholdet er tema i artikkelen *From the Parish to the Public Realm*.²⁰⁰

Kirkevergen var et ombud med røtter tilbake til middelalderen, og hadde ansvar for vedlikehold og økonomiske disposisjoner knyttet til sognekirken og det øvrige godset som hørte til den. Kirkevergen var derfor et potensielt viktig ombud, og ulikt prestens medhjelpere, kan han sees på som en representant for menigheten snarere enn som sogneprestens underordnede. Utviklingen av kirkevergeombudet kan derfor fungere som en indikator på forutsetningene for selvstyre under eneveldet.

Kirkevergens betingelser for å utøve et reelt lokalt selvstyre endret seg mye, og de var på mange måter dårlige på 1700-tallet. Jeg argumenterer i samme artikkel for at ombudet igjennom store deler av århundret hadde nærmest en semi-offisiell status. I Norske Lov ble det bestemt at kirkevergen og medhjelperen i landdistrikter skulle være samme person, og

---

¹⁹⁸ I 1823 skrev for eksempel sogneprest Rønne i Stadsbygd til biskop Bugge og ba om at klokkeren måtte bli avsatt. Årsaken var klokkerens «latterlighed» og «irreligiøse Lærdomme» når han holdt likprekener, og at klokkeren etter prestens mening undergravde hans autoritet ved bevisst å stille spørsmål ved innholdet prestens prekener. Rønne mente blant annet at klokkeren utla «katolske doktriner» som at man ble frelst ved sine handlinger og at man kunne bli rensert for sin synd etter døden for så å slippe inn i paradiset. SAT; PL 401 Rønne: Brev fra Rønne til Bugge, 11. des. 1823 (avskrift).

¹⁹⁹ Se «From the Parish to the Public Realm» avhandlingens side 134-135, for en nærmere redegjørelse for medhjelpernes funksjoner.

²⁰⁰ «From the Parish to the Public Realm» avhandlingens side 125-150.

midt på århundret uttalte flere geistlige at ombudet ikke lenger eksisterte.²⁰¹ De ulike oppgavene knyttet til de to ombudene gjorde likevel behovet for en distinksjon gjeldende, særlig etter hvert som kirkebygningene i økende grad kom i allmuenes eie mot slutten av århundret.²⁰² Kirkevergenes tilbakekomst på denne tiden bør etter min mening likevel ikke først og fremst tolkes som en reetablering av en sterk bygdeoffentlighet som sto i motsetningen til en statlig, manifesterende offentlighet. Som jeg vil argumentere for nedenfor, var den heller et uttrykk for en tilnærming mellom stat og lokalsamfunn i en ny integrert offentlighetsform, som fikk sitt institusjonelle uttrykk med kommunestyrene etter 1837.

4.2.6 Den kirkelige sfæren – sammenfatninger

De kirkelige arenaene på 1700-tallet som var knyttet til kirkegangen, var gjerne mer preget av en stram regi og et *public transcript* som skulle følges, enn hva som var tilfellet innenfor den juridisk-sivile sfæren. Dette gjelder særlig gudstjenesten selv og visitasen. Dette var allmuesamlinger hvor menighetens rolle skulle følge et nøye bestemt forløp. For visitasens del blir dette bildet dog moderert ved den tilsynsfunksjonen ordningen hadde. De geistlige embetsmennene oppfordret allmuen til å gi informasjon om prestens virksomhet og hørte ofte på klager. I tillegg hadde visitasen et preg av en audienssituasjon som ga allmuen mulighet til å fremme ønskemål, samtidig som den understreket lojalitetsbåndet mellom konge og undersått, som var en sentral bestanddel i eneveldets ideologi.

Med bygdekommissjonene ble tradisjonelle kirkelige oppgaver som fattigomsorg og undervisning knyttet til et sterkt lekmannelement. Det er også disse oppgavene som kom til å utgjøre de viktigste ansvarsområdene for de nye kommunene på 1800-tallet. Det at kommissjonene var lukkede fora med begrenset deltagelse, gjorde det sceniske aspektet mindre tydelig enn i allmuesamlinger. Dette i seg selv svekket det manifesterende preget. Jeg tror dette er en tendens i lokaloffentligheten som sådan, ikke bare for enkelte institusjoner. Dette vil komme tydeligere fram i en drøfting av lokaloffentlighetens forandringer på begynnelsen av 1800-tallet.

5. Fra 1700-tallets lokaloffentlige arenaer til 1800-tallets lokale selvstyre

5.1 Fra allmuesamlinger til representative forsamlinger

I et fint bilde har Aud Mikkelsen Tretvik beskrevet lokaloffentligheten på 1700-tallet som «et felles rom med noen tilstøtende rom der noen trer inn, men ikke alle. Det foregår noen hovedforhandlinger der alle kan være til stede, både lokalbefolkning og øvrighet, og det

---

²⁰¹ «From the Parish to the Public Realm» avhandlingens side 135-137.

²⁰² «From the Parish to the Public Realm» avhandlingens side 140-142.

foregår visse forberedende forhandlinger eller lukkede forhandlinger der bare en del har adgang.»²⁰³ I tråd med dette bildet kan vi si at det felles rommet, der alle deltok, ble gradvis mindre mot slutten av 1700-tallet og særlig utover på 1800-tallet. Flere ting ble avgjort i rom hvor bare noen hadde adgang. Tretviks bilde får også fram at det var det felles rommet – allmuen i møte med myndighetene - som ga arenaene en offentlig karakter. Dette endret seg på 1800-tallet, da hovedarenaene i lokaloffentligheten fikk karakter av representative organer med få medlemmer. I den grad allmuesamlinger fortsatte å bli holdt, var dette som supplement til de nye representative institusjonene. Ovenfor delte vi lokaloffentligheten på 1700-tallet inn i en juridisk-sivil og en kirkelig sfære. En alternativ inndeling, basert på når de ulike arenaene oppsto, kan synliggjøre disse endringene. Vi kan da operere med en kronologisk tredeling:

1. De tradisjonelle arenaene: bygdetinget, gudstjenesten, visitasen, supplikkene.
2. De nye arenaene på 1700-tallet: skole- og fattigkommisjoner og forlikskommisjoner.
3. Representative politiske organer på 1800-tallet: kommunestyrene.

Umiddelbart ser vi at det er snakk om en kumulativ endring. De tradisjonelle arenaene forsvant ikke da de nye arenaene kom til på 17- og 1800-tallet. Folk fortsatte å møte på tinget, til gudstjeneste og til bispevisitas. Bøndene sendte supplikker også til Stortinget etter 1814.²⁰⁴ Skole- og fattigkommisjonene kom dessuten til å bestå etter 1837 innenfor det nye systemet av kommunalt selvstyre. De lokaloffentlige arenaene var altså mange flere i 1850 enn i 1750.

Vel så viktig er det likevel at de tradisjonelle arenaene ikke forble upåvirket, men generelt ble svekket som offentligheter. Bygdetinget mistet mye av sin betydning fra slutten av 1700-tallet.²⁰⁵ Dette ble forsterket av flere reformer på 1800-tallet, og da bygdetinget ble nedlagt med den nye rettergangsordningen i 1927, ble en mer enn tusenårig historisk tråd røket uten at mange øyenbryn ble hevet.²⁰⁶

Gudstjenesten besto, og består til dels ennå, som en levning fra den gamle manifesterende offentligheten. Men, som jeg viser i artikkelen *Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger*, mistet kirkerommet noe av sitt preg av å være en

---

²⁰³ Tretvik 2000, 238.

²⁰⁴ Marthe Hommerstad, *Politiske bønder. Bondepolitikk og Stortinget 1815-1837*, avhandling for graden ph.d. Universitetet i Oslo, 2012, 256 ff. Hommerstad mener likevel det fant sted en «modernisering» av supplikkinstuttet, med et økende element av likeverd mellom avsender og mottaker. Hun benytter derfor begrepet *petisjoner* om henvendelsene til Stortinget, for å skille dem fra de underdanige bønneskriverne til kongen på 1700-tallet.

²⁰⁵ Hutchinson 2015.

²⁰⁶ *Norges eldste tingbok er 400 år!* Arkivverket.no: <http://www.arkivverket.no/arkivverket/Arkivverket/Om-oss/Aktuelt/Nyhetsarkiv/Nyhetsarkiv-2013/Norges-eldste-tingbok-er-400-aar>. Lest 02.09.2016.

bygdeoffentlighet i bredere forstand utover på 1800-tallet. Kirkebakken besto nok som samlingsplass, men i mindre grad som handels- og festplass. Kirken var nok likevel den av de tradisjonelle arenaene som lengst beholdt sin stilling som offentlighet.²⁰⁷

Bispevisitasene eksisterer ennå i Den Norske Kirke, men de har ikke lenger noen funksjon som offentlighet i lokalsamfunnet. Som artikkelen *Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger* viser, endret visitasen i løpet av undersøkelsesperioden langt på vei karakter i tråd med den generelle utviklingen. Preget av å være allmuesamling ble svekket til fordel for en praksis som i stor grad sammenfalt med bygdekommissjonenes form og virksomhet. Flere av visitasens funksjoner ble flyttet inn i et lukket visitasmøte, som i praksis var et møte mellom visitator og den lokale bygdekommissjonen. Medlemmene i de nye visitasmøtene ble samtidig i økende grad oppfattet som allmuens representanter. Visitasen utgjør dermed et tydelig eksempel på en gradvis overgang fra en manifesterende mot en mer integrert lokaloffentlighet.²⁰⁸

Også innenfor bygdekommissjonene kan vi spore en viss utvikling fra allmuesamling mot representative organer. Fra slutten av 1700-tallet finner vi eksempler på at store deler av allmuen var til stede ved kommissjonenes møter, mens dette ikke synes å være tilfelle etter 1814. Det er derimot ikke gitt at dette er en indikasjon på en generell utvikling bort fra allmuesamlinger og mot representative organer. Mange kommisjoner ble opprettet på 1790-tallet, og de første møtene behandlet viktige saker som innretningen på fattiglegder og skolekretser. Dette kan ha blitt ansett som prinsipielt viktige saker hvor allmuen burde være til stede for å sikre vedtakenes legitimitet. Disse møtene skiller seg derfor noe fra senere møter hvor utbetalinger av fattigpenger og annet var å betrakte som rutinesaker. Likevel peker trenden mer mot økt bruk av representasjon og mindre bruk av allmuesamlinger, noe særlig utviklingen av visitasordningen understreker.²⁰⁹

Aud Mikkelsen Tretvik betegner bygdekommissjonene som halvoffentligheter fordi saker som angikk hele lokalsamfunnet, ble behandlet i lukkede rom.²¹⁰ Etter min oppfatning kan de karakteristika ved bygdekommissjonene som Tretvik beskriver som halvoffentlige, like gjerne forstås som en overgang til en ny form for offentlighet. Beslutninger ble ikke lenger fattet av eller foran fellesskapet, men av utvalgte stedfortredere som i økende grad anså seg som representanter for lokalbefolkningen. Dette er i enda større grad et kjennetegn ved

---

²⁰⁷ «Fra eneveldets scene mor representative forsamlinger», avhandlingens side 121-122.

²⁰⁸ «Fra eneveldets scene mor representative forsamlinger», avhandlingens side 114-117.

²⁰⁹ «Grunnloven og lokaloffentligheten», avhandlingens side 169-173.

²¹⁰ Tretvik 2000, 279-280.

kommunestyrene, som derfor kan sies å kulminere en langvarig og gradvis prosess mot økt bruk av representasjon og mindre bruk av allmuesamlinger i den norske lokaloffentligheten.²¹¹

Det som kjennetegner lokaloffentligheten i årene rundt 1814, er først og fremst en gradvis tilpasning av eksisterende institusjoner til det nye konstitusjonelle rammeverket. Eksempler på dette er at valgmenn til Stortingsvalgene fikk plass i skolekommisjonene eller at prestens medhjelpere fikk oppgaver knyttet til Stortingsvalg.²¹² Vi ser også en utvikling mot gradvis mer deliberasjon og flertallsavgjørelser innenfor bygdekommisjoner og visitasmøter.²¹³

Tilpasningen til det konstitusjonelle rammeverket synes å være tydeligere innenfor den kirkelige enn den juridisk-sivile offentlighetsfæren. For eksempel var lagrettemennene rundt år 1800 i ferd med å bli irrelevante som lokale ombud.²¹⁴ Både medhjelpere og kirkeverger opptrådte derimot i hvert fall fra begynnelsen av 1800-tallet som allmuens representanter ved visitasene.²¹⁵ Også medlemmene av bygdekommisjonene, som medhjelperne regelmessig var en del av, antok en tydeligere funksjon av allmuerepresentanter enn tidligere. Etter 1837 var kirkevergeombudet kontrollert av kommunestyrene.²¹⁶ Kirkevergens gradvis mer fremtredende rolle fra slutten av 1700-tallet bør derfor inkluderes i bildet av det lokale selvstyrets fremvekst. Med kirkevergene finner vi, i tillegg til bygdekommisjonene, en linje

---

²¹¹ Det er nødvendig å nevne at Knut Dørum mener at bruken av folkeavstemninger tok seg opp etter 1814, som ledd i det han kaller en demokratiseringsbølge (Dørum 2013, 112-114). Dette syner å stride mot min påstand. Jeg har ikke tallmateriale for å hevde at bruken av allmuesamlinger hverken økte eller avtok etter 1814. Dørum belegger sitt syn med fem eksempler fra rundt om i landet mellom 1824 og 1833. Uansett diskuterer ikke Dørum bruken av allmuesamlinger på 1700-tallet i konteksten av faste lokaloffentlige institusjoner som bygdeting, visitas og Gudstjeneste. Han drøfter ekstraordinære samlinger sammenkalt for å avgjøre spesifikke spørsmål. Derfor er hans diskusjon ikke direkte relevant for diskusjonen om utviklingen av de faste lokaloffentlige institusjonene, som er tema her.

²¹² Det er en velkjent sak at valgmennene etter skoleloven i 1816 skulle sitte i skolekommisjonene, og dette har av flere blitt pekt på som et tegn på demokratisering (Dørum 2010; Øystein Rian, «Embetsstyre i Norge før og etter 1814», i Berg og Langhelle (red.) 2015, 30). Mine funn viser dog at implementeringen av denne bestemmelsen kunne variere sterkt. Den fikk større betydning i det egalitære Lister og Mandal enn i det differensierte Søndre Trondhjem, noe som tyder på at demokratiseringstakten varierende og var avhengig av lokale faktorer. Se «Grunnloven og offentligheten», avhandlingens side 173-175.

²¹³ «Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger», avhandlingens side 115; Grunnloven og lokaloffentligheten», avhandlingens side 171-173.

²¹⁴ Dette er påpekt av John Ragnar Myking (Myking 1996), og blir underbygget av sogneprest Rønnau i Oppdal på begynnelsen av 1800-tallet. På grunn av «det overveldende» arbeidet deltagelse i bygdekommisjonen medførte, burde medlemmene der få godtgjørelse, mente han. I tillegg burde de bli fritatt for skyssplikt og å sitte som lagrettemenn «hvilket siste er en sand Ubetydelighed, da saadan kun forefalder omtrent en Gang i en Indbyggers Liv.» SAT; Oppdal sogneprest; I.2d.2 Brev 1816-1823: Rønnau til stiftsdireksjonen, 4. sept. 1816.

²¹⁵ «Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger», avhandlingens side 114.

²¹⁶ «From the Parish to the Public Realm», avhandlingens side 144 ff.

bakover til den kirkelige sfæren når vi nøster opp trådene som samler seg i det kommunale selvstyret etter 1837.

5.2 Det lokale selvstyrets røtter i de kirkelige lokaloffentlige arenaene

I sin studie av det kommunale selvstyret i Sverige, skriver Peter Aronsson at selvstyrets utgangspunkt var det kirkelige fellesskapet. Sognekirken og de offentlige oppgavene knyttet til denne var grunnlaget for det politiske fellesskapet, de øvrige kommunale oppgavene kom til senere.²¹⁷ I Sverige kom dette fellesskapet til uttrykk på sockenstämman, som nettopp kan tolkes som menigheten konstituert som politisk fellesskap. I Norge under Oldenburgstyret fantes det ikke forutsetninger for et slik institusjonelt uttrykk for det lokale politiske fellesskapet. Likevel kan Aronssons observasjon gjøres relevant også i norsk kontekst, i den forstand at mange elementer av det kommunale selvstyret som ble etablert på 1800-tallet kan spores til de kirkelige lokaloffentlige arenaene på 1700-tallet, mens institusjonene innenfor den juridisk-sivile sfæren danner for-formene til det moderne rettssystem og politimyndighet.

Formannskapslovene, som fikk kongelig sanksjon 14. januar 1837, innførte lokalt selvstyre i Norge. De nye kommunestyrene besto av to organer valgt ved separate valg. Hovedorganet var det tallmessig avgrensede formannskapet. I tillegg ble det valgt et representantskap som skulle innkalles ved avgjørelser i viktige saker. Representantene i hvert distrikt var tallmessig tre ganger så mange som formennene, og deres oppgave var først og fremst å bekrefte eller avvise formannskapets vedtak.²¹⁸

Formannskapslovenes tilblivelse gjennom flere Stortingssesjoner er vel beskrevet i forskningen.²¹⁹ Saken verserte fra begynnelsen av 1820-tallet, og flere mulige innretninger ble foreslått, inkludert bruk av allmuesamlinger. Det mest radikale forslaget var det såkalte «bondeforslaget» fra 1833, som fremmet et tallmessig avgrenset formannskap med svært vide fullmakter. Den endelige ordningen med et representantskap i tillegg til et formannskap var et kompromiss mellom bruk av allmuesamlinger og et rent formannskapsstyre. Maren Dahle Lauten har tolket formannskapsloven som et eksempel på framveksten av et moderne demokratibegrep, hvor hun vektlegger det representative, indirekte aspektet på bekostning av den direkte deltagelsen i allmuesamlinger.²²⁰

I samtiden ble formannskapslovene sett på som en fullendelse av grunnlovsverket.

---

²¹⁷ Aronsson 1992, 70 ff.

²¹⁸ Lauten 2010, 96-102

²¹⁹ Først og fremst i standardverket Arne Bergsgård, *Minneskrift til formannskapslovenes 100-årsjubileum*, Oslo, 1937, og Maren Dahle Lautens masteroppgave fra 2010 (Lauten 2010).

²²⁰ Lauten 2010.

Endelig skulle folket få råde fritt i lokalsamfunnet, slik det hadde gjort på nasjonalt nivå siden 1814.²²¹ Denne forestillingen ble også delt av de generasjonene med historikere som først beskjeftiget seg med det kommunale selvstyrets framvekst.²²² I ettertid har mange fokusert på at kommunestyrene også hadde viktige forløpere i lokale institusjoner i tiden før 1837.²²³

De viktigste forløperne var bygdekommissjonene. Skole og fattigstell var de nye kommunenes hovedoppgaver, og finansieringen av disse oppgavene, beskatningssystemet, ble ikke endret med formannskapslovene.²²⁴ Kommunestyrene utførte altså mangt de samme oppgavene i lokalsamfunnet som bygdekommissjonene hadde gjort. Også den sosiale basisen var i stor grad den samme, selv om kommunestyrene ofte hadde flere medlemmer enn kommisjonene hadde hatt. Sogneprestene var sterkt representert den første tiden,²²⁵ og ofte ble formenn og representanter valgt blant tidligere kommisjonsmedlemmer.²²⁶

Mens den institusjonelle kontinuiteten i Norge var mindre enn i den svenske sockenstämman, har den mange likehetstrekk med utviklingen i Danmark. Riktignok har forskningen på sogneforstanderskapene, de kommunale selvstyreorganene som ble opprettet i Danmark i 1841, i senere tid fokusert på at disse representerte noe vesentlig nytt. De hadde ingen historiske forløpere, ifølge Niels Clemmensen.²²⁷ Også Harry Christensen vektlegger

---

²²¹ Maren Dahle Lauten viser hvordan denne forestillingen gradvis tok form gjennom de langvarige debattene på Stortinget og i den trykte offentligheten. Lauten 2010.

²²² Johan Ernst Sars, *Norges historie fremstillet for det norske folk*, bind 6, del 1, Kristiania 1913: 284 ff.; Halvdan Koht, Ole Gabriel Ueland, i Halvdan Koht (red.), *Våre høvdinger. 70 livsskildringer med portretter*, bind 1, Trondhjem 1929: 117–123; Bergsgård 1937.

²²³ Sverre Steen: *Lokalt selvstyre i Norges bygder: første fase*, Oslo, 1968; Hans Eyvind Næss: «Det lokale selvstyrets røtter. Tiden fram til 1837», i Hans Eyvind Næss, Edgar Hovland, Tore Grønlie, Harald Baldersheim og Rolf Danielsen: *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*, Oslo: Universitetsforlaget, 1987; Pryser 1999, 249 ff.; Knut Dørum: «Opprør eller legitim politisk praksis? Kommunalisme og folkelige aksjoner i Norge ca. 1700-1850», i Hilde Sandvik (red.) *Demokratisk teori og historisk praksis. Forutsetninger for folkestyre 1750-1850*, Oslo, 2010, 71-104.

²²⁴ Hvert kommunale område hadde hver sin kasse med hver sin regnskapsfører. Likeledes var skattene formålsbestemte. Inntektene ble utlignet på matrikkelskylden for hvert sogn. I 1851 utgjorde fattig- og skolestellet nesten 80 % av kommuneutgiftene. Den tredje store utgiftsposten var veier, med nesten 20%. Edgar Hovland: «Grotid og glanstid. 1837-1920», i Næss, Hovland, Grønlie, Baldersheim og Danielsen 1987, 70-72, 83.

²²⁵ Rolf Fladby: «Bønder og embetsmenn i lokalstyringen etter 1837», *Historisk tidsskrift*, bind 46, 1967, 21-53.

²²⁶ Blant andre forløpere til kommunestyrene kan også de såkalte bygderepresentasjonene nevnes. Dette var lokale organer opprettet på øvrighetens initiativ (Dørum 2013, 112). Formålet var å opprette lokale organ embetsmennene kunne henvende seg til og rådslå med, istedenfor «de Tidsspildende og unyttige almue Samlinger», som stiftsamtmann Falbe i Akershus uttrykte seg (siteret Lauten 2010, 40) Dette var også beveggrunnen for de første forslagene til formannskap på Stortinget i 1821 (Lauten 2010, 35-46). Forekomsten av bygderepresentantskapene varierte sterkt fra tid til sted, men de illustrerer at øvrigheten ønsket en nyordning av lokalstyret for å gjøre det mer standardisert og effektivt.

²²⁷ Niels Clemmensen, *Konflikt og konsensus i kommunen. Det kommunale selvstyre i Danmark i det 19. århundrede*, København 2011, 283.

det nye og demokratiske aspektet ved disse institusjonene.²²⁸ Samtidig påpeker Christensen kontinuiteten fra fattig- og skolekommisjonene, som i Danmark ble opprettet i henholdsvis 1803 og 1814.²²⁹ Kontinuiteten var på et vis større i Danmark enn i Norge, fordi den demokratiske innretningen på sogneforstanderskapene var svakere enn på formannskapene i Norge. De danske institusjonene hadde et sterkt innslag av «fødte medlemmer», det vil si sognepresten og de store jordeierne. Stemmeretten var knyttet til eie eller feste av gårder på 1 tønne hartkorn eller mer.²³⁰ Eiendomskravet var derfor noe, men ikke mye, strengere enn i Norge. I prinsippet utgjorde 1 tønne hartkorn skillet mellom gårdbrukere og husmenn, slik at virkningen ble omtrent som i Norge. En nærliggende forklaring på den relativt sett svakere demokratiske profilen på sogneforstanderskapene er selvsagt at de ble opprettet innenfor eneveldets rammer, mens formannskapene hadde den norske Grunnloven fra 1814 som forbilde. Samtidig har likheten mellom de norske og de danske institusjonene blitt tolket som en felles arv fra det oldenburgske, hierarkiske statssystemet, som skiller seg fra en svensk tradisjon med mer deltagelse nedenfra.²³¹

I Norge er altså kontinuiteten fra bygdekommisjoner til formannskap tydelig understreket i forskningen, senest og sterkest av Knut Dørum, som særlig vektlegger de demokratiske aspektene ved bygdekommisjonene.²³² Denne sammenhengen synes vel belagt, men jeg vil vektlegge bygdekommisjonenes kirkelige tilknytning tydeligere enn det har blitt gjort tidligere. Dels har vel fattig- og skolevesen blitt betraktet med moderne øyne som sivile forvaltningsoppgaver, dels har mange påpekt at kommisjonenes oppgaver etter hvert ble utvidet til å inkludere forsyning og bygdemagasiner, særlig under Napoleonskrigene. Tilknytningen til kirken har derfor fremstått som noe tilfeldig.

Tilknytningen til den kirkelige sfæren strekker seg etter min mening likevel lenger enn det faktum at kommisjonene ble ledet av presten. For det første må det understrekes at kommisjonenes kjerneområder på 1700-tallet var utpregede kirkelige oppgaver. Dette gjelder i særlig grad skolevesenet. Skolekommisjonene ble opprettet som et ledd i Christian VI's pietistiske reformer, og fulgte som en konsekvens av innføringen av obligatorisk

---

²²⁸ Harry Christensen, *Bonden, kommunen og demokratiet. Det lokale selvstyrets etablering på landet i Danmark 1842-1867*, Nørrejylland, 1997.

²²⁹ Christensen 1997.

²³⁰ Christensen 1997, 26-32.

²³¹ Gustafsson 1987; Torkel Jansson, *Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation. En konturteckning av 1800-talets Norden*, Uppsala 1987.

²³² Dørum 2010.

konfirmasjon i 1736.²³³ Allmueskolene skulle først og fremst sikre at ungdommen kunne lese og skrive godt nok til å fatte innholdet i den kristne tro, slik den ble utlagt av presten. Skolen hadde altså en helt spesifikt religiøs funksjon. Som nevnt ble bygdekommisjonene etter hvert tett innvevd i visitasordningen. Biskopens kontroll med menighetenes levnet og ungdommens kunnskap kom etter hvert konkret til uttrykk som møter med de lokale skolekommisjonene. Kommisjonene kom dermed til å bli et sentralt ledd i den kirkelige oppdragelsen av allmuen.

Videre ble kirkestyre og kirkeøkonomi et kommunalt anliggende etter 1837, slik artikkelen «From the Parish to the Public Realm» viser. Dette innebar at kirkevergen ble en kommunal funksjonær som svarte til formannskapet. Kirkevergen, som siden middelalderen, under skiftende forutsetninger hadde representert det lokale eierskapet over kirkegodset fant dermed sin posisjon og sin funksjon nederst i den nye byråkratiske enhetsstaten.²³⁴ Kirkestyret ble en del av, men ikke sentrum i det nye lokale selvstyret. De oppgaver som på 1700-tallet var knyttet til kirkeorganisasjonen, etablerte seg som de viktigste kommunale oppgavene etter 1837.

6. Lokalfellesskapet i offentligheten

Vi kan nå løfte blikket fra det institusjonelle nivået mot en drøfting av aktør- og fellesskapsbegreper knyttet til lokaloffentligheten. Dette er nødvendig for å komme nærmere et svar på hvilke offentlighetsformer som utviklet seg i undersøkelsesperioden. Ovenfor definerte jeg en offentlighetsform som en helhet av institusjoner, praksiser og normer som kan knyttes til interessene og selvframstillingen til visse samfunnsgrupper. Det er disse problemstillingene vi skal ta opp her. Hvilke begreper ble brukt om lokalfellesskapet i offentligheten? Hvem var inkludert i disse fellesskapsbegrepene, og hvem definerte dem? Hvilke autoritets- og beslutningsnormer dominerte i offentligheten, og hvilke samfunnsgrupper kan sies å utgjøre legitimeringsgrunnlaget for disse normene? Problemstillingene vil her, som i forrige del, drøftes i et endringsperspektiv, med blick på hva slags offentlighetsform som etablerte seg mot midten av 1800-tallet.

Teoretisk kan vi skille mellom to normsystemer som kan tenkes å styre handlinger og beslutninger i bondesamfunnet. Det ene er et korporativt ideal som legger vekt på konsensus, felles løsninger uten bruk av formaliserte prosedyrer og sterk vektlegging av sedvane og

---

²³³ Om betydningen av skolereformene, se «Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger», avhandlingens side 107; «Grunnloven og offentligheten», avhandlingens side 159; «Fellesskap, lederskap, utenforskap», avhandlingens side 188.

²³⁴ «From the Parish to the Public realm», avhandlingens side 144 ff.

tradisjon.²³⁵ Det andre normsystemet åpner derimot i større grad for at interessemotsetninger og politiske konflikter løftes frem og løses innenfor formaliserte politiske institusjoner. Det er nærliggende å tenke seg en utvikling fra et korporativt til et formalisert normsett. Dette har blitt fremhevet av svenske historikere, som Harald Gustafsson og Peter Aronsson, som i den forbindelse taler om en overgang fra en føydal til en borgerlig politisk kultur.²³⁶ Det framheves også av Niels Clemmensen som i sin studie av det danske kommunale selvstyre drøfter en utvikling fra konsensus til konflikt.²³⁷

Jeg har i artikkelen *Fellesskap, lederskap, utenforskap*, brukt den tyske sosiologen Ferdinand Tönnies' begreper *Gemeinschaft* og *Gesellschaft* for å uttrykke en lignende mulig utvikling. *Gemeinschaft* betegner som idealtipe småskala samfunn knyttet sammen av felles tradisjoner, sedvaner og normer. *Gemeinschaft* knytter også an til et paternalistisk ideal, som kom til uttrykk ved at det var «naturlige» autoriteter i lokalsamfunnet som fattet beslutninger på fellesskapets vegne.²³⁸ Konsensus og paternalisme gikk hånd i hånd i det gamle bondesamfunnet, slik Peter Lindstrøm har fremhevet.²³⁹ *Gesellschaft* betegner derimot en politisk kultur hvor selvstendige individer agerer politisk og økonomisk innenfor formelle institusjoner og kodifiserte regelverk. I likhet med Clemmensen vil jeg knytte *Gesellschaft* – eller konfliktnormene - til parlamentariske avstemningsprosedyrer og et deliberativt beslutningsideal.²⁴⁰ Mer allment har *Gesellschaft* slektskap med en formalisert politisk kultur knyttet til politikken kodifikasjon, som i Norge fikk et konkret uttrykk med Grunnloven i 1814.²⁴¹ Disse idealtypene kan derfor være nyttige rettesnorer i diskusjonen om aktørbegreper og beslutningsnormer i lokaloffentligheten i denne perioden.

6.1 Allmue og menighet - bondesamfunnets kollektive aktørbegreper

I artikkelen *Fellesskap, lederskap, utenforskap* forsøker jeg å vise hvordan de to offentlighetssfærene under eneveldet – den juridisk-sivile og den kirkelige – kan knyttes til ulike konseptualiseringer av lokalfellesskapene. *Allmu*en var et begrep særlig knyttet til bygdetinget og besto først og fremst av skattebetalende matrikkelbønder. Det betegnet generelt husfedre med økonomisk og juridisk ansvar for sitt hushold. *Menigheten* var derimot

---

²³⁵ Henningsen 2006, 144-145; Dyrvik 1999, 242.

²³⁶ Gustafsson 1989, 12; Aronsson 1992, 29-32.

²³⁷ Clemmensen 2011.

²³⁸ Ferdinand Tönnies: *Community and Civil Society*, Cambridge Texts in the History of Political Thought. Edited by Jose Harris, Cambridge, 2001.

²³⁹ Lindstrøm 2003, 194-197.

²⁴⁰ Clemmensen 2011, 12-13.

²⁴¹ For en utdypende diskusjon av overgangen fra en uformell til en formell politisk kultur, se «Grunnloven og lokaloffentligheten», avhandlingens side 154-158.

en mye bredere kategori som inkluderte både kvinner, barn, husmenn, innerster og andre grupper som ofte ville bli betraktet som umyndige. Menigheten er derfor et kollektivbegrep som i større grad enn «allmuen», utvisket forskjeller innad i lokalsamfunnet, men fremhevet ulikheten mellom lokalsamfunnet og øvrigheten. I en offentlighetskontekst er menigheten nettopp «menig». Den spiller en rolle i offentligheten, men er selv uten offentlig status.²⁴²

Disse kollektivbegrepene var en del av 1700-tallssamfunnets eget vokabular. Samtidig er de noe mer enn rene beskrivelser av eller kategoriseringer av visse grupper. De bidro i seg selv til å konstruere den samfunnsordenen de er med å beskrive. Dette dobbelte aspektet er sentralt i en begrephistorisk kontekst, som her er relevant. I den samme artikkelen argumenterer jeg for at enevoldsregimet var pådriver i en utvikling hvor bondesamfunnet ble forstått som en udifferensiert befolkningsgruppe. Dette ble oppnådd ved at menighetsbegrepet fikk en gradvis mer framtrødende bruk, på bekostning av allmuebegrepet.²⁴³ Effekten av dette var at bondebefolkningen ble konseptualisert som udifferensiert, men underlagt en opphøyet stat. Den religiøse forestillingen om at alle er like for Gud ble innenfor den konfesjonelle enevoldsstaten langt på vei overført til ideen om at alle var like under kongen. Jeg argumenterer også for at denne utviklingen fant sted i takt med at skolevesenet fikk større betydning som oppdragelsesinstitusjon. Myndighetenes blikk på befolkningen endret seg når de dominerende kollektivbegrepene ble forskjøvet fra bygdetingets økonomisk-rettslige sfære til de kirkelige oppdragelsesinstitusjonene.²⁴⁴

Det paradoksale er at denne utviklingen skjer parallelt med en økende sosio-økonomisk differensiering innad i bondesamfunnet. Denne utviklingen, hvor et stadig mer omseggripende husmannsvesen står sentralt, er vel beskrevet i forskningen.²⁴⁵ Selv om myndighetene forsøkte, med vekslende hell, å lovregulere denne utviklingen,²⁴⁶ ble den ikke knyttet til noen tilsvarende differensiering i begrepsbruken i offentligheten. Tvert imot,

---

²⁴²«Felleskap, lederskap utenforskap», avhandlingens side 186-189.

²⁴³ Det er kanskje mer presist å si at de to begrepene i økende grad ble brukt om hverandre, men da i den betydningen som her er tillagt menighetsbegrepet. Også allmuebegrepet kom til å skille mindre mellom skattebetalende bønder, husmenn, tjenere og andre. «Felleskap, lederskap, utenforskap», avhandlingens side 187-189.

²⁴⁴ Ibid.

²⁴⁵ Simen Skappels arbeid fra 1922 er fortsatt et standardverk (Simen Skappel, *Om husmannsvæsenet i Norge. Dets opprindelse og utvikling*, Kristiania 1922). Husmannsvesenet er omtalt i de fleste oversiktsverker om norsk historie og i en lang rekke spesialundersøkelser. For en forskningsoversikt, se Eyvind Urkedal York, Arne Solli og Ståle Dyrvik, «*Vi Arbeidre er ingen faatallig Hær*». *Om husmannsvesenet i Norge*, Fagrapport som bakgrunn for eit nasjonalt dokumentasjonssenter, Luster, 2012.

²⁴⁶ Det kom husmannsforordninger i 1750, 1752 og 1792, og en ny husmannslov i 1851. Se York, Solli og Dyrvik 2012, 28-35. Husmannsloven fra 1851 er også diskutert nedenfor, i «Felleskap, lederskap, utenforskap», avhandlingens side 194-197.

forestillingen om at alle undersåttene var like under den suverene kongen, overstyrte på et vis de økonomiske realitetene. Andre halvdel av 1700-tallet preges dermed av stadig økende spenninger mellom de sosio-økonomiske realitetene og de begrepene som betegnet befolkningen som deltagere i offentligheten. Denne spenningen ble langt på vei utløst med Grunnloven i 1814.

6.2 Deltagelsen i 1814

Stemmerettsreglene og Grunnloven i alminnelighet kan sees som en ny samfunnsmessig overbygning som var bedre tilpasset de sosio-økonomiske realitetene i bondesamfunnet enn den eneveldet skapte. 1814-grunnlovens stemmerettsbestemmelser illustrerer godt hvordan man da tenkte om stand og klasse, deltagelse og utenforskap. Grunnlovens § 50, som omhandler stemmeretten, åpner med en generell bestemmelse om hvem som kvalifiserer til stemmerett, nemlig kun de «norske Borgere» som har fylt 25 år og har vært bosatt i landet i minst fem år. Deretter følger tre ledd med videre avgrensninger som er ordnet etter en tredeling mellom embetsstand, borgerstand og bondestand. Alle som var eller hadde vært embetsmenn fikk stemmerett, mens for innbyggerne i by og bygd gjaldt ulike eiendoms-kriterier. Alle kjøpstadsborgere, eller de som i kjøpstad eller ladested eide gård eller grunn til en verdi av minst 300 riksbankdaler fikk stemmerett. Det gjorde også alle på landet som eide eller i mer enn fem år hadde bygslet matrikulert jord. Kriteriene var altså knyttet til eiendom. På landet fikk både selveiere og leilendinger stemmerett, fordi de disponerte matrikulert jord, og dermed var skattebetalere. Som skattebetalere var de økonomisk selvstendige og bidro til statskassen.²⁴⁷ Husmenn, derimot, betalte ikke skatt og bidro ikke til statskassen. De var dermed heller ikke selvstendige borgere, men sto under sin husbonds beskyttelse, og fikk dermed ikke stemmerett i 1814.

Grunnlovens bestemmelser om deltagelse i det nye nasjonale politiske fellesskapet var med andre ord godt tilpasset de sosiale strukturene som hadde vokst fram i bondesamfunnet i løpet av det foregående århundret. Grunnloven brøt ikke med denne strukturen, men kodifiserte den i det nye konstitusjonelle systemet.²⁴⁸ En viktig virkning av Grunnloven i

---

²⁴⁷ Hommerstad 2014a, 88-89.

²⁴⁸ Det var først når denne strukturen begynte å bryte sammen i andre halvdel av 1800-tallet, under vekten av industrialisering og urbanisering, det Edvard Bull har kalt «den frigjørende kapitalismen», at stemmerettsbestemmelsene kom under press. Stemmeretten ble etter hvert ikke bare utvidet, men kom ikke lenger til å være fundert på de utdaterte stands- og eiendoms-kriterier. I løpet av 1800-tallet ble det diskutert ulike inntektskriterier for stemmerett, ettersom tilknytning til jord ble mer og mer irrelevant som mål på økonomisk evne eller politisk kompetanse. I 1884 ble stemmeretten utvidet til å gjelde alle menn som betalte skatt av en viss minsteinntekt. I 1898 ble det innført allmenn stemmerett for menn og i 1913 fikk også kvinner

1814 var dermed at den politiske definisjonen av bøndene ble så tett knyttet til forståelsen av allmuen som skattebetalende matrikkelbønder. Her kan vi antagelig snakke om et reelt brudd, hvor eneveldets tendens til utjevning mellom undersåttene, ble avløst av det konstitusjonelle systemets tendens til å differensiere mellom myndige og umyndige borgere i politisk forstand.²⁴⁹ Spørsmålet om hvem som var folket, ble synlig i og med at folket ble et politisk subjekt.²⁵⁰

Valgene til Eidsvollsforsamlingen våren 1814 utgjør således et konkret brytningspunkt, som jeg drøfter relativt inngående i artikkelen *Fellesskap, lederskap, utenforskap*.²⁵¹ Annen forskning har hatt en tendens til å erklære at det var husfedrene som deltok i valghandlingene til Eidsvollsforsamlingen.²⁵² Dette mener jeg er noe forhastet, selv om det nok ofte var tilfelle. I flere lokalsamfunn deltok husmenn og innerster ved valgene, som foregikk i kirken. Det er dessuten vanskelig, utfra kildematerialet,²⁵³ alltid å avgjøre hva betegnelsen «husfedre» betyr. Den kan godt ha inkludert husmenn flere steder, slik jeg viser eksempler på.²⁵⁴ Velgergruppen ble gjerne omtalt simpelthen som menigheten. Den uklare, ofte brede avgrensningen av «velgerkorpset» våren 1814, sammen med den utbredte praksisen med kollektive og enstemmige valg, vitner om at eldre kollektivistiske beslutningsnormer gjorde seg gjeldende ved innføringen av en Grunnlov som selv skulle komme til å innføre nye formaliserte prosedyrer og klare grensedragninger mellom de som kvalifiserte til deltagelse og de som ikke kvalifiserte.

Denne kollektivismen bør likevel ikke tolkes som at bondesamfunnets egalitære normer her gjorde seg gjeldende på tross av styresmaktene. Valgprosedyrene var langt på vei diktert av Christian Frederik, som både Jens Arup Seip og mer nylig Ola Mestad, overbevisende har beskrevet som en eneveldets mann.²⁵⁵ Gjennomføringen av valgene var under full kontroll av særlig det geistlige embetsverket, som var regentens lydige redskap, slik

---

stemmerett. Om stemmerettens historie, se Nils Rune Langeland: «Røysteretten som mål på politisk kompetanse sidan 1814», i Langeland 2014, 27-58.

²⁴⁹ Skillet mellom politisk myndige og umyndige borgere har klare paralleller til skillet mellom aktive og passive borgere i den franske konstitusjonen fra 1791.

²⁵⁰ Jfr. Diskusjonen i «Grunnloven og lokaloffentligheten», avhandlingens side 157-158.

²⁵¹ «Fellesskap. Lederskap, utenforskap», avhandlingens side 189-190.

²⁵² Se for eksempel flere av artiklene i Jens Johan Hyvik, Oddmund L. Hoel og Harald Krøvel (red.), *Med påhalden penn? 1814 sett fra Nordvestlandet og Telemark*, Oslo 2014.

²⁵³ Som er valgadressene til Eidsvollsforsamlingen.

²⁵⁴ «Fellesskap. Lederskap, utenforskap», avhandlingens side 190.

²⁵⁵ Seip 1974, Mestad 2014.

Arne Bergsgård har vist.²⁵⁶ Valgene til eidsvoldsforsamlingen viser oss heller hvordan de ulike kollektivbegrepene som eneveldet opererte med – allmue og menighet – ennå våren 1814 kunne virke side om side.

6.3 Lokaloffentligheten etter 1814

Motsetningen mellom «konstitusjonelle» normer som valg og flertallsavgjørelser, og eldre paternalistiske og kollektivistiske normer preget lokaloffentligheten etter 1814. Dette var tilfelle med bygdekommisjonene,²⁵⁷ men enda mer tilspisset i kommunestyrene, som i stor grad overtok Grunnlovens formelle prosedyrer. Kriteriene for stemmerett ved kommunestyrevalg var de samme som ved stortingsvalgene.²⁵⁸

Kommunestyrenes forhold til lokalsamfunnet er likevel ikke helt analogt til Stortingets forhold til folket. Mens Stortinget møttes noen måneder hvert tredje år, var formannskapet mer eller mindre permanente organer. Riktignok varierte antall møter over tid og mellom distriktene, men alle formannskap møtte til faste tider hvert år og ofte var møtene svært hyppige. For eksempel vedtok formannskapet i Oppdal å holde fire faste møter i året, men i perioden 1838 til 1849 ble det faktisk holdt over ni formannskapsmøter per år i gjennomsnitt. I tillegg kom ca. fem og et halvt møte årlig i det samlede kommunestyret (formannskap og representanter). I Lyngdal, hvor man vedtok å holde to formannskapsmøter årlig, holdt man i realiteten fem formannskapsmøter og nesten ti kommunestyremøter årlig i samme periode.²⁵⁹ Med andre ord, møter ble holdt når det ble oppfattet å være et behov for det. Videre fattet formannskapene i mindre grad enn Stortinget vedtak som så ble iverksatt av andre utøvende organer. Formannskapene var på mange måter både besluttsende og utøvende organ i lokalsamfunnet. Den klare maktfordelingen i statsstyrelsen manglet på lokalt nivå. Dette bidro til å gi formannskapene et preg av å være en generell lokal øvrighet med et tydelig paternalistisk preg. De var involvert i det meste som angikk moral og orden, slik det fremgår i artikkelen *Fellesskap, lederskap, utenforskap*. De ivret for måtehold, arbeidsomhet, bidro til konfliktløsning og påtegnet supplikker fra bygdefolk til høyere myndigheter.²⁶⁰

Denne paternalistiske praksisen, som også kunne være tydelig i

---

²⁵⁶ Arne Bergsgård, «Valadressene til Christian Frederik», *Historisk tidsskrift* 1943-46, 33, 1-40. For en nyansering, se Trond Bjerkås, «Revolusjonær tale? Nye perspektiver på eidsvollsadressene», *Historisk tidsskrift*, 1/2014, 95-124.

²⁵⁷ Jeg har f. eks funnet bruk av avstemninger og flertallsavgjørelser i flere bygdekommisjoner i Lister og Mandal på 1820-tallet. Se «Grunnloven og lokaloffentligheten», avhandlingens side 172-173.

²⁵⁸ Formannskapsloven §1.

²⁵⁹ Se artikkelen «Fellesskap, lederskap, utenforskap», avhandlingens side 200, tabell 2.

²⁶⁰ «Fellesskap, lederskap, utenforskap», avhandlingens side 205-207.

bygdekommisjonene,²⁶¹ må sees i sammenheng med at kommunestyrene innebar en konsolidering av bygdeelitene. Det er selvsagt riktig at den tradisjonelle øvrigheten mistet mye av sin posisjon, siden sognepresten ikke lenger automatisk var leder, slik han hadde vært i bygdekommisjonene. Men i kommunestyrene er det en enda klarere tendens enn i bygdekommisjonene at det var bygdas velstilte som ble valgt inn.²⁶² Dette bekrefter for så vidt et veletablert bilde i forskningen om kommunestyrene som eliteorganer. Mitt materiale bekrefter også delvis bildet av formannskapene som mer «aristokratiske» enn representantskapene, for å bruke Sverre Steens uttrykk.²⁶³ Jeg vil likevel peke på en interessant tendens i mitt materiale: i egalitære distrikter, synes den sosio-økonomiske forskjellen mellom formenn og representanter å være mindre enn i mer sosio-økonomisk differensierte distrikter.²⁶⁴ På tross av at eksemplene er få, kan det synes som om det er en korrelasjon mellom sosio-økonomisk struktur i kommunedistriktene, kommunestyrenes elitepreg og møtefrekvens. I det svært egalitære Lyngdal, var møtehyppigheten høyest og representantene oftest delaktige, slik jeg har fremhevet ovenfor. I det standsdelte Ørland, derimot, utgjorde formannskapet en bastion for de gamle elitene, men representantene i mye mindre grad deltok i beslutningsprosessene.²⁶⁵

Formannskapslovene hadde bestemmelser for hvordan kommunestyrene skulle fatte avgjørelser, som delvis hentet sin inspirasjon fra Stortingets reglement. Ingen avgjørelser skulle fattes uten at minst halvparten av formenn og representanter var til stede, og beslutninger skulle fattes med minst 2/3 flertall.²⁶⁶ Det er helt tydelig at formannskapsprotokollene gjengir argumentasjon og synspunkter i mye større grad enn bygdekommisjonsprotokollene gjør. Et deliberativt aspekt er dermed mye mer fremtredende i kildene fra de førstnevnte organene. Dette gjenspeiler etter all sannsynlighet også en reell endring. Vi kan anta at denne endringen knytter seg til fraværet av sognepresten som en «naturlig» autoritet i kommunestyrene og inspirasjon fra møtekulturen på Stortinget. Noen steder er denne inspirasjonen helt eksplisitt, for eksempel i Oppdal, hvor ordfører og stortingsmann Ingebrigt Sæther forfattet et møtereglement nærmest ordrett hentet fra

---

²⁶¹ Se «Grunnloven og lokaloffentligheten», avhandlingens side 160-161.

²⁶² I alle fire formannskapsdistriktene jeg har undersøkt besto kommunestyrene (formenn og representanter samlet) av personer som kan karakteriseres som bedrestilte. («Felleskap, lederskap, utenforskap», avhandlingens side 197-199, tabell 1. Dette gjelder også for distriktene i Lister og Mandal, hvor den samme forskjellen ikke ble funnet for bygdekommisjonenes del. Om bygdekommisjonenes sammensetning, se «Grunnloven og lokaloffentligheten», avhandlingens side 167-169, tabell 3.

²⁶³ Steen 1968, 123.

²⁶⁴ Se «Felleskap, lederskap, utenforskap», avhandlingens side 198, tabell 1.

²⁶⁵ «Felleskap, lederskap, utenforskap», avhandlingens side 199-201, tabell 2.

²⁶⁶ Formannskapsloven §§ 37, 38. Se «Felleskap, lederskap, utenforskap», avhandlingens side 201-203.

Stortingets prosedyrer.²⁶⁷

På den annen side, og på tross av denne utviklingen, fremgår det i under halvparten av alle beslutninger i kommunestyrene i mitt materiale hvordan beslutningen er fattet. Kun ca. 18 % av beslutningene er eksplisitte flertallsavgjørelser. Dette tolker jeg som at et sterkt konsensusideal fortsatt gjorde seg gjeldende. Konsensuspreget er større i distriktene i Lister og Mandal (Lyngdal og Søgne) enn i Søndre Trondhjem (Oppdal og Ørland). Et annet interessant trekk er at konsensusidealet synes å ha stått sterkest ved avgjørelser som angikk bygdas forhold til staten og storsamfunnet. Det gjelder særlig høringsuttalelser. I mer bygdeinterne anliggender, som bevillingssøknader og valg til lokale ombud, synes bruken av avstemninger å være betydelig større.²⁶⁸ Man viste enighet utad, men aksepterte uenighet innad.

Disse normene viser seg igjen i bruken av kollektivbegreper i kommunestyrene. For hvem var det egentlig kommunestyrene representerte? Det er tydelig fra kildematerialet at allmuebegrepet fortsatt var i bruk, men etter 1814 gjennomgikk det både en oppvurdering og en innsnevring. I forbindelse med bygdekommisjonene har jeg funnet at lekmannsmedlemmene i økende grad oppfattet seg som «allmuens representanter», og benyttet denne betegnelsen for å fremme krav.²⁶⁹ Også sognepresten kunne påberope seg allmuens mening i konflikter både med bygdekommisjoner og kommunestyrer.²⁷⁰ I det hele tatt forblir allmuen et begrep som gjennom hele perioden aktivt benyttes for å designere lokal tilhørighet, samhold innad i bondestanden og felles bondeinteresser mot statsmakt. Det er i den forbindelse betegnende at de aller fleste høringsuttalelsene fra formannskapene er enstemmige og tilsynelatende kollektive uttalelser på bygdas vegne. Dette er et Gemeinschafts-element ved den politiske kulturen i bondesamfunnet igjennom hele perioden.²⁷¹

Samtidig antok allmuebegrepet også nye betydningslag knyttet til den økende sosio-økonomiske differensieringen i bondesamfunnet. «Allmuen» kom i økende grad til å betegne den delen av lokalsamfunnet som deltok i de politiske prosessene. Dette hadde, som vi har sett, alltid vært et aspekt ved allmuebegrepet, men det blir mer pregnant når det kan knyttes til formelle kriterier for politisk deltagelse i det konstitusjonelle systemet. Det antar også en ny dimensjon når disse distinksjonene kommer til uttrykk i kommunestyreprotokollene, som i

---

²⁶⁷ Se «Felleskap, lederskap, utenforskap», avhandlingens side 199-200.

²⁶⁸ «Felleskap, lederskap, utenforskap», avhandlingens side 202, tabell 4.

²⁶⁹ «Grunnloven og lokaloffentligheten», avhandlingens side 175-176.

²⁷⁰ «Grunnloven og lokaloffentligheten», avhandlingens side 176; «Felleskap, lederskap, utenforskap», avhandlingens side 208.

²⁷¹ «Felleskap, lederskap, utenforskap», avhandlingens side 202.

stor grad utrykker bøndenes egne verdidommer. Innenfor kommunestyrenes rammer var det bøndene selv som benyttet allmuebegrepet om seg selv, ofte som kontrast til andre grupper. Allmuen kunne stå i motsetning til både de fattige, husmenn og strandsittere.²⁷² Når formannskapet i Oppdal forsvarte odelsretten med henvisning til «det norske Folks» interesser, representerer dette den samme begrepsmessige sammensmeltningen av «bonde», «allmue» og folk», som historikerne i den Sarsk-Kohtske tradisjonen videreførte som en ureflektert historisk kjensgjerning.²⁷³ Det samme formannskapet forsvarte gårdbrukernes bruksrett til utmarka mot både husmenn og statlige inngrep, og det forsvarte i det hele tatt en opprettholdelse av husmannsvesenet som nødvendig for bygdas overlevelse.²⁷⁴ I tilfeller som dette kan de nye selvstyreorganene betraktes som klasseorganer for gårdbrukernes interesser.

Sammenfattet ser vi en utvikling fra en øvrighetens offentlighet mot en bøndenes offentlighet igjennom undersøkelsesperioden. Formannskapene kom til å virke i skjæringspunktet mellom politikken kodifikasjon knyttet til Grunnloven og en eldre lokalt basert politisk kultur knyttet til lokaloffentligheten. De innebar økt deliberasjon, en utvikling som startet allerede i bygdekommisjonene og på visitasmøtene etter århundreskiftet, men som fikk en ny basis med formannskapslovene.

Grunnloven innebar en ny overbygning som synliggjorde skattebetalende bønder som den gruppen som først og fremst innehadde offentlig rang i bondesamfunnet. I lokaloffentligheten ble Grunnlovens formelle inkludering kombinert med en kollektivistisk konsensuskultur, men skillene innad i lokalsamfunnet kom også til syne. Kommunestyrene virket således i skjæringspunktet mellom konstitusjonalisme og en tradisjonell bygdeoffentlighet.

Allmuen var fortsatt et aktivt brukt begrep, men bruken hadde endret seg noe fra midten av 1700-tallet. I kommunestyrene iscenesatte det ofte en lokalisme mot statsmakten, samtidig som det bidro til å synliggjøre motsetninger mellom gårdbrukere og andre grupper i lokalsamfunnet. Disse utviklingstrekkene har fellestrekk med lokaloffentligheten i både Danmark og Sverige. Peter Aronsson har beskrevet en utvikling av lokaloffentligheten i Sverige som en stadig klarere grensedragnin mellom jordeiende bønder og en proletarisert eiendomsløs befolkning. Når Aronsson undersøker sockenstämman som politisk arena

---

²⁷²«Felleskap, lederskap, utenforskap», avhandlingens side 190-191.

²⁷³ IKTøndelag; Oppdal kommune; formannskap, kopibok 1837-1895, 95a-97b – Høringsuttalelse om foreslåtte endringer i odelsloven, 28.3.1849. Odelsretten var «en gammel fra Fædrene arvet Institution, som har været og er omfattet med Kjærlighed av Bondestanden», og måtte etter formannskapets mening «betragtes som et Klenodi, som Loven ikke ustraffet skulde berøve Folket.»

²⁷⁴ «Felleskap, lederskap, utenforskap», avhandlingens side 195, 208-209.

gjennom 170 år, finner han at bondesamfunnet i stadig mindre grad forsto seg selv som et kollektiv i motsetning til en øvrighet med «monolitiska ambitioner». Isteden trer skillet mellom de besittende og de ubesittende frem som den viktigste sosiale og politiske motsetningen.²⁷⁵ Det er vanskelig å si om dette er like tydelig for Norge sin del som helhet. Materialet mitt viser lokale og regionale variasjoner, knyttet til ulike sosio-økonomiske forhold, særlig husmannsvesenets betydning. En slik variasjon vil man dog etter alt å dømme også finne for Sverige sin del. Også i Danmark ble Sogneforstanderskapene langt på vei selveierbøndenes organer.²⁷⁶ Slik kan man si at Norge føyer seg inn i en allmenn skandinavisk utvikling mot en sterkere elitisering av lokaloffentligheten utover på 1800-tallet.

7. Integrasjon ovenfra? Statens endrede forhold til befolkningen

På midten av 1800-tallet hadde altså et dominerende segment av bondebefolkningen inntatt sentrum i de nye lokaloffentlige institusjonene. Men hadde denne integrasjonen karakter av å være tilkjempet nedenfra eller skapt ovenfra? Og hva betyr det for våre forestillinger om modernisering og framveksten av en moderne politisk kultur?

Den vanligste oppfatningen i historiografien har vært at nye deltagelsesmønstre var et resultat av en kamp for frihet fra en autoritær stat. Innenfor den Sars-Kohtske tradisjonen gjelder dette for den demokratiske utviklingen i sin alminnelighet, og for det kommunale selvstyret spesielt. Arne Bergsgård er den historikeren som innenfor denne tradisjonen har beskjeftiget seg mest med formannskapene. Kommunalt selvstyre er for ham ensbetydende med folkets frihet fra en stat med autoritære trekk. Han uttrykker dette synet på forbilledlig vis:

«Formannskapslovene er sprunget fram or den same grunnen som til alle tider har gjeve grobotn til alle demokratiske ombøter, tru på folket [...] Tru eller vantru på folket, det var motsetninga i striden om formannskapslovene som det har vore det om alle demokratiske merkesaker. [...] Men det beste med formannskapslovene var likevel [...] at her var sett krefter i sving som aldri kan stogga med å driva folket fram i opplysning og interesse, så lenge som det folkelige sjølvstyret får råda i bygder og byer i Noreg.»²⁷⁷

Ideen om demokratisering som frigjøring fra statsmakten føyer seg inn i en bredt anlagt modernitetsforståelse. Idealet om frigjøring fra staten har sin opprinnelse i opplysningstenkningen og de politiske revolusjonene på 1700-tallet, og kan uttrykkes, som Dag Østerberg skriver, i tre grunnbegreper: det frie individet, fornuften og fremskrittet.²⁷⁸

---

²⁷⁵ Aronsson 1992, 343.

²⁷⁶ Christensen 1997, 26-32.

²⁷⁷ Bergsgård 1937, 190-191.

²⁷⁸ Dag Østerberg: *Det moderne. Et essay om Vestens kultur 1740-2000*, Oslo, 1999. En lignende definisjon finner vi hos idehistoriker Ellen Krefting. Hun definerer moderniteten som en epoke eller en tilstand «der vitenskapelig rasjonalitet og troen på individets ukrenkelige rettigheter, i tillegg til en kapitalistisk økonomi,

Dette er en utbredt måte å forstå moderniteten på, med sterke normative trekk. Østerberg påstår ikke at vestlige samfunn til enhver tid setter hensynet til det frie individet, fornuften og fremskrittet i høysetet, men at disse begrepene utgjør kjernen i et program som kan kalles moderniteten.

Østerberg står i en tradisjon som ikke minst var viktig i mellomkrigstiden, da disse moderne idealene forståelig nok ble oppfattet å være under sterkt press.²⁷⁹ Et sentralt verk i så måte er Ernst Cassirers *Die Philosophie der Aufklärung* fra 1932. I innledningen beskriver Cassirer beveggrunnen for å gi en ny fortolkning av opplysningstiden: «The age which venerated reason and science as man's highest faculty cannot and must not be lost even for us. We must find a way not only to see that age in its own shape but to release again those original forces which brought forth and molded this shape.»²⁸⁰

En slik normativ, idehistorisk modernitetsforståelse har klare berøringspunkter med den tradisjonelle politiske historien i den forstand at opplysningsideene blir forstått som en vesentlig forutsetning for de store revolusjonene på andre halvdel av 1700-tallet og framover. Med den amerikanske og den franske revolusjonen som de sentrale hendelsene, har historikere redegjort for hvordan det gamle samfunnets institusjoner ble revet ned og en ny politisk orden ble skapt.²⁸¹ I kjølvannet av revolusjonene og krigene som fulgte, ble Europa nyorganisert med politiske institusjoner basert på folkesuverenitet, statsborgerlige rettigheter, rettsstatsprinsipper og ytringsfrihet. Grunnlaget for moderne demokratiske samfunn var dermed lagt gjennom et brudd med eneveldets autokrati.²⁸² I bredere forstand må opplysningstidens kritikk av eneveldets autokrati sees i sammenheng med den økonomiske liberalismens kritikk av merkantilismen og den republikanske politiske tradisjonens forestillinger om borgernes aktive deltagelse i politikken. Samlet sett kan vi på 1700-tallets

---

definerer rammene for måten å leve og tenke på.» Ellen Krefting: *Vestens idéhistorie. Bind 3, Modernitetens fødsel 1600-1800*, Oslo, 2012, 10.

²⁷⁹ Bergsgårds bok om formannskapslovene fra 1937 kan leses i en slik sammenheng.

²⁸⁰ Ernst Cassirer: *The Philosophy of the Enlightenment*, New Jersey, 1968.

²⁸¹ Konsist uttrykt i Roland. N. Stromberg: *European Intellectual History since 1789*, Sixth edition. Prentice Hall, 1994, hvor det heter at "[i]deas played a vital part in the coming of the great French revolution that began in 1789 and dominated the European scene for some years. It had been preceded by the remarkable *philosophie* movement, featuring a celebrated gallery of intellectual leaders who after emerging in the late 1740s reached the peak of their fame and influence in the 1760s and 1770s just in time to indoctrinate the future leaders of the revolution." (14).

²⁸² En konservativ versjon av dette modernitetssynet finner vi hos Reinhart Koselleck, som på slutten av 1950-tallet så opplysningsfilosofiens utopier som roten til den kalde krigens trusler mot menneskeheten: «The eighteenth century can be seen as the antechamber to our present epoch, one whose recent tensions have been increasingly exacerbated since the French Revolution, as the revolutionary process spread extensively around the globe and intensively to all mankind.» Reinhart Koselleck: *Critique and crisis. Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*, Oxford, 1988 (oppr. 1959).

siste del finne framveksten av en bredt anlagt kritikk av enevoldsstatenes ideologi og praksis.

Denne modernitetsforståelsen er intimt knyttet til ideen om framveksten av en borgerlig offentlighet og en ny privatsfære. I Jürgen Habermas' syn er dette komplementære størrelser, eller felt, som trer fram idet staten gir avkall på å dominere offentlig meningsdannelse og «det borgerlige samfunn», som Habermas forstår som «området for varebytte og samfunnsmessig arbeid, deri medregnet familien med dens intimsfære.»²⁸³ Framveksten av en borgerlig offentlighet konstituerer dermed et nytt fundamentalt skille mellom stat og samfunn, som er et kjennetegn med moderniteten. I tråd med dette har Knut Dørum nylig fremmet det synet at overgangen fra enevælde til konstitusjonelt styre i Norge må forklares med framveksten fra slutten av 1700-tallet av «eit regimekritisk og fridomsdyrkande sivilsamfunn som i 1814 skulle vinne over regimet og einevoldsmonarken».²⁸⁴

7.1 Gouvernamentalité som den moderne statens styringsform.

Etter min mening bør dette frihetsparadigmet suppleres av et annet trekk ved det moderne samfunnet, fremhevet i ulike varianter av en lang rekke samfunnsforskere fra Tocqueville til Foucault. Moderniteten blir av disse langt på vei forstått som et produkt av trekk ved enevoldssamfunnet selv, og som ble forsterket gjennom revolusjonene som felte eneveldet som styreform. En rekke forfattere har påpekt at den moderne staten først og fremst er en sterk stat, med vidtgående muligheter til å gripe inn i innbyggernes liv. For Alexis Tocqueville var modernitetens fremste kjennetegn en sterk statsmakt som jevner ut alle forskjeller mellom borgerne, men samtidig binder dem til staten på en tidligere uant måte. Kjernen i eneveldet var en vilje til å bryte ned de gamle føydale institusjonene og erstatte dem med en tidligere ukjent sentralisering av makt på fyrstens hender. Snarere enn å bryte med dette, fullførte den franske revolusjonen eneveldets verk, ifølge Tocqueville.²⁸⁵ Lignende syn har i nyere tid blitt fremmet av historisk interesserte sosiologer og antropologer som Anthony Giddens og James C. Scott.²⁸⁶

---

²⁸³ Habermas 1971, 28.

²⁸⁴ Dørum 2016, 189.

²⁸⁵ Tocqueville 1988.

²⁸⁶ Giddens fremhever at moderne stater evner å påvirke borgerne ned til de minste detaljer i dagliglivet. I denne forstand er det bare moderne stater som egentlig «regjerer»: «[Traditional states] do not 'govern' in the modern sense». Anthony Giddens: *The Nation-state and Violence. Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Cambridge, 1987, 4. James C. Scott fremhever en sammenheng mellom den tidlig-moderne statens bestrebelser på å standardisere og kontrollere samfunnet (gjennom prosesser som matrikulering og jordskifte, standardisering av mål og vekt, «rasjonell» byplanlegging, språklig ensretting) og framveksten av en ensartet og homogen statsborger. Staten fjerner alle «mellomliggende strukturer» mellom staten og innbyggerne, alle lokale hierarkier og lojaliteter, alle tradisjonsbaserte rettigheter og praksiser.

Ideen om en sterk, upersonlig statsmakt og en homogen, udifferensiert befolkning fant gjenklang hos sosiologiens pionérer rundt forrige århundreskifte, som Ferdinand Tönnies, Max Weber og Emile Durkheim. Felles for disse er en samtidsdiagnose som framhever at individet er fremmedgjort i et samfunn som er fragmentert av modernitetsprosesser, særlig industrikapitalismens hegemoni som produksjonsform. Alle tre var mer eller mindre informert av en marxistisk samfunnskritikk, og i større grad enn Tocqueville forsto de den moderne staten som fjern eller abstrakt, heller enn autoritær. Men i motsetning til en klassisk liberal samfunnsforståelse, tolket de statens abstrakte og upersonlige karakter som problematisk og potensielt undertrykkende.²⁸⁷

Særlig interessant i vår sammenheng er Michel Foucaults skille mellom maktrelasjoner som er typiske for henholdsvis før- moderne og moderne stater. Før-moderne stater kjennetegnes av *dominans*, en maktrelasjon hvor en utvetydig herre utøver makt overfor en undersått. Nå vil som regel undersåttene være i stand til å yte motstand i noen form, men et dominansforhold kjennetegnes likevel av at det aldri er noen tvil om hvem som er herren, og at undersåttene ikke har noen mulighet til å snu eller styrte den rådende maktrelasjonen.²⁸⁸ Undersåttens stilling i dominansrelasjonen ligner således på tilskuerposisjonen hos Skjervheim.

Moderne stater kjennetegnes derimot av en maktrelasjon Foucault betegner som *gouvernementalité*. Dette har tidligere blitt oversatt til norsk som «regjering», men kan også oversettes mer direkte som «styringsmentalitet».²⁸⁹ *Gouvernementalité* er en mer indirekte form for maktutøvelse enn dominans, men den er samtidig mer inngripende. Det er en maktform som setter seg fore å skape individer som så i neste hånd tjener en sosial orden. I likhet med opplysningstenkningens kritikk av eneveldet, er *gouvernementalité* knyttet til framveksten av politisk og økonomisk liberalisme, men Foucault er mindre opptatt av å spore den tilbake til opplysningstenkerne.²⁹⁰ Den moderne styringsmentaliteten lå heller som en mulighet allerede i eneveldets styringspraksis. I den tidlig-moderne perioden ble forholdet

---

Dermed knytter Scott et direkte bånd mellom statsmaktens økte evne og behov for kontroll og opplysningstidens og revolusjonens politiske frambringelser. James C. Scott: *Seeing like a State. How certain Schemes to Improve the Human Condition Have failed*, Yale, 1998, 32.

²⁸⁷ Ferdinand Tönnies 2001; Max Weber: *Makt og byråkrati*, Oslo, 2000; Emile Durkheim: *The Division of Labor in Society*, London, 1933.

²⁸⁸ Iver B. Neumann: "Forord", i Michel Foucault: *Forelesninger om regjering og styringskunst*, Oslo, 2002, 11-12.

²⁸⁹ Neumann 2002, 10. Neumann angir også «styringsmentalitet» som en mulig oversettelse.

²⁹⁰ Han kritiserer i den sammenheng Frankfurt-skolen for å føre en ufruktbar «rettslig prosess» mot fornuften, med åpenbar referanse til Horkheimer og Adornos *Opplysningens dialektikk*. Foucault 2002, 73-74. At Horkheimer og Adorno er adressaten for denne kritikken, påpekes også av Iver Neumann (samme sted, note 43).

mellom statsmakt og befolkning redefinert, ja først da oppsto, ifølge Foucault, selve ideen om at det er *befolkningen*, ikke et territorium, som skal styres.²⁹¹ Eneveldet utviklet derfor en serie av detaljerte styringspraksiser innenfor det som kaltes *politien*,²⁹² og det oppfant statistikken som vitenskap for å skaffe seg informasjon om befolkningen.

Det mest originale grepet hos Foucault er å knytte ideen om å styre en befolkning til den kristne *hyrdemakt*-tenkningen. Hyrden utøver sin makt over en flokk snarere enn over et stykke jord; hyrden samler, styrer og leder sin flokk; hyrdens rolle er å sikre sin flokks frelse.²⁹³ Samtidig kjennetegnes hyrdemakten av en særegen kunnskap mellom hyrden og hans får.²⁹⁴ Individet og flokken er de komplementære størrelsene som begge fremheves innenfor hyrdemakten.²⁹⁵ I tidlig-moderne tid blir hyrdemakten koblet til «sin motsats», staten, skriver Foucault.²⁹⁶ Moderniteten kjennetegnes da av at den sterke staten benytter seg av «individualiserende» styringsteknikker. Den moderne staten er både individualiserende og ensrettende, og den må forstås som noe som i stor grad har smeltet sammen med samfunnet, ikke først og fremst som et separat administrativt kontrollapparat.

Et instruktivt språklig eksempel som kan illustrere overgangen fra dominans til governementalitet er betydningsendringene i det engelske begrepet *subject*, som kan oversettes både som *undersått* og *handlende og tenkende individ*. Den klassiske enevoldsstaten, som erklærer sin vilje overfor undersåttene («*subjects*»), utøver *dominans*. Den moderne staten, derimot, påvirker, former og forholder seg til «*subjects*» i den andre betydningen av ordet.²⁹⁷ Jeg tror denne utviklingen på noen måter sammenfaller med overgangen fra en manifesterende til en integrert offentlighet, og som hos Foucault tror jeg ikke overgangen må forstås som et rent brudd, men at mulighetsbetingelsene for den siste vokste fram av den første.

---

²⁹¹ Michel Foucault: *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France 1977-1978*, edited by Michel Senellart, New York, 2009, 11: «Population is undoubtedly an idea and a reality that is absolutely modern in relation to the functioning of political power, but also in relation to knowledge and political theory, prior to the eighteenth century.»

²⁹² Foucault definerer begrepet *politien*, slik det ble brukt på 16- og 1700-tallet som «en styringsteknikk som er særegen for staten, de områder, teknikker og siktemål som krever statsintervensjon. Foucault 2002, 103-103.

²⁹³ Foucault 2002, 77-78.

²⁹⁴ Foucault 2002, 90.

²⁹⁵ Foucault ga flere av sine forelesninger overskriften «*omnes et singulatim*», altså «alle og den enkelte». Foucault 2002.

²⁹⁶ I Oldenburgstaten skjer denne sammensmeltningen institusjonelt med reformasjonen, da staten ble konfesjonell.

²⁹⁷ *Subject* er i så måte et typisk «historisk begrep» i Kossellecks forstand, på den måten at det i løpet av vår periode fundamentalt endrer betydning og kommer til å betegne noe nærmest antitetisk til det det tidligere gjorde.

7.2 Lokalt selvstyre som et eksempel på *gouvernementalité*

Jeg tror framveksten av institusjoner for lokalt selvstyre kan tolkes innenfor spennet mellom dominans og *gouvernementalité*. Statens økte vilje på 1700-tallet til å forme befolkningen, til å gjøre den produktiv, dydig og lykksalig, markerer en endring i statens måte å forholde seg til befolkningen på. Det er denne nye holdningen Foucault har beskrevet med begrepet *gouvernementalité* - styringsmentalitet. Det skiller den moderne staten fra 1600-tallets maktstat, som, svært forenklet sagt, interesserte seg for sine undersåtter først og fremst i deres egenskap av å være skattebetalere og soldater.²⁹⁸

Denne nye holdningen fra staten innvarsler et viktig trekk ved den moderne staten, som i Norge ikke minst kom til uttrykk i endringer i kirkeorganisasjonen under eneveldet. De statspietistiske reformene til Christian VI, som innførte både et nytt begrep om statens og befolkningens lykksalighet,²⁹⁹ og praktiske reformer innen lese- og skriveopplæring, medførte et nytt fokus på *individet* som statens ansvar og oppgave.³⁰⁰ Individets lykke ble knyttet tett sammen med statens nytte. Pietismen var en sentral forutsetning for den dominerende kameralistiske statslæren hvor jordbrukets og befolkningens økonomiske betydning sto sentralt, og som tok til orde for en stat som aktivt formet innbyggerne til nyttige og flittige individer.³⁰¹

---

²⁹⁸ Om maktstatsbegrepet, se Leon Jespersen (red.): *A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia*, Odense, 2000. En innvending mot denne noe reduksjonistiske påstanden kan være at også 1600-tallsstaten bekymret seg for undersåttens moralske og religiøse levnet, noe ikke minst trolldomsprosessene er et grelt uttrykk for. Likevel synes trolldomsprosessene å innebære en annen logikk om forholdet mellom staten og individet enn den som utviklet seg etter pietismen. Trolldom på 1600-tallet måtte straffes, ikke minst fordi individers handlinger kunne påkalle Guds straffedom over staten og samfunnet. Straffen var dermed en måte å mildne Guds vrede på. Innenfor denne logikken er det ikke individets indre religiøse liv og mulige frelse som står på spill, men individets handlinger og deres konsekvenser for samfunnet.

²⁹⁹ Henrik Horstbøll. "Pietism and the politics of Catechisms", *Scandinavian Journal of History*, 29:2, 2004, 143-160.

³⁰⁰ Foucault skriver at noe av det som kjennetegner staten på 1700-tallet er at målet om å oppnå størst mulig makt og storhet for staten ble koblet så tett til ideen om individets lykksalighet. «This felicity, as the individual's better than just living, must in some way be drawn on and constituted into state utility: making men's happiness the state's utility, making men's happiness the very strength of the state.» Foucault 2009, 327.

³⁰¹ Ingrid Markussen har vist i hvor stor grad framveksten av en offentlig skole i Danmark var betinget av pietistiske og kameralistiske ideer. Markussen skriver om to statlige «opplysningskampanjer» på 1700-tallet, den statspietistiske på 1730-tallet og den kameralistiske på 1780- og 90-tallet. Hun vektlegger sterkt kontinuiteten mellom dem - og mellom pietismen og kameralismen som ideologier - og betoner derfor sterkt pietismens betydning for den offentlige skole også ved århundrets slutt. Kontinuiteten er kanskje enda tydeligere i Norge, hvor den andre reformbølgen på 1780- og 90-tallet vel fikk mindre betydning. I Danmark var den betinget av landboreformene, som ikke fikk noen direkte konsekvenser i Norge. I Norge beholdt også det pietistiske undervisningsmaterialet, først og fremst Pontoppidans katekismeforklaring, sin sentrale posisjon til langt ut på 1800-tallet, mens den i Danmark ble erstattet av biskop Balles katekismeforklaring på 1790-tallet. Ingrid Markussen: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytt. Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*, Odense University Studies in history and social sciences vol. 187, Odense Universitetsforlag, Odense, 1995. Om Pontoppidans katekismeforklaring i Danmark og Norge, se Horstbøll 2004.

Som et konkret uttrykk for at den kristne hyrdemakten ble inkorporert i den konfesjonelle enevoldsstaten, er det vanskelig å finne et klarere eksempel enn allmueskolene på 1700-tallet og det kontrollapparatet de inngikk i, fra prest og medhjelper til bispevisitas og Generalkirkeinspeksjonskollegium, slik jeg beskriver det i artikkelen *Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger*. Biskopens overhøring av ungdommens kunnskaper etablerte nettopp «en særegen form for kunnskap mellom hyrden og hans får,» som Foucault skriver.³⁰² Men kunnskapen ble produsert for, og forlangt av, den sentraliserte enevoldsstaten som i økende grad krevde kunnskap om befolkningen.

I neste omgang brakte disse reformene nye lokaloffentlige institusjoner som skulle bidra til å gjennomføre dem. Det man da valgte, var avgrensede institusjoner med håndplukkede medlemmer av allmuen som effektivt skulle kunne hjelpe til med å innprente de nye idealene hos den øvrige befolkningen. Dette brakte et lekmannselement inn i statsstyrelsen som nok har bidratt til å utbre den nye styringsmentaliteten til de lokale elitene som ble valgt ut til å delta.³⁰³

Det er tydelige fellestrekk ved pietismens forståelse av lekmannselementet i kirken og oppfatninger av formannskapenes rolle på 1800-tallet, fellestrekk som tydeliggjør hvordan formannskapene ble oppfattet å gi mer effektiv styring av befolkningen. Da reformvennlige krefter i kirken på 1840-tallet ønsket å bringe lekmannselementet tydeligere inn i kirken for å fremme religionen og moralen, fremhevet de eksplisitt formannskapene som en modell.³⁰⁴ Men disse ideene kan også spores tilbake til Pontoppidans statspietisme. I sin lærebok til presteskaper, *Collegium Pastorale Practicum*, uttrykker Pontoppidan støtte for at sogneprestene skal samle en «Ecclesiolam in Ecclesia», det er «en liden Kirke i den store, en liden udsøgt Hob i de mange kaldte.»³⁰⁵ De mest rettroende og ivrige i menigheten skulle hjelpe sognepresten med å lede menigheten på den rette sti. Dette er pietistiske tanker som Pontoppidan selv hentet fra Philipp Jacob Spener og Halle-pietismen. De har en åpenbar sammenheng med ideen om konventikler, som ble regulert i 1742 - også en sentral del av Christian VI's reformer.

Pontoppidans tanker ligner på forslaget fra prestene i Dalene i 1846, drøftet i *Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger*, hvor «Den lille kirken» skulle ta

---

³⁰² Foucault 2002, 90.

³⁰³ Se «Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger», avhandlingens side 119-121.

³⁰⁴ «Fra eneveldets scene til representative forsamlinger», avhandlingens side 116-117.

³⁰⁵ Erik Pontoppidan: *Collegium Pastorale Practicum, indeholdende en fornøden Underviisning, advarsel, Raadførelse og Opmuntring for dem, som enten berede sig til at tjene Gud og Næsten i det hellige Præste-Embede, eller og leve allerede deri, og ønske at udrette alting med Frugt og Opbyggelse...* Christiansand, 1850 (oppr. 1757), 470 ff.

utgangspunkt i et utvidet medhjelperinstitutt og visitasmøtet, altså i offentlige institusjoner som allerede eksisterte.³⁰⁶ Pietismens konventikkelideer smeltet på mange måter sammen med en intensivt statlig styring. Det er grunn til å framheve denne «integrasjonen ovenfra» i framveksten av det lokale selvstyret.

Bygdekommisjonene var hele tiden under sterk kirkelig og dermed statlig kontroll, ikke minst gjennom visitasen. Samtidig danner de for-formen til kommunestyrene, hvor både organisasjonsformen og styringsmentaliteten ble videreført. Den utbredte forestillingen om at de tidlige kommunestyrene utelukkende drev reaktiv sparepolitikk, bør derfor revideres. Den uttrykker etter min mening et altfor real-økonomisk perspektiv på det lokale selvstyret. En vel så viktig funksjon var at det videreførte statens bestrebelse med å forme og oppdra befolkningen. Dette viser seg i kommunestyrenes paternalistiske holdninger, som jeg har drøftet ovenfor.³⁰⁷ Det stemmer også overens med Torkel Janssons utsagn i forbindelse med kommunalreformene i Norden om at «staten började församhälleligas samtidigt som samhället i vissa stycken förstatligades.»³⁰⁸ Det støtter også Niels Clemmensens oppfatning av sogneforstanderskapene som en vellykket modernisering av eneveldets styringsteknikker som peker framover mot den moderne statens effektive forvaltning.³⁰⁹ Disse styringsteknikkene innebar, slik jeg drøfter i *Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger*, et nytt forhold mellom frihet, ansvar og kontroll.³¹⁰ Den manifesterende maktens direkte formaninger om tukt og straff, knyttet til maktrelasjonen *dominans*, viker for større frihet for allmuelementer i offentligheten. Men på mange måter økte dette den sosiale kontrollen, som ble ivaretatt av bygdekommisjoner og formannskap.³¹¹

Om bygdekommisjonene og kommunestyrene peker framover mot den moderne statens aktive holdning overfor befolkningen, var bygdetinget som *politisk* arena tilpasset 1600-tallets autoritære maktstat, og man kan spekulere i om ikke dette er en overordnet årsak til at tinget forsvant som politisk arena på 1800-tallet. Maktstatens forhold til befolkningen passer godt med den type maktrelasjon som Foucault kaller *dominans*. Undersåttene i denne relasjonen var ikke ute av stand til å yte motstand, men motstanden artet seg først og fremst «som en håndfull triks som aldri kunne føre til at situasjonen [dvs. maktrelasjonen] ville

---

³⁰⁶ «Fra eneveldets scene til representative forsamlinger», avhandlingens side 116-115.

³⁰⁷ Se også «Felleskap, lederskap, utenforskap», avhandlingens side 205-207.

³⁰⁸ Jansson 1987, 23.

³⁰⁹ Clemmensen 2011, 291. Clemmensen henviser også, om enn indirekte, til Foucault i denne sammenheng.

³¹⁰ «Fra eneveldets scene til representative forsamlinger», avhandlingens side 121-123.

³¹¹ Om bygdekommisjonenes paternalisme, se «Grunnloven og lokaloffentligheten», avhandlingens side 160-161. Om kommunestyrenes paternalisme, se «Felleskap, lederskap, utenforskap», avhandlingens side 205-207.

snus».³¹² Bygdetinget la til rette for en reaktiv bondepolitikk som først og fremst gikk ut på å motsette seg krav fra staten. Ifølge Koht var dette den teknikken den norske bonden hadde brukt for å bevare sin frihet gjennom århundrer med undertrykkelse.³¹³ Den gamle bondekulturens legalistiske normer gjenspeiler med andre ord en situasjon hvor mulighetene for politikk begrenset seg til å hegne om gamle rettigheter.³¹⁴ Den legalistiske politiske kulturen var i den forstand reaktiv, og utfoldet seg innenfor juridiske arenaer som bygdinget. Etableringen av myndighetsutøvende organer med allmuerepresentasjon, adskilt fra den juridiske sfæren, som tok til på 1700-tallet, kan derfor sies å markere et begynnende skille mellom jus og politikk, og opphavet til politiske institusjoner i moderne forstand.³¹⁵

7.3 Nye betydninger av «privat» og «offentlig»

Også begrepsmessig ble lekmannselementene integrert i «offentligheten», noe jeg særlig drøfter i artikkelen *From the Parish to the Public Realm*. Her viser jeg hvordan eneveldets skille mellom øvrighet og undersått kom språklig til uttrykk i dagligdags administrativ praksis. Eksempelene er fra den lokale kirkeadministrasjonen. Da kirkene ble overdratt til menighetene i løpet av 1700-tallet, innebar ikke dette at de ble betraktet som «offentlig» eide. Tvert imot medførte dette at de da ble oppfattet som privat eide. Det viser at staten ennå opererte med et offentlighetsbegrep som betegnet «det som tilhørte staten», i motsetning til det som ble ansett som privat, altså en eldre betydning av offentlig i Lucien Hölschers terminologi. Den lokale menigheten ble oppfattet nettopp som «menig», og ikke en offentlig forsamling. Kirkevergen, som representant for menigheten som kirkeeier, ble likeledes oppfattet som en privat aktør.³¹⁶

Dette endret seg derimot etter 1814, og særlig etter 1837 da kommunestyrene overtok ansvaret for kirkebygningene. De menighetseide kirkene ble da nettopp oppfattet som offentlig eid, og kun de kirker som var eid av enkeltstående privatpersoner, ble oppfattet som private. Det ble gjort eksplisitt fra departementet at kommunestyret ikke kunne representere en forsamling privateiere, men kun distriktets innbyggere betraktet som helhet, altså i egenskap av å utgjøre en offentlighet. Likeledes inngikk kirkevergen fra 1837 i det

---

³¹² Neumann 2002, 12.

³¹³ Koht 1975.

³¹⁴ Om legalistiske normer i bondesamfunnet, se Dørum 2015. For et europeisk komparativt perspektiv, se: Hugues Neveux and Eva Österberg: «Norms and values of the peasantry in the period of state formation: a comparative interpretation», i Blickle 1997, 155-184.

³¹⁵ Jens Arup Seip er inne på den intime relasjonen mellom det juridiske og det «politiske» i gammel tid når han skriver at: «...fra gammel tid var det nær sammenheng mellom å styre og å dømme...», (Seip 1953, sitert i Imsen 1997, 13).

³¹⁶ «From the Parish to the Public Realm», avhandlingens side 140-142.

kommunale forvaltningsapparatet, som en offentlig stilling underlagt kommunestyret.³¹⁷

Vi ser dermed en bevegelse mot at grupper og ombud som under eneveldet ble betraktet som privat eller menig, og dermed nettopp ikke som offentlige, på 1800-tallet ble omgitt av en offentlig status. Det er en omveltning fra en motsetning mellom en manifesterende stat og dens undersåtter, til en integrasjon av lokalsamfunnets institusjoner inn i offentligheten. Men også denne endringen styrket gårdbrukernes stilling på bekostning av andre grupper i bondesamfunnet. Det var ikke lenger den bredt forståtte menigheten som utgjorde bildet av lokalsamfunnet, men kommunestyrets representanter. Dette innebar både en sekularisering, en profesjonalisering og en elitisering av lokaloffentligheten.³¹⁸

Følgelig kan man argumentere for en tredje måte å forstå utviklingen av lokalt selvstyre i denne perioden, som hverken avviser at det skjedde vesentlige endringer før 1837, eller betrakter endringene som noen gjenopplivning av et urgammelt selvstyre.³¹⁹ Kommunestyrene innebar likevel en standardisering av lokalstyret i Norge, idet de avløste de forskjellige regionale forordningene som regulerte bygdekommisjonene.³²⁰ De innebar også at lokalstyret ble knyttet tett til den nye nasjonalstaten og var en viktig faktor i den nasjonale integrasjonen på 1800-tallet.³²¹ De innebar til sist at forholdet mellom statsmakt og lokaloffentlighet må forstås annerledes i det gryende moderne Norge enn i tidlig-moderne tid hvor en autoritær statsmakt utgjorde motsatsen til en potensiell lokal frihet.

8. Fra tilskuer til deltager? Framveksten av en integrert offentlighet i det norske bygdesamfunnet

Jeg åpnet denne avhandlingen med å bryte den problemstillingen som ligger i tittelen, ned i tre spørsmål: hva er offentlighet, hva vil det si å delta i offentligheten og hvem er offentlighetens aktører? Jeg håper å ha vist at dette er spørsmål av en fundamentalt historisk karakter. Svarene fortøner seg annerledes om vi stiller dem med henblikk på det veletablerte eneveldet midt på 1700-tallet, eller på det veletablerte konstitusjonelle regimet midt på 1800-tallet. Like fullt springer forbindelseslinjene mellom dem oss i øynene. I ly av det brå konstitusjonelle skiftet i 1814 skjer det en langsom omveltning av lokalsamfunnets offentlighetsformer. Jeg har ovenfor foreslått en modell for denne omveltningen.

---

³¹⁷ "From the Parish to the Public Realm", avhandlingens side 144-146.

³¹⁸ "From the Parish to the Public Realm", avhandlingens side 144-148.

³¹⁹ En ide som vi finner både hos Sars, Koht og Bergsgård, og hos Eidsvollsmenn som Falsen. Se "From the Parish to the Public Realm", avhandlingens side 125-126. For referanser, se nevnte artikkels note 7.

³²⁰ Det regionalt baserte ved bygdekommisjonene blir drøftet i «Grunnloven og offentlighetene», avhandlingens side 159-161.

³²¹ Slik Harald Gustafsson har argumentert for for Sveriges del. Gustafsson 1989.

Lokaloffentligheten på 1700-tallet kan forstås som en motsetning mellom to offentlighetsformer – en manifesterende offentlighet og en bygdeoffentlighet. Den utviklingen som skjer fram til midten av 1800-tallet kan beskrives som en tilnærming mellom de to mot en integrert offentlighet. Det er nå på tide å sammenfatte nærmere hva som ligger i en slik utvikling.

8.1 Offentlighetens omforming 1750-1850

Tidligere i denne teksten definerte jeg offentlighet som *helheten av institusjoner, praksiser og normer som styrer myndighetsutøvelse og kommunikasjon mellom myndighetene og befolkningen*. De konkrete måtene disse elementene kommer til syne på, utgjør elementene i en offentlighetsform. I begrepet manifesterende offentlighet ligger for det første at statsmakten brukte offentligheten for å fremvise rang, høyhet og avstand. Jeg har trukket frem tidligere forskning som fremhever det teatraliske og regisserte ved 1700-tallets offentlighet. Mine funn støtter og til dels styrker et slikt bilde, ikke minst siden jeg har undersøkt offentlige arenaer knyttet til kirken, som Gudstjenesten og visitasen. Forholdet mellom geistlig øvrighet og menighet var på disse arenaene preget av større avstand og mer regissert interaksjon enn for eksempel forholdet mellom sorenskriver og tingallmue. Ved å fremheve de kirkelige arenaenes viktige rolle i enevoldssamfunnet, styrker denne avhandlingen etter min mening bildet av lokaloffentlighetens manifesterende karakter under eneveldet.

En alternativ og opposisjonell bygdeoffentlighet på 1700-tallet er vanskeligere å få øye på i kildematerialet, fordi den som «hidden transcript» nettopp unndro seg makthavernes søkelys. Likevel har jeg fremhevet bygdefolkets egne og alternative bruk av de offentlige arenaene. Mye tidligere forskning anlegger enten et harmoniserende perspektiv på lokaloffentligheten eller fremmer et bilde av offentligheten som hegemonisk og undertrykkende, uten rom for motstemmer.³²² Jeg tror det kan rettferdiggjøres å fremme et mer konfliktorientert perspektiv. Den alternative bruken av kirkerommet og kirkebakken er gode eksempler i så måte. I motsetning til hva som har blitt hevdet, mener jeg at kilder som embetsrapporter ofte underkommuniserte ureglementerte praksiser, utfra et ønske fra lokale embetsmenn om å vise at man hadde kontroll på allmuen i sitt distrikt. Det er åpenbart at normative kilder som lover, forordninger eller prestenes prekener også underkommunerer konfliktpotensialet i lokaloffentligheten. Mine funn tyder på at kulturelle praksiser som av myndighetene ble ansett som umoralske og uønskede synes å ha vært en akseptert del av

---

³²² Unntak finnes dog, som Dørum 2010 og Dørum 2016.

bygdekulturen gjennom hele 1700-tallet. Slik sett kan vi snakke om en motsetning mellom en folkelig kultur og en elitekultur som søkte å disiplinere bygdeallmuen.

De virkemidlene styresmaktene brukte for å fremme sine normer hos allmuen, kan derimot ikke reduseres til en koherent plan. Tvert imot er styringspraksisen preget av motsetninger, noe som kan sees som et tegn på at den var i endring. På den ene siden fremhevet man altså sterkt undersåttenes underdanige stilling, og deres plikt til å være lydige. Dette er tydelig særlig ved at bondebefolkningen i sterk grad ble forstått som et udifferensiert kollektiv, knyttet til menighetsbegrepet. I økende grad ble menigheten et objekt for oppdragelse og disiplinering, ikke minst gjennom kirken og et voksende skolevesen. Denne tendensen motvirkes derimot av den institusjonelle utviklingen av eneveldets styringsmekanismer. Andre halvdel av 1700-tallet preges av at lekmannelementer ble trukket inn i lokalforvaltningen, som forlikskommisærere og særlig som medlemmer av bygdekomisjonene. Det er rimelig å tolke dette som et uttrykk for det Knut Dørum har kalt en «manipulerende stat» - staten trakk allmueelementer inn i styringen for å lettere gjennomføre upopulære tiltak. Mine funn kan tyde på at disse proto-representative institusjonene fikk best fotfeste i de regionene hvor de sosio-økonomiske skillene innad i lokalsamfunnet var tydeligst, som Søndre Trondhjems amt. De viste seg omvendt vanskeligere å etablere i mer egalitære områder, som Lister og Mandals amt. Dette har nok sammenheng med Lister og Mandals generelle fattigdom, men det kan også tyde på at det var lettere for myndighetene å knytte til seg allmuerepresentanter i områder med relativt tydelige eliter.

Det lokaloffentlige nivået på 1700-tallet gjennomgikk dermed en kompleks utvikling betinget av tre faktorer: sosio-økonomisk struktur, terminologi angående bygdesamfunnets kollektive aktører og den institusjonelle utviklingen. Mens sosio-økonomiske og institusjonelle faktorer bidro til økt differensiering i bondesamfunnet, fremmet regimet stadig et bilde av undersåttene som en homogen gruppe under den opphøyde kongen.

Det Grunnloven i 1814 først og fremst bidro med i denne sammenhengen, var å føre begrepsnivået på linje med de sosio-økonomiske og institusjonelle realitetene. Grunnloven innførte en terminologi som fremhevet skillene i bondesamfunnet og knyttet dem til kriterier for offentlig deltagelse. Med andre ord, Grunnloven ga en ny overbygning som var bedre tilpasset de klasseforholdene som hadde vokst fram i bondesamfunnet. Det er en kjensgjerning at Grunnloven ikke førte med seg noen nye lokaloffentlige institusjoner i første omgang. Det den derimot gjorde, var å gi gamle institusjoner delvis nytt innhold. På den ene siden ble for eksempel prestens medhjelpere knyttet til Stortingsvalg, og valgmenn fikk plass i

skolekommisjonene. På den annen side fikk lekmannelementene i offentligheten i større grad preg av å være representanter for lokalsamfunnet. Det er ikke overraskende at vi kan se eksempler på deliberasjon og flertallsavgjørelser – elementer knyttet til moderne kommunikative idealer – innenfor disse institusjonene, også før dette ble idealer i offentligheten. Praksisen utviklet seg delvis før legitimeringen av dem. Utviklingen fullendes med Formannskapslovene, som innførte fullt ut representative organer basert på Grunnloven. Men denne utviklingen hadde startet på 1700-tallet, innad i – ikke som motstand mot - enevoldsregimet.

8.2 Lokaloffentligheten som historisk prisme

Omformingen av lokaloffentligheten, og dens relasjon til Grunnloven i 1814, kan beskrives som et forhold mellom ulike tidslag, i tråd med Reinhart Kosellecks begrep. Dette kan bidra til å nyansere problemstillingene om forholdet mellom brudd og kontinuitet som har preget historiografien. Grunnloven blir ofte forstått som en hendelse med liten betydning for lokaloffentligheten, eller som bare på sikt kom til å kaste sitt lys over den. Det lokaloffentlige nivå har derimot blitt fremstilt som å være preget av stillstand, hvor endring kun kunne skje gjennom påvirkning fra «den store politikken».

Hvis vi benytter tidslagsterminologien, kan lokaloffentligheten forstås som et felt av gjentagelsesstrukturer. Det Grunnloven, som en singular hendelse, først og fremst tilbrakte dette feltet, var en ny forståelseshorisont å tolke allerede eksisterende praksiser og institusjoner ut fra. Lekmannelementer i lokaloffentlige institusjoner kunne etter 1814 tolkes som representanter for allmuen. Selve allmuebegrepet kunne i lys av Grunnloven tolkes i retning av et borgerbegrep som ga tydeligere rettigheter til en del av bondebefolkningen, men som også satte tydeligere grenser for hvem som kunne inngå i offentligheten. I denne forståelsen preges ikke lokaloffentligheten av radikale endringer, men heller ikke av stillstand. Ved å framheve vekselvirkningen mellom lokaloffentlighetens institusjonelle praksiser og den fortolkningshorisont som de skiftende konstitusjonelle rammene ga, kan vi også plassere Formannskapslovene i et nyansert lys – hverken som radikale nyskapninger, slik Arne Bergsgård beskriver dem, eller som nærmest overflateendringer, slik Tore Pryser beskriver heller mot.³²³ Formannskapslovene utgjør et foreløpig logisk slutt punkt for en utvikling hvor lokaloffentligheten eksplisitt innordnes som en del av den nye konstitusjonelle staten. Dette er én betydning av begrepet integrert offentlighet.

---

³²³ Pryser 1999, 149-158.

Etableringen av det lokaloffentlige nivå, forstått som et nivå mellom stat og lokalsamfunn, som gjør at de utgjør en helhet og en gjensidighet, har vært et viktig metodisk grep i denne avhandlingen. Formålet med det har vært å unngå at skillet og motsetningen mellom stat og befolkning betraktes som et a priori analytisk utgangspunkt. Dette har etter min mening preget store deler av historiografien, både den tradisjonelle nasjonal-demokratiske tradisjonen og nyere forskning. Selv om denne motsetningen åpenbart har vært en virksom historisk kraft, og også er det i denne avhandlingen, hefter det etter min mening problemer med å anlegge det som et udiskutabelt premiss. For det første står det i fare for å underkommunisere at staten allerede fra midten av 1700-tallet aktivt trakk allmuen inn i lokalforvaltningen. Dette i seg selv bidro i vesentlig grad til å overskride skillet mellom stat og samfunn. For det andre tenderer det ofte til å overse skiller innad i lokalsamfunnene. Noe av det viktigste som skjedde i 1814 var at en del av bondesamfunnet – gårdbrukerne – ble en del av det offentlige livet, mens de øvrige forble utenfor. Den motsetningen som på 1700-tallet fantes mellom stat og lokalsamfunn innenfor den manifesterende offentligheten, blir i den forstand etter 1814 avløst av en motsetning mellom staten, inkludert stemmeberettigede gårdbrukere, og andre grupper, som husmenn, innerster og tjenestefolk. Ved å anlegge lokaloffentligheten som historisk prisme kommer denne endringen tydeligere fram. Dette er en andre betydning av begrepet integrert offentlighet: gårdbrukerne ble integrert i offentligheten og i staten, mens andre fikk sitt utenforskap bekreftet.

8.3 Fra tilskuer til deltager?

Hva innebærer dette for forståelsen av offentlighetens aktører, og hvor treffende er formuleringen om at befolkningen gjennomgikk en endring fra tilskuer til deltager i lokaloffentligheten? Jeg argumenterte ovenfor for at både enevoldsregimet og lokalbefolkningen på 1700-tallet hadde et engasjement overfor hverandre som gjorde tilskuerbegrepet lite egnet som beskrivelse av befolkningens posisjon i offentligheten. Jeg trakk i den sammenheng fram tidligere forskning som har beskrevet allmuens handlingsmønster som en regissert deltagelse. Utviklingen på slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet kan dermed beskrives som en endring fra en regissert til en mer deliberativ offentlig deltagelse. Mine funn støtter på mange måter opp om et slikt syn. Innenfor de sterkt øvrighetsstyrte arenaene som Gudstjenesten og til dels visitasen, kan det rettferdiggjøres å betegne menigheten som et publikum til en forestilling. Men publikummet var nødvendig for at «forestillingen» skulle bli meningsfull, og menigheten kan dermed også forstås som en kollektiv, regissert deltager.

På tross av de innvendingene man altså kan finne mot tilskuerbegrepet, som tenderer til å bli for passivt, er det like fullt ett forhold som etter min mening gjør det relevant i vår sammenheng. En tilskuer, i Skjervheims forstand, er en som er fanget av sine omgivelser og dermed ikke kan påvirke dem i vesentlig grad. For tilskueren fremstår omgivelsene som naturgitte, som determinerte. Som nevnt kan dette aspektet knytte tilskuerbegrepet til den underlegne parten i et dominansforhold, slik Foucault bruker det begrepet. For Skjervheim er med andre ord skillet mellom tilskuer og deltager på mange måter et spørsmål om definisjonsmakt. På 1700-tallet hadde enevoldsstaten og dens representanter, embetsmennene, definisjonsmakten i offentligheten. De kollektive aktørbegrepene, som menighet og allmue, var determinert av regimet i det store korpus av lover, forordninger og kommunikasjonsformer som utgjorde 1700-tallsøffentlighetens public transcript. Selv om allmuebegrepet også kunne benyttes nedenfra for å fremme befolkningens interesser, var dette i all vesentlig grad en tilpasning til den offisielle terminologien.

På 1800-tallet lå definisjonsmakten i offentligheten i større grad hos «allmuen» selv, eller dens representanter, tydeligst innenfor kommunestyrene. Dette skjer helt konkret ved at det var ordførerne som førte formannsprotokollene. Ordføreren kunne selvsagt gjerne være en prest, men det var uansett qua valgt ordfører han da førte protokollen. Innenfor kommunestyrenes rammer ser vi da på den ene siden at eldre kollektivbegreper, særlig «allmuen» blir benyttet både til en selvbevisst avgrensning mot embetsverk og regjering, og til en klarere avgrensning mot andre grupper i bondesamfunnet. På den annen side deltok formannskapene i en ny politisk diskurs knyttet til det nasjonale politiske fellesskapet og til nye frihetsidealene som først ble virksomme innenfor den rammen Grunnloven ga.³²⁴ Formennene inngikk dermed som deltagere i en ny offentlighet som omfattet den delen av den norske befolkningen som var definert som fullverdige deltagere i det konstitusjonelle systemet. Denne offentligheten var derimot avgrenset fra resten av befolkningen som ikke hadde innpass på eller stemmerett til de offentlige institusjonene.

8.4 Mot en integrert offentlighet

Det kunne i forlengelsen av dette være fristende å beskrive det norske politiske systemet midt på 1800-tallet som en 'bondestat', i den grad man med 'bonde' forstår gårdbrukere med stemmerett. Begrepet kan fungere som et alternativ til Seips 'embetsmannsstat', som ut fra et lokaloffentlighetsperspektiv framstår som altfor topptungt. Man vil selvsagt få andre svar ved

---

³²⁴ «Fellesskap, lederskap, utenforskap», avhandlingens side 203-205.

å studere den politiske historien fra andre perspektiver enn det lokaloffentlige, for eksempel fra Stortinget eller byene, men begreper som embetsmannsstat er på mange måter vel så perspektivavhengig som bondestat. Begrepet har dessuten en viss presedens hos Edvard Bull, som betegner 1800-tallssamfunnet som «bøndenes og husmennenes samfunn», og med det fremhever at bøndene var innenfor, mens husmennene befant seg utenfor det politiske systemet.³²⁵ For at man skal kunne snakke om en bondestat, fordrer det likevel at man forstår staten i bredere termer enn det sentrale regjeringsapparatet og embetsverket. Hvis staten forstås som alle ledd i det offentlige apparatet, inkludert de lokaloffentlige institusjonene som hadde «vokst inn» i den, kan kanskje begrepet ha noe for seg. Vi kan da også snakke om en statsvekst på 1800-tallet, i motsetning til forestillingene om en nattvekterstat eller minimalstat. Det var et integrativt aspekt til stede gjennom hele 1800-tallet, som kommer til syne gjennom det lokaloffentlige perspektivet. Dette aspektet kan tolkes som et ledd i en lengre utvikling mot senere integrative prosesser som preget den korporative staten i mellomkrigstiden og den sosialdemokratiske staten i etterkrigstiden. Perioden 1750-1850, som jeg innledningsvis betegnet som den første demokratiseringsfasen i moderne norsk historie, kan således sees som et ledd i en mye lengre moderniseringsprosess.

Bondebegrepet må her ikke forstås som en betegnelse for folket, i motsetning til regjeringsapparat og embetsverk, slik det har blitt forstått i den Sars-Kohtske tradisjonen. Dette bør snarere sees på som en konstruksjon som ble etablert nettopp i denne perioden, og som et ledd i de utviklingsprosessene denne avhandlingen drøfter. Selvsagt fantes det interessemotsetninger mellom bønder og embetsmenn – både lokalt og nasjonalt på Stortinget. Men de utgjorde ikke lenger to kulturer, i hvert fall ikke to politiske kulturer. Det kan heller beskrives som en ny deliberativ, konflikt- og saksorientert politisk kultur. Dermed viser kanskje både bondestat og embetsmannsstat seg å være mangelfulle betegnelser på perioden etter 1814 i norsk historie.

En videre innvending mot å bruke bondestat-begrepet som betegnelse på 1800-tallsstaten, er de konnotasjonene begrepet gir til det norske middelaldersamfunnet. Steinar Imsen har betegnet det norske senmiddelaldersamfunnet som en bondestat, fordi de fleste bygder ble dominert av et elitesjikt av bønder som samarbeidet med stat og kirke.³²⁶ Dette er, som vi har sett, sentrale elementer i beskrivelsen av en norsk bondekommunalisme. Denne

---

³²⁵ Bull, Edvard, «Fra bøndenes og husmennenes samfunn til den organiserte kapitalisme», i *Makt og motiv. Et festskrift til Jens Arup Seip*, Oslo 1975: 225–240. Bull mener nettopp at motsetningen mellom bønder og embetsmenn var et overfladisk skille, lignende skillet mellom det verdslige og geistlige aristokratiet i middelalderen.

³²⁶ Imsen 1988, 37.

forskningstradisjonen har vært et viktig utgangspunkt også i denne avhandlingen, men ikke i den forstand at 1800-tallets lokale selvstyre bør betraktes som en gjenopplivning av middelaldersamfunnet. Dette var en viktig forestilling innenfor den nasjonal-demokratiske historiografiske tradisjonen, men i artikkelen *From the Parish to the Public Realm*, argumenterer jeg for at det lokale selvstyret som vokste fram i løpet av undersøkelsesperioden heller bør tolkes som en integrert del av en ny enhetsstat. Dette synet gjelder for avhandlingen som helhet. De fire artiklene viser samlet hvordan det moderne lokale selvstyret vokste fram fra praksiser og institusjoner med røtter i enevoldssamfunnet som så ble kodifisert fra 1814 og framover. Den sentraliserte enhetsstaten danner en helt annen ramme om den offentlige deltagelsen enn den løse middelalderstaten, en ramme som må spores til eneveldet spesielt og statsveksten etter reformasjonen generelt. Derfor synes det mer treffende å tale om en integrert stat, eller bedre, en integrert offentlighet, hvor bondesamfunnets dominerende sjikt ble integrert i et statssystem med sterke sentraliserende tendenser.

Jeg har i denne sammenbindingsartikkelen flere ganger fremhevet en integrert offentlighet som et alternativ til en Habermas-inspirert borgerlig eller folkelig offentlighet. Begge offentlighetsformene har røtter i 1700-tallet, men på ulikt vis. En borgerlig offentlighet innebærer en «avskalling» av visse elementer fra staten i og med etableringen av en privat sfære. Denne kom i stand ved at staten ble avgrenset utenfra, av jussen, av filosofien, av økonomisk teori. Alle disse tradisjonene krevde at staten trakk seg unna visse samfunnsområder. En integrert offentlighet innebærer derimot en inkorporering i staten av elementer som tidligere ble ansett å være eksterne i forhold til den. Dermed endrer staten selv karakter, og dens styringsmekanismer endres også. I artikkelen *Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger* betegner jeg endringen i styringsmekanismer som en overgang fra den manifesterende maktens tukt og formaning til en ny sammenstilling av frihet, ansvar og kontroll.

En integrert offentlighet bør sees som en komplementær størrelse ved siden av den utviklingen av sivilsamfunnet som det Habermas-inspirerte offentlighetsbegrepet innebærer. Selv om man skulle godta Knut Dørum's påstand om at et framvoksende sivilsamfunn beseiret enevoldsstaten, ledet ikke dette til at den konstitusjonelle staten ble mindre omfangsrik eller inngripende i samfunnet. I Norge, som i Sverige, var 1800-tallet en tid karakterisert av statliggjøring av samfunnet og en «samfunnsgjøring» av staten, slik Torkel Jansson har formulert det.³²⁷ Og den samfunnsgruppen som i størst grad ble integrert i staten og som ble

---

³²⁷ Jansson 1987.

omformet til bildet av det norske samfunnet - det var skattebetalende, stemmeberettigede gårdbrukere.

DEL II - Artiklene

Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger - visitasen som offentlig arena i Norge, ca. 1750-1850

På 1700-tallet var kommunikasjonen mellom øvrighet og befolkning i Norge sterkt asymmetrisk. Mulighetene eneveldets undersåtter hadde til å formidle synspunkter og påvirke myndighetene kan deles i to typer. Den ene var individuell. Suplikkinstitusjonen ga enkeltindivider mulighet til å skrive bøneskriv til kongen.¹ Til kategorien individuell kommunikasjon hører også muligheten for personlig audiens hos monarken. Den andre typen kommunikasjon var allmuesamlinger. Disse fant sted i lokalsamfunnet og var ansikt til ansikt-møter mellom allmuen som kollektiv og kongens representanter. Den typen faste allmuesamlinger som er mest studert i norsk sammenheng er bygdetinget, men det fantes andre. Gudstjenesten var uten sammenligning den arenaen hvor allmuen hyppigst møtte en av kongens tjenere, og kan dermed forstås som en allmuesamling. Men gudstjenestens sterkt ritualiserte preg gjorde den i mindre grad enn tinget til en interaksjonsarena.² Innenfor det kirkelige systemet fantes likevel en annen institusjon som kunne fungere som en interaksjonsarena, nemlig visitasen.

Visitasen var det geistlige embetsverkets viktigste kontrollinstans med menighetene og prestene. Både biskopene og prostene skulle gjennomføre visitaser hvor de, ifølge Christian V's Norske Lov, skulle "forfare hvorledis Præsten prædiker, udlægger Børnelærdommen, uddeler Sacramenterne, og om de i alle Maade sømmelig staa deris Embede for og pryde det med et got Levnet."³ Visitasene skulle sikre at den samme, rette lære ble forkynt i alle rikets kirker og innplantet i undersåttene. Sentralt i visitasjonsakten sto derfor overhøringen av ungdommen, og biskopen eller prosten skulle formane menigheten til å leve et moralsk liv etter den evangeliske lære.⁴ I eneveldets lovverk framstår bispe- og prostevisitasene altså som et utpreget kontrollinstrument.

Samtidig var visitasene en arena hvor øvrigheten og allmuen kunne møtes til utveksling av synspunkter og informasjon. Visitasen kan sees som en lokaloffentlig arena, slik disse er definert av Steinar Imsen, som "felles rom – eller åpne fellesarenaer – for

---

¹ Jakob Maliks beskriver suplikkinstitusjonen som en individualiserende kommunikasjonsform mellom undersått og konge, se *Vilkår for offentlighet. Sensur, økonomi og transformasjonen av det offentlige rom i Danmark-Norge 1730-1770*. Avhandling for graden philosophiae doctor (Trondheim: NTNU, 2011), s. 76.

² Øystein Lydik Idsø Viken skriver om gudstjenesten at "Lydnadskravet var absolutt, det innebar ikkje interaksjon." *Frykte Gud og ære kongen. Preikestolen som politisk instrument i Norge 1720-1814*. Doktorgradsavhandling (Oslo: Universitetet i Oslo, 2014), s. 438.

³ NL: 2, 16, 3; Otto Mejlænder: *Almindelig Norsk Lovsamling, 1ste Bind 1660-1860* (Christiania: Mallings boghandel, 1885), s. 47.

⁴ CVNL 2, 16, 4 & 6, Mejlænder 1885 s. 47.

samhandling og kommunikasjon i lokalsamfunnet, bygdefolk imellom så vel som mellom lokalsamfunn og øvrighet.”⁵ Lovverkets fokus på prestenes virke og levnet ga menigheten en stemme, og visitatoren skulle spørre menigheten om den hadde noe å utsette på presten. Allmuens tilstedeværelse hadde samtidig et klart tvangspreg, da den var pålagt i loven.⁶

Denne artikkelen undersøker visitasen som en arena for interaksjon mellom allmue og øvrighet mellom ca. 1750 og 1850. I løpet av denne perioden endret folks mulighet for deltagelse i offentlig liv seg radikalt. Grunnloven i 1814 ga stemmerett til en lovgivende forsamling, og i 1837 ble det opprettet valgte kommunestyre i hvert sogn. Samtidig endret deltagelsen karakter fra å være direkte til å bli indirekte. Til bygdeting og visitas møtte allmuen selv opp, til storting og kommunestyre møtte valgte representanter på velgernes vegne.

Jürgen Habermas har benyttet begrepet *representativ offentlighet* for å beskrive den formen for kommunikasjon eneveldet benyttet overfor sine undersåtter.⁷ Ordet *representativ* er imidlertid egnet til å forvirre når vi skal diskutere det i lys av overgangen til et representativt system for deltagelse. Derfor velger jeg heller å bruke betegnelsen *manifesterende offentlighet*. Det som manifesterer seg er det som åpenbarer seg (jf. det latinske *manifestare*). Eneveldets kommunikasjon var knyttet til en ikke-diskuterende, bydende retorikk, og hadde et sterkt scenisk aspekt.⁸ Dens primære funksjon var å fremstille kongens eneveldige makt og prakt.⁹ Manifestasjonen har også et publikum, og innenfor en manifesterende offentlighet er det en sterk motsetning mellom makten som åpenbarer seg og publikum som bivåner åpenbarelsen. Innenfor kirken manifesterer makten seg i prestens og biskopens skikkelse for sitt publikum, menigheten.

Et representativt system, hvor valgte representanter møtes i besluttsende organ for å fatte bindende avgjørelser, er på mange måter det motsatte av en manifesterende offentlighet. Et moderne representativt system er knyttet til en deliberativ, drøftende retorikk, og den

---

⁵ Steinar Imsen, *Norsk bondekommunalisme: fra Magnus Lagabøte til Kristian kvart*. Bind 2: *Lydriketiden*, (Trondheim: Historisk institutt, Universitetet i Trondheim, 1994), s.15.

⁶ CVNL 2, 16, 7, Mejlænder 1885, s. 47-48.

⁷ Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet, dens fremvekst og forfall. Henimot en teori om det borgerlige samfunn* (Oslo: Gyldendal, 1991), s. 4-11.

⁸ Habermas 1971, s. 6. Se også Daniel Johansen, *Da makten fikk et ansikt. Den offentlige iscenesettelsen av kongemakten i det tidlige dansk-norske eneveldet 1660-1746*, Avhandling for graden philosophiae doctor (Trondheim: NTNU, 2014); Henrika Tandefelt, "The Image of Kingship in Sweden, 1772-1809", i Pasi Ihalainen, Michael Bregnsbo, Karin Sennfeldt og Patrik Winton (red.), *Scandinavia in the Age of Revolution* (Farnham: Ashgate, 2011), s. 41-54.

⁹ Maliks 2011, s. 76.

romlige metaforen er ikke scenen, men møterommet.¹⁰ Et sentralt spørsmål i denne undersøkelsen vil være om visitasen endrer karakter fra en manifesterende offentlig arena hvor to sterkt ulike parter møtes og kommunikasjonsformen er bydende og formanende, til en representativ arena hvor relativt likeverdige parter møtes til diskusjon om felles avgjørelser.

Jeg vil skille mellom en svak og en sterk definisjon av representasjon. En svak definisjon innebærer simpelthen at en representant er en stedfortreder. En sterkere definisjon krever i tillegg at stedfortrederen er valgt eller utpekt av de som representeres. En slik sterk definisjon kjennetegner moderne representative systemer som de skandinaviske. I Norge ble et representativt system etter den sterke definisjonen innført på nasjonalt nivå med Grunnloven i 1814 og på lokalt nivå med formannskapslovene i 1837.¹¹

I lys av spørsmålet om visitasens deltagelsesform vil jeg også drøfte motsetningsforholdet mellom en folkelig kultur og øvrighetens disiplineringsbestrebelse. Visitasprotokollene gir innblikk i kirken som en sosial arena som delvis unndro seg øvrighetens kontroll. Jeg vil vise hvordan allmuekulturen i løpet av undersøkelsesperioden mistet mange av sine ”anarkistiske” trekk, og at kirken endret karakter fra en sosial arena med mange funksjoner til utelukkende et sted for andektig gudstjeneste. Jeg vil forsøke å vise at det er en sammenheng mellom disse kulturelle endringene og de nye forutsetningene for deltagelse på offentlige arenaer.

Tidligere forskning

Studier av bispevisitasene som sådan glimrer med sitt fravær i norsk historisk forskning. Det samme gjelder i Danmark. Dette beror kanskje på at visitasene har falt mellom to stoler og unndratt seg søkelyset både til den politiske orienterte samfunnshistorien og kirkehistorien. Historikere med interesse for forholdet mellom styresmakter og befolkning har ofte fokusert på bygdetinget og suplikkinstitusjonen, mens kirken ikke har blitt regnet som en arena for politisk kultur.¹² Kirkehistorikerne, derimot, har i stor grad vært opptatt av den teologiske utviklingen.¹³ I Sverige er forskningssituasjonen noe bedre. Olle Larsson har studert

---

¹⁰ For Habermas' begrep om deliberativt demokrati, se Kevin Olsen, ”Deliberative democracy”, i Barbara Fultner (red.), *Jürgen Habermas: key concepts* (Durham: Acumen, 2011), s. 140-155.

¹¹ Se Maren Dahle Lauten, ”Borgeraand utvikler sig kun almindelig der, hvor hver Enkelt har Leilighed til politisk Virksomhed”: *Framveksten av eit moderne demokratiomgrep under debatten om formannskapslova av 1837* (Oslo: Universitetet i Oslo, 2010).

¹² Som Øystein Lydik Idsø Viken har påpekt, er ikke presteskaper nevnt i sluttboka til prosjektet *Central Power and Local Society* (2014, s. 26). Jf. Harald Gustafsson, *Political interaction in the Old Regime: central power and local society in the eighteenth-century Nordic states* (Lund: Studentlitteratur, 1994).

¹³ Både verket *Norsk kirkehistorie* og *Den danske kirkes historie* benytter den tradisjonelle inndelingen i ortodoksi, pietisme og opplysningstid som organiseringsprinsipp for kirkehistoren på 16- og 1700-tallet.

bispevisitasene i Växjö stift i perioden 1650-1760. Han mener at visitasene i den perioden gikk fra å være en «folkelig arena till en representativ, elitiserad arena.» Visitasen ble mer øvrighetsdominert, med mindre deltagelse fra menigheten. Larsson ser denne utviklingen i sammenheng med Peter Burkes tese om en splittelse mellom den folkelige kulturen og elitekulturen i tidlig nytid.¹⁴

Kirkens politiske eller legitimerende funksjon er undersøkt i både Danmark og Norge, særlig med utgangspunkt i prekener. Michael Bregnsbo mener at prestene i Danmark fra 1760-tallet forlot forestillingen om eneveldet som innstiftet av Gud, til fordel for progressive ideer om menneskerettigheter og medborgerskap. De bidro dermed, ifølge Bregnsbo, til å berede grunnen for overgangen til konstitusjonelt monarki i 1848.¹⁵ Øystein Lydik Idsø Viken vektlegger derimot sterkt at kirken gjennom hele 1700-tallet hegnet om eneveldets legitimitet og manet allmuen til disiplin og lydighet.¹⁶ Prekenene kan nok underkommunisere menighetens egen bruk av kirken, men Viken mener at den kontinuerlige indoktrineringen livet igjennom, må ha skapt ”tradisjonsverdier med sterke moralske etterverknadar.”¹⁷

Forskningen på kommunikasjonskanaler og offentlige arenaer i tidlig nytid er omfattende. Prosjektet «Central power and local society in the eighteenth-century Nordic states» undersøkte i flere utgivelser beslutningsprosesser i de nordiske statsdannelsene på 1700-tallet. En hovedkonklusjon var at ulike aktører hadde sterkere innflytelse på beslutninger enn systemet skulle tilsi.¹⁸ Undersøkelser av lokaloffentlige institusjoner har kommet til lignende resultater.¹⁹ I svensk forskning finnes det en omfangsrik litteratur som ser lokaloffentligheten i lys av begrepet *interaksjon*. Begrepet, som ble myntet av Eva Österberg som et mellomstandpunkt mellom et konsensus- og et konfliktperspektiv, har de siste 25 årene vært det dominerende teoretiske utgangspunktet for studier av politisk kultur på lokalplan i tidlig nytid. Både Peter Aronsson og Björn Furuhausen har levert viktige undersøkelser av

---

Andreas Aarflot, *Norsk Kirkehistorie*, bind II (Oslo: Lutherstiftelsen, 1967); Johannes Pedersen og Bjørn Kornerup, *Den danske kirkes historie*, bind V (København: Gyldendalske boghandel, 1951).

¹⁴ Olle Larsson, *Biskopen visiterar: Den kyrkliga överhetens möte med lokalsamhället 1650-1760* (Växjö: Växjö stiftshistoriska sällskap, 1999), 295. Se for øvrig Larssons gjennomgang av forskningssituasjonen i Sverige på s. 8-11.

¹⁵ Michael Bregnsbo, *Samfundsorden og statsmagt set frå prædikestolen. Udviklingen i præsternes syn på samfundsorden og statsmagt i Danmark 1750-1848, belyst ved trykte prædikener* (København: Det Kongelige Bibliotek, 1997).

¹⁶ Viken 2014.

¹⁷ Viken 2014, s. 439.

¹⁸ Gustafsson 1994.

¹⁹ F.eks. Aud Mikkelsen Tretvik, *Tretter, ting og tillitsmenn. En undersøkelse av konflikthåndtering i det norske bygdesamfunnet på 1700-tallet* (Trondheim: Historisk institutt, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, 2000).

bygdetinget og sogneforsamlingen (sockenstugan). Begge vektlegger at lokaloffentlige arenaer i stor grad ble brukt av lokalbefolkningen selv for å løse konflikter.²⁰ Olle Larsson benytter selv et interaksjonsperspektiv i sin studie av visitasene i Sverige.²¹

Interaksjonsperspektivet har også hatt innflytelse i Norge. Erling Sandmo fremhevet i 1992 at bygdetinget fungerte som befolkningens egen konflikthåndteringsarena innenfor rammene av loven og det statlige rettsvesenet.²² I en senere studie av bygdetinget på 1600-tallet anlegger Sandmo imidlertid et mye tydeligere konfliktperspektiv, hvor en lokal, reintegrativ rettskultur blir fortrent av statens abstrakte kriminalitetsforståelse.²³ Ole Gausdal mener på sin side at tinget på begynnelsen av 1700-tallet i liten grad ble benyttet som arena for meningsytringer fra allmuen.²⁴ Til en viss grad skyldes de ulike tolkningene at de er anvendt på ulike perioder. 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet var maktstatens høysommer, og også i Sverige finner vi undersøkelser fra denne tiden med et utpreget konfliktperspektiv.²⁵ Øystein Rian mener likevel at enevoldsstaten gjennom hele 1700-tallet viste både vilje og evne til å kue og disiplinere befolkningen til lydighet og underdanighet, og avviker med det fra det han betegner som det norske "harmoniparadigmet".²⁶ Motsetningen mellom et konflikt- og et interaksjonsperspektiv vil ligge til grunn for den følgende analysen, og vil bli løftet fram igjen i en avsluttende diskusjon. Samtidig vil jeg argumentere for at endrede deltagelsesformer- og idealer i løpet av undersøkelsesperioden ga nye forutsetninger for styring og kontroll som overskrider en streng øvrighet-allmue-dikotomi.

Kildemateriale og avgrensninger

For tiden før 1814 har jeg benyttet kildemateriale fra alle de fire stiftene i Norge. Kildene er visitasprotokoller og visitasinnberetninger fra biskopene.²⁷ De benyttede kildene, som utgjør

---

²⁰ Peter Aronsson, *Bönder gör politik: Det lokala självstyret som social arena i tre smålandsocknar, 1680-1850* (Lund: Lund University Press, 1992); Björn Furuhausen, *Berusade bönder och bråkiga båtsmän: social kontroll vid sockenstämmor och ting under 1700-talet* (Stockholm: Symposion, 1996).

²¹ Larsson 1999, s. 16-19.

²² Erling Sandmo, *Tingets tenkemåter: Kriminalitet og rettsaker i Rendalen, 1763-97* (Oslo: Tingbokprosjektet, 1992).

²³ Erling Sandmo, *Voldssamfunnets undergang: Om disiplineringen av Norge på 1600-tallet* (Oslo: Universitetsforlaget, 1999).

²⁴ Ole Gausdal, *Bygdetingets betydning på begynnelsen av 1700-tallet: En undersøkelse av aktiviteten på tinget i Vats tinglag 1700-1714*, Hovedoppgave i historie (Oslo: Universitetet i Oslo, 2006).

²⁵ Martin Linde, *Statsmakt och bondemotstånd: allmoge och överhet under stora nordiska kriget* (Uppsala: Uppsala University Library, 2000).

²⁶ Øystein Rian, *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårene for offentlige ytringer 1536-1814* (Oslo: Universitetsforlaget, 2014). Begrepet "harmoniparadigmet" finnes på side 55. Se også Øystein Rian, "Hvorfor var det ikke nordmennene som forlot Fredrik 6.?", *Historisk tidsskrift* 2014:1, s. 9-33.

²⁷ Visitasprotokollene ligger i statsarkivene i Norge, mens innberetningene ligger i Riksarkivet. I 1737 ble det såkalte Generalkirkeinspeksjonskollegiet (heretter Kirkekollegiet) opprettet. I et reskript fra samme år påbød kollegiet biskopene å sende inn årlige rapporter fra visitasene. *Reskript til biskopene 26. nov. 1737*, Fr. Aug

en vesentlig del av det eksisterende visitasmaterialet fra Norge før 1814, er ført i pennen av følgende biskoper:

Biskop	Stift	År*
Niels Dorph	Akershus	1750-1759
Frederik Julius Bech	Akershus	1806-1812
Erik Pontoppidan	Bergen	1748-1754
Johan Nordahl Brun	Bergen	1794-1812
Rasmus Paludan	Kristiansand	1751-59
Christian Sørensen	Kristiansand	1812
Frederik Nannestad	Trondhjem	1750-1758
Johan Ernst Gunnerus	Trondhjem	1759-1773
Peter Olivarius Bugge	Trondhjem	1807-1810

*Årstallene angir omfanget av kildematerialet, ikke nødvendigvis embetsperioden

Det går et klart skille i kildetilfanget før og etter 1818. Da kom det et reskript om visitasordningen som påla prostene å føre protokoller med referat både fra bispe- og prostevisitasetene.²⁸ Etter 1818 er derfor prostevisitasetprotokollene, som finnes uten nevneverdige lakuner fra de fleste prostier, de sentrale kildene. Før 1818 er prostevisitasetprotokoller sjeldne.

Det store kildematerialet fra tiden etter 1818 har gjort det nødvendig å foreta et utvalg både tidsmessig og geografisk. Jeg har valgt å undersøke 1820-tallet og 1840-tallet. 1820-tallet gir et innblikk i den første tiden etter regimeskiftet i 1814. Det er også den første tiden med et omfattende kildemateriale, og dette kan til en viss grad brukes retrospektivt på den foregående perioden.

På 1840-tallet hadde det skjedd store endringer i den institusjonelle ordningen av lokalsamfunnet, hvor formannskapslovene fra 1837 overførte mye makt til valgte kommunestyre. Samtidig var dette en tid med gryende reformiver i kirken og viktige lovendringer som opphevingen av konventikkelplakaten i 1842 og dissenterloven i 1845.²⁹

Wessel Berg, *Kongelige Reskripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge : i Tidsrummet 1660-1813*, bind 1, 1660-1746, (Christiania : Cappelen, 1841) s. 679-681). Det er disse rapportene, fra perioden 1737-1775, som ligger i Riksarkivet: Riksarkivet, Oslo (RA), A-3026; Generalkirkeinspeksjonskollegiet (GKIK), 1737-1775.

²⁸ Reskript om kirkebesøk 26.10.1818, Peter Vogt og Jørgen Herman Vogt: *Love, Anordninger, Kundgjørelser, aabne Breve, Resolutioner m.m der vedkomme Kongeriget Norges Lovgivning og offentlige Bestyrelse*, 2det bind 1817-1819, (Christiania: Grøndahl, 1820), s. 540-544, §2.

²⁹ Om kirkereformene, se Lars Johan Berge: "Løs Baandene, lad Kræfterne udvikles...": *En beskrivelse og analyse av kirkeforfatningsdebatten i Norge fra 1840 til 1859 med tanke på dens historiske og kirkelige forutsetninger*, KIFO Perspektiv nr. 10 (Trondheim: Tapir, 2001).

Jeg har valgt fire prostier: Dalene og Fosen i Trondhjems stift, og Lista og Mandal i Kristiansand stift.

Visitasesnes hyppighet

Ifølge Norske Lov skulle biskopen visitere hver kirke minst hvert tredje år, og prosten hvert år. Biskopene midt på 1700-tallet synes å ha etterlevd dette. Pontoppidan kunne i 1750 opplyse om at han i løpet av de tre foregående somre hadde ”gjennemreyst det gandske Stift, undtagen allene Hardanger Provstie, som med sine faa kirker reserveres næstkommende Aar.”³⁰ Pontoppidan, Nannestad, Dorph og Paludan foretok alle årlige visitasreiser i sine stift. Gunnerus var i løpet av sin tid som biskop i Trondhjem (1759-1773) på visitasreiser hvert år bortsett fra 1760, 1765, 1766. Dette inkluderte fire reiser til Nordlandene (det vil si dagens Nordland og Troms) og Finnmark.³¹

I årene like før 1814 kan kildene tyde på at visitaser ble holdt mindre regelmessig. Biskop Bech visiterte regelmessig i Akershus stift, mens Bugges protokoll viser store hull i visitasvirksomheten.³² Fra Kristiansand finnes kun protokoll fra 1812, men da ble til gjengjeld hele stiftet besøkt.³³ Nordahl Bruns visitasaktivitet varierte også, med stor aktivitet i årene 1799-1807, mindre i årene 1808-1810.³⁴

Dette kan henge sammen med situasjonen under Napoleonskrigene. Etter krigsutbruddet i 1807 kan biskopene ha hatt mer presserende gjøremål enn å dra på visitasreiser. Men det finnes også indikasjoner på at det ble holdt flere visitaser enn de som finnes referert i protokollene. For eksempel skriver Bugge at han var på visitasreise i Nord-Trøndelag i 1805, men at denne ikke er ført inn i protokollen.³⁵ Mer prosaiske årsaker kan også ha spilt inn. Nordahl Brun måtte avlyse visitasreisen i 1810 på grunn av et dårlig bein.³⁶

Prostevisitase synes ikke å ha foregått årlig, slik loven foreskrev, noe fraværet av kildemateriale er en indikasjon på. Pontoppidan skrev i 1748 at prostevisitase i Bergen stift ikke hadde blitt holdt på lenge.³⁷ Prosten i Selbu, P. Kaasbøll Rosenwinge, skrev i 1762 at

³⁰ RA, GKIK, 0001, Visitasinberetning fra Erik Pontoppidan, 29. des. 1750.

³¹ Gunnerus' visitasprotokoller er digitalisert av Det kongelige norske videnskabers selskab (DKNVS): http://www.dknvsjubileum2010.no/index.php?option=com_content&task=view&id=52&Itemid=136. Hentet 22.11.2014 (heretter DKNVS, Gunnerus).

³² Statsarkivet i Trondheim (SAT), biskopen i Nidaros, visitasprotokoll nr. 2; Statsarkivet i Oslo (SAO), A 10378/H/Ha/L0002. Oslo bispedømme; visitasprotokoll 1732-1816.

³³ Statsarkivet i Kristiansand (SAK), Biskopen i Kristiansand, Fd-0001a, Biskopen Sørensens visitasprotokoll 1812.

³⁴ Johan Nordal Brun, *Visitats-journal 1794-1812*, Bibliotheca Norvegiæ Sacræ XIX (Oslo: I kommisjon hos Jacob Dybwad, 1951). Se oversikt over visitassøndager, s. 118.

³⁵ SAT, biskopen i Nidaros, visitasprotokoll nr. 2, folio 92a. Referat fra Bugges visitaser i 1805 finnes i *Norvegia Sacra* (Oslo: Steenske forlag, 1940), 1-57.

³⁶ Brun 1951, s. 96.

³⁷ RA; GKIK, L0001, Pontoppidan til Kirkekollegiet 24. des. 1748.

prosteembetet ”neppe [har] meere end eet Navn”, og at den årlige visitasen var umulig å gjennomføre uten at prosten forsømte sitt eget kall.³⁸ Fra midten av 1790-tallet finnes det derimot prosteinnberetninger i flere stift, og etter reskriptet i 1818 ble prostevisitaser foretatt med langt større regularitet enn tidligere.

Visitases hovedfunksjoner

Øystein Viken fremhever at visitasordningen bidro til kontroll med, og ensretting av, prestenes budskap fra prekestolen og styrket innlemmingen av kirkeforvaltningen i det statlige byråkratiet.³⁹ Med Christian VI's statspietistiske reformer på 1730- og 40-tallet fikk kirken en viktigere rolle i styringsapparatet, noe opprettelsen av Generalkirkeinspeksjonskollegiet i 1737 er et uttrykk for. Reformene fikk varige virkninger, og visitasene ble et instrument for å gjennomføre dem. Gjennom visitasene førte myndighetene kontroll med prestenes virke og gjennom dette med oppdragelsen av menighetene.

Christian VI's bekymring for undersåttenes rettroenhet ble videreført av biskoper med pietistiske tilbøyeligheter, som Pontoppidan.⁴⁰ Det var avgjørende at prestene skjøttet sitt kall som gode hyrder for menigheten. Menigheten ble derfor spurt om den hadde noe å utsette på presten, og i mange tilfeller fikk presten formaninger om å endre oppførsel.⁴¹ I ekstreme tilfeller kunne biskopen anbefale at presten mistet sitt kall.⁴² Prestenes retoriske evner var sentrale for å spre den rette lære. Pontoppidan vektla at prekenene måtte være enkle og klare for å ha den rette virkning.⁴³ Ofte, som i Voss i 1748, var prekenene ”i den Meenighed alt for konstig og udstuderet” for tilhørernes kapasitet.⁴⁴ Dårlige prekener var skadelige. Sognepresten i Skånøvik, Arnt Bøckmand, framførte ”en urimelig gallimatias, og dersom han altid prædikede saaledes, da mener jeg der maatte lige saa godt ikke prædikes.”⁴⁵

Prestens evner ble sett i nær sammenheng med menighetens opplysning og tro. Biskop Bech bemerket at: ”Ikke allene Ungdommens Oplysning, men Agtelse for Religionen staaer i

---

³⁸ RA, GKIK, L0002, ”Anvisning paa Midler, hvorved kunde afhjelpes de Vanskeligheder, som hindrer Provste-Embedets Betjening udi Trondhjems Stift.”

³⁹ Viken 2014, s. 36-41.

⁴⁰ Om Pontoppidans pietisme, se J.G. Arntzen (red.): *Norsk biografisk leksikon*, bind 7, (Oslo: Kunnskapsforlaget, 2003), 262-264.

⁴¹ RA, GKIK,0001. Visitas i Vik, 7. søn p, 1749; GKIK, 0002: Visitas i Bodø, 1753.

⁴² F. eks. RA, GKIK, 0001. Visitas i Lindås prestegjeld 31.juli 1748.

⁴³ RA, GKIK, 0001. Visitas i Lærdal, 4 søn. Etter trin. 1749. Se Viken 2014, 121-126 for en drøfting av prekenen som talehandling.

⁴⁴ RA, GKIK, 0001. Visitas i Voss prestegjeld 24. juli 1748

⁴⁵ RA, GKIK, 0001. Visitas i Skånøvik, 20. aug. 1749. Se også GKIK, 0001, Visitas i Hammer prestegjeld 28.juli 1748; SAT, biskopen i Nidaros, visitasprotokoll nr. 2, folio 73a. Visitas i Stadsbygd, 1808, 1. søn p. trin.; Brun 1951, s. 30, 31.

nøje Forhold til Præstens Oplysning, Virksomhed og Retskaffenhed.”⁴⁶ Pontoppidan skrev at ”sandelig maa vi Geistlige vente at af Verdens Fordervelse og Formørkelse ligger mere end den halve Skyld paa os.”⁴⁷ En dårlig prest førte til dårlig skole. Ungdommen på Hitra var ”heel vankundig, og Skolevæsenet formedelst Præstens ligegyldighed [...] aldeles forsømt.”⁴⁸ Ungdommen i Skogn var ”elendig”, men Bugge tok det ikke opp med presten, da denne var ”aldeles blottet for sund Sans.”⁴⁹

Skoleforordningen fra 1739 førte til at skolevesenet ble et hovedpunkt ved visitasene. I 1748 skrev Pontoppidan om sitt stift at ”Skole-Væsenet [...] er her saa slet og ilde bestilt, at man skulle slutte den seeneste Allernaadigste Kongelige Forordning var her Knap bleven publiceret [...] end sige sat i nogen execution.”⁵⁰ Også Paludan og Nannestad gir uttrykk for lignende.⁵¹ Selv om prestene var avgjørende, var hovedutfordringen for skolen likevel allmuens motstand. ”[E]ndog gode Præster [har] ikke kundet trænge igjennem alle de objectioner som Almuen, og meest de formuende Bønder, idelig giøre med den Kongelige Forordnings execution,” skrev Pontoppidan i en av mange lignende rapporter.⁵² Et annet gjennomgående problem var lærernes dårlige betaling, særlig i kystområder hvor annet arbeide kunne gi langt bedre inntekter enn en lærerstilling.⁵³ Visitasene var gode anledninger til å ansette nye skolelærere eller gi dem som fantes bedre lønn.⁵⁴

Bøndenes motstand var mange steder seiglivet, og Bugge var generelt misfornøyd med ungdommens opplysning på sine visitaser i 1807 og 1809.⁵⁵ Bildet er likevel ikke entydig. Niels Dorph rapporterer gjennom hele 1750-tallet om at opplysningen gikk fremover, mens bildet er mer sammensatt hos Bech og Nordal Brun.⁵⁶

---

⁴⁶ SAO, Oslo bispedømme, Visitasprotokoll 1732-1816, s. 130.

⁴⁷ RA, GKIK, 0001. Visitas i Manger prestegjeld 7. aug. 1748.

⁴⁸ SAT, biskopen i Nidaros, visitasprotokoll nr. 2, folio 73a. Visitas på Hitra, 14. juni 1807.

⁴⁹ SAT, biskopen i Nidaros, visitasprotokoll nr. 2, folio 93a. Visitas i Skogn, 25. juli 1809.

⁵⁰ RA, GKIK, L0001; Pontoppidan til Kirkekollegiet, 24. des. 1848. Se også GKIK, 0001, Paludan til Kirkekollegiet, 19. jan. 1753.

⁵¹ RA, GKIK, 0001: Paludan til Kirkekollegiet, 19. jan. 1753; GKIK, 0002: Nannestad til Kirkekollegiet, 17. jan 1756.

⁵² RA, GKIK, 0001. Visitas i Sund prestegjeld, 22. sept. 1748. Se også: Visitas i Lyster prestegjeld, 2. juli 1749; Visitas i Sogndal, 9. juli 1749; Visitas i Vik, 7. søn p. trin.; Visitas i Leganger, 16. jul, 1749; Paludan til Kirkekollegiet 4. jan, 1754; GKIK, 0002: Nannestad til Kirkekollegiet, 29. jan 1757; SAO, Oslo bispedømme, visitasprotokoll 1732-1816, s. 130, 160-161; DKNVS, Gunnerus, Visitas i Steigen 20. mai 1759, visitas i Sand 3. juni 1759.

⁵³ RA, GKIK, 0002, Nannestad til Kirkekollegiet, 17. jan 1756; Nannestad til Kirkekollegiet, 29. jan 1757

⁵⁴ F. eks DKNVS, Gunnerus, visitas i Skjærstad 16. mai 1759; visitas i Evenes 25. mai 1759,

⁵⁵ SAT, biskopen i Nidaros, visitasprotokoll nr. 2. Det finnes dog unntak, som i Bjørnør. Se folio 76a.

⁵⁶ RA, GKIK, 0001. Dorph til Kirkekollegiet, 8. jan 1752; Dorph til Kirkekollegiet 30. des. 1752; Dorph til Kirkekollegiet 5. jan, 1754; Dorph til Kirkekollegiet 28. des. 1754; Dorph til Kirkekollegiet 3. jan. 1756; Brun 1951; SAO, Oslo bispedømme, Visitasprotokoll 1732-1816.

Gjennom hele undersøkelsesperioden var skolen et hovedanliggende ved visitasene, som var landets første tilsynsordning for skolevesenet. Fortsatt på 1840-tallet dominerte skolesaken i visitasprotokollene, ikke minst spørsmålet om å opprette fastskoler. Kanskje ikke for noe moderne samfunnsområde har kirken hatt større betydning enn for skolevesenet. Først etter skoleloven i 1860 ble ansvaret for undervisningen gradvis overført fra presten til kommunestyret.⁵⁷

Deltagelse ved visitasene før 1814

Ifølge Norske Lov var det møteplikt for allmuen ved visitasene, en plikt som var innskjerpet ved et reskript av 28. februar 1691.⁵⁸ Denneplikten kan òg sies å ha blitt forsterket ved sabbatsforordningen fra 1735, som påbød gudstjenestedeltagelse.⁵⁹ Det er likevel vanskelig å avgjøre eksakt hvor mange som deltok ved visitasene, siden kildene svært sjelden gir tall for oppmøte.

Olle Larsson har funnet at allmuens deltagelse ved visitasene i Sverige avtok utover på 1700-tallet. I lys av Peter Burkes tese om en splittelse mellom eliten og en folkelig kultur i tidlig nytid, vurderer Larsson muligheten for at eliten bevisst ekskluderte allmuen fra visitasen. Men han er samtidig åpen for at det kan være snakk om et frivillig fravær som kan betraktes som en form for passiv motstand mot den øvrighetsdominerte visitassituasjonen.⁶⁰

Det finnes ikke holdepunkter i kildene for å hevde at øvrigheten i Norge bevisst ekskluderte allmuen fra visitasene på 1700-tallet. Tvert imot var mange geistlige bekymret for at allmuen ikke møtte opp slik den var forpliktet til.⁶¹ Bildet er likevel langt fra entydig. Hverken Pontoppidan, Nannestad, Dorph eller Paludan skriver mye om oppmøte. Gunnerus rapporterer på sin side ofte om stort oppmøte.⁶² Opplysninger om dårlig oppmøte er dessuten ofte supplert med forklaringer som unnskylder fraværet, for eksempel dårlig vær eller onne-

---

⁵⁷ Edgar Hovland, "Grotid og glanstid. 1837-1920", i Hans Eyvind Næss, Edgar Hovland, Tore Grønlie, Harald Baldersheim, Rolf Danielsen, *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år* (Oslo: Universitetsforlaget, 1987), s. 67-70.

⁵⁸ CVNL 2-16-7, Mejlænder 1885, s. 47-48; M. Nissen: *Extract og Register over Deres Kongelige Majestæters til Danmark og Norge &c. &c. Forordninger, Forbude, Placater, Ordonancer, Fundatzer, Reglements, Privilegier, Rescripter ... som fra Aaret 1670 ... ere udgangne ...* bind 1 (Trondhjem: J.C. Winding 1768), s. 170.

⁵⁹ *Forordning om Sabbatens og andre Helligdagers tilbørlige Helligholdelse*, 12. mars 1735, Mejlænder 1885, s. 152-153.

⁶⁰ Larsson 1999, s. 210-212, 294-298.

⁶¹ *Betenkninger fra geistligheden i Norge om kirkeordinansen av 1607 og 2. bok av Norske Lov 1687. Foranlediget av planene om å revidere kirkelovene 1631-1753*, ved Helge Fæhn (Oslo: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt 1985), s. 162, 192, 262-263; Christian Larssen: *Indledning, Biskop Balles Visitatsbok 1799-1807*, Kjøbenhavn 1999, s. 15-17.

⁶² F.eks. DKNVS, Gunnerus, visitas i Melhus, 15. juli 1764; visitas i Singsås, 29. juni 1764; visitas i Rennebu, 5. aug. 1764; visitas i Bodø, 28. mai 1764; visitas i Orkdal, 30 aug. 1772.

og setertid.⁶³ Noen steder var likevel allmuen fraværende uten at det gis noen begrunnelse, og noen prester uttrykker bekymring over at allmuen forsømte gudstjenestene.⁶⁴

Heller ikke kildene fra rundt 1800 rapporterer i stor grad om fravær. Biskop Bugge antyder tvert imot at visitasen hadde en nyhetens interesse som gjorde at kirken kunne være fullere enn på en vanlig søndag.⁶⁵ Fra Bugges visitaser finnes kun én eksplisitt henvisning til allmuens fravær. Det gjelder Ørlandet, og det forklares med at mennene var på fiske.⁶⁶ Likeledes var Nordahl Brun ofte fornøyd med det store oppmøtet.⁶⁷ De gangene han noterer dårlig oppmøte, er det gjerne knyttet til spesielle omstendigheter. Både godt og dårlig vær kunne forklare mengdens fravær: ”Ondt Veyr, faa folk,” noterer Brun seg om visitasen i Vanylven i 1803. Tre dager senere, på Selja, var det ”Faa Folk, fordie Veyret var godt, og godt Veyr dyrt.”⁶⁸ Noen ganger skyldtes derimot fraværet allmuens slette karakter, som i Lærdal i 1812. Her knyttes det dårlige oppmøtet til at ”Gudfryktigheten her er ufruktbar (Sterilis hic devotio)”.⁶⁹

Samlet gir kildene et inntrykk av en relativt stor deltagelse ved bispevisitasene, kanskje økende gjennom perioden. Samtidig er det grunn til å tro at oppmøtet var bedre på visitasene enn ved vanlige gudstjenester. Som vi skal se senere var manglende respekt for sabbaten en stor bekymring for 1700-tallets geistlige.

En passiv og kollektiv deltagelse

I tråd med den manifesterende offentlighetens regisserte karakter, skulle menigheten spille en rolle som fulgte en på forhånd bestemt regi. I kildene fremstilles menigheten ofte som om den har én stemme og én oppfatning. Johan Nordahl Brun skriver at han stilte ”det sedvanlige Spørsmål: Har M(eeni)gh(e)d(en) at klage over Lærer, En almindelig Skraal Nei vi velsigne Gud og Jær, som gav os saadan Mand.”⁷⁰ ”[A]lle med en mund” talte godt om klokkeren i

---

⁶³ RA, GKIK, L0002. Visitasinnberetning fra biskop Gunnerus 26. des. 1772; DKNVS, Gunnerus, visitas i Rørstad 18. mai 1759.

⁶⁴ F. eks DKNVS, Gunnerus, visitas i Kollefjord, 19. juni 1759; visitas i Rødøy 19. mai 1767.

⁶⁵ SAT; Biskopen i Nidaros; visitasprotokoll nr. 2, folio 77a, visitas på Hitra 14. juni 1807.

⁶⁶ SAT; Biskopen i Nidaros; visitasprotokoll nr. 2, folio 74a: Visitas på Ørlandet 3. juni 1807.

⁶⁷ Brun nevner allmuens store oppmøte i Brun 1951, s. 7, visitas på Lindås 29. juni 1794; s. 8, visitas i Eivindvik, 6. juni 1794; s. 24 visitas på Borgund 16. juni 1799; s. 41, visitas på Vikøy 20. aug. 1800, s.51, visitas i Sogndal 30. juni 1802; s. 58, visitas i Eivindvik, 4. aug 1802; s. 61, visitas på Askvoll 12. juni 1803; s. 62, visitas Innvik 16. juni 1803; s. 63, visitas på Strand 22. juni 1803; s. 64, visitas på Ørskog 26. juni 1803; s. 65, visitas på Borgen, 31. juni 1803; s. 67, visitas i Davik 14. aug. 1803; s. 70, visitas i Strandvik 9. juni 1805; s. 73, visitas i Skånevik 7. juli 1805; s. 80, visitas i Lindås 6. juli 1806; s. 87, visitas i Rogsund, 21. juni 1807; s. 88, visitas på Selløy 28. juni 1807; s. 93, visitas i Stenstø 21. aug. 1808; s. 99, visitas i Strandebarm 30. juni 1811.

⁶⁸ Brun 1951, s. 66-67, visitaser 7. og 10. aug. 1803. Se også Brun 1951, s. 23, visitas på Herøy 9. juni 1799 om dårlig oppmøte grunnet dårlig vær.

⁶⁹ Brun 1951, s. 110.

⁷⁰ Brun 1951, s. 98, visitas i Støle kirke, 18. juni 1811.

Manger kirke, ”Almuen elskede deres fromme Lærer” i Hamre hovedkirke og ”Meenighedens eenstemmige Velsignelser” fulgte sogneprest Lime fra Hosanger kirke.⁷¹

Det betyr ikke at det ikke var adgang til å klage på presten. Tvert imot ble menighetene oppfordret til å si ifra hvis prestene ikke skjøttet sitt embete skikkelig. I Lindås prestegjeld fikk Pontoppidan ”samtidigt Svar af mange 100 Munde: Hr Grøgaard har vi meget at Klage over, han er en ugudelig og ganske fordrukken Mand.”⁷² Pontoppidan støttet i dette tilfellet allmuens klage. Likevel er også dette et eksempel på en velregissert spørsmål-respons-interaksjon hvor initiativet åpenbart lå hos biskopen.⁷³

I praksis var ikke kommunikasjonen alltid så stilisert. Biskopene forteller at selv om det ikke fremkom offentlige klagemål, kunne klager bli fremført privat i etterkant eller forkant av visitasen.⁷⁴ Menigheten kan dessuten ha brukt sitt ”nei, ingen klager” strategisk for å holde biskopen utenfor konflikter. Ikke minst gjaldt dette i konflikter om skolen. Visitashandlingen inngikk i det James Scott har kalt *public transcript*, altså den åpne interaksjonen mellom undersåttene og de som utøver herredømmet.⁷⁵ Et eksempel er fra visitasen i Leikanger i 1749. Pontoppidan formanet menigheten om dens ulydighet mot skoleforordningen: ”jeg forholdt Meenigheden at saadan syndig Ulydighed imod den Høyeste Øvrigheds udtrykkelige Befaling ikke længer kunde gaae ustraffet af, og at de maatte takke dem selv derfor om de herefter bleve udpantede, naar de vegrede sig.”⁷⁶ Et særtrekk ved *public transcript* er at begge parter ofte er interessert i at regien blir fulgt, og menigheten ga da også biskopen det svaret han ville ha: ”hvorpaa der lovedes Lydighed og man tilstoed at Skole-Anstalter var fornødne.”⁷⁷

Eksempelet viser at folk kjente spillereglene i møte med myndighetene. Man tiet når biskopen talte, viste lydighet hvor det var forventet. Vi får ikke inntrykk av at det foregår noen debatt eller utveksling av synspunkter med mål om å nå frem til enighet. Biskopen

---

⁷¹ Brun 1951, s. 1, 10, 19. et annet eksempel er SAT; biskopen i Nidaros: visitasprotokoll nr. 2, folio 90a, visitas i Surnadal 29. juli 1807.

⁷² RA, GKIK, 0001, visitas i Lindsås 31. juli 1748.

⁷³ Flere eksempler: DKNVS, Gunnerus, visitas på Nesset, 27. aug. 1773; SAT; biskopen i Nidaros, visitasprotokoll nr. 2, folio 73a, Visitas på Hitra, 14 juli 1807; folio 73a, visitas i Skogn, 25. juli 1809.

⁷⁴ RA, GKIK, 0001, visitas i Haug prestegjeld 21. juli 1748; visitas i Manger prestegjeld 7. aug. 1748; visitas i Hafslø prestegjeld, 5. søn p. trin. 1749; SAT; biskopen i Nidaros: visitasprotokoll nr. 2, folio 93a visitas i Skogn, 25. juli 1009; Brun 1951, s. 20, 27.

⁷⁵ James C. Scott, *Domination and the arts of resistance: hidden transcripts* (New Haven: Yale University Press, 1990).

⁷⁶ RA, GKIK, 0001, visitas i Leganger, 16. jul. 1749.

⁷⁷ Scott 1990, s. 2; RA, GKIK, 0001, visitas i Leganger, 16. jul. 1749.

formaner, allmuen unnskylder seg eller opptretr trassig.⁷⁸ I konflikter om skolevesenet fremtrer visitasen som en typisk manifesterende offentlighet.

Var medhjelpere og klokkere allmuens talsmenn?

Under eneveldet fantes det lokale ombud som utførte offentlige oppgaver, men som var rekruttert fra lokalsamfunnet, og dermed sto i en mellomstilling mellom øvrighet og allmue. Innenfor eneveldets manifesterende offentlighet kunne slike ombud potensielt fungere som allmuens talspersoner overfor myndighetene. Ulike ombud på det sivilrettslige området har tidligere blitt undersøkt i et slikt perspektiv.⁷⁹ To av de viktigste var lagrettemennene og lensmannen.

Lagrettemennene var opprinnelig meddommere på bygdetinget, og kunne også tale bygdefolkets sak overfor statsmakten.⁸⁰ Lagretten besto ofte av en bondeelite i økonomisk og sosial forstand, noe som har blitt tolket som at den hadde stor innflytelse.⁸¹ Utover på 1700-tallet mistet imidlertid lagretten noe av sin posisjon, både ved at dommerfunksjonen ble svekket og ved at ombudet gikk på omgang etter mantallet, noe som beklippet bondeelitens dominans.⁸²

Lensmannsombudet var det laveste nivå i det sivile forvaltningsapparatet. Det var som regel besatt av bønder, eller i hvert fall av personer med lokal tilhørighet, med det var fogd og amtmann som utpekte lensmannen.⁸³ Lensmannsombudet personifiserer dermed den klassiske mellomposisjonen til lokale ombud i Norge under eneveldet. Han var både statens håndlanger og bygdefolkets talsmann, både respektert og uglesett blant sine egne i bygda.⁸⁴

Også på det kirkelige området fantes det ombud som sto i en lignende mellomstilling og som deltok på visitasene. Spørsmålet er om de kunne fungere som talspersoner for menigheten overfor den geistlige øvrigheten. *Prestens medhjelpere* skulle være to gudfryktige

---

⁷⁸ Flere eksempler: Ra, GKIK, visitas i Findås, 31. aug. 1749; visitas i Sogndal, 9. juli 1749, visitas i Ulvik, 30. juni 1750.

⁷⁹ F.eks. Tretvik 2000.

⁸⁰ J. R. Myking: "Peasant participation in local thing and conflict handling in Norway from the 13th century to the end of the Early Modern Period", i T. Iversen, J. R. Myking og Gertrud Thoma (red.): *Bauern zwischen Herrschaft und Genossenschaft: Peasant relations to Lords and Government: Scandinavia and the Alpine region 1000-1750* (Trondheim: Tapir, 2007).

⁸¹ Imsen 1995; T. Sødal: *Sosial ulikhet på Agder ca. 1600-1700*. Hovedfagsoppgåve (Bergen: Universitetet i Bergen, 1996); H. Finne: *Lagrettemennene i Vangen og Føyen tinglag*. Hovedoppgave (Bergen: Universitetet i Bergen, 1999); Ø. Aschim: *Var det en bondeelite i Hole prestegjeld?* Hovedoppgåve (Oslo: Universitetet i Oslo, 1998); J. R. Myking: "Lagrettemenn og bygdeelite ca. 1650-1750: Eit eksempel frå Nordhordland", *Heimen* 1996:3, s. 179-188.

⁸² Myking 1996.

⁸³ Brynjulv Gjerdåker, *Statstenestemann og "Almuens Formand": Lensmannsombod og lensmenn i det nordafjelske Noreg ca. 1660-1870* (Trondheim: Tapir, 2011), s. 81-99.

⁸⁴ Gjerdåker 2011, 79-81.

og gode menn fra menigheten som presten skulle rådføre seg med. De hadde noen av de samme oppgavene som de såkalte «sexmännen» i Sverige, særlig knyttet til moral og sedelighet i lokalsamfunnet. Den store forskjellen er at medhjelperne i Norge var utpekt av presten, mens sexmännen ble valgt av sogneforsamlingen. Det svenske ombudet var altså valgt av menigheten selv, mens det norske ble utpekt av myndighetene. Utover på 1700-tallet fikk medhjelperne utvidede oppgaver knyttet til fattig- og skolevesen, og etter 1814 kunne de utføre administrative oppgaver i forbindelse med stortingsvalg.⁸⁵ *Klokkeren*, eller degnen, var i utgangspunktet en lekmann som skulle gå presten til hånde under gudstjenesten. Ifølge Norske lov fra 1687 skulle han undervise ungdommen, forestå sangen i kirken og ellers være lydige mot presten.⁸⁶ I økende grad ble undervisningen sett på som klokkerens hovedoppgave.⁸⁷

Ved enkelte tilfeller fremstår både medhjelpere og klokkere som allmuens talsmenn ved visitasene. I Rørstad i 1759 talte klokkeren med biskop Gunnerus og forlangte på allmuens vegne en ny kirke. På grunn av dårlig vær var ikke allmuen til stede.⁸⁸ Ved visitasen i Lindås i 1748 tilkalte Erik Pontoppidan medhjelperne for å høre hvilke klager de ville fremføre mot presten. Biskopen kjente ryktene om den drikkfeldige presten, og ba medhjelperne fremsi sine klager før gudstjenesten ”paa det de forargerlige historier ikke tør fortelles offentlig i Kirken”.⁸⁹ Det var også jevnlig medhjelperne som svarte for tilstanden ved annekskirkene som ikke ble visitert.

Hovedsakelig synes likevel ikke medhjelpere og klokkere på 1700-tallet å ha blitt ansett som allmuens talsmenn. Snarere var de å regne som prestens underordnede, og kunne tale på hans vegne om han var indisponert. Bugge skriver fra Aure at ”Formedelst Præstens Svagelighed, maatte jeg spørge Klokkeren om et og andet.”⁹⁰ Ifølge Norske Lov skulle

---

⁸⁵ Om medhjelpere, se S. Imsen, H. Winge: *Norsk historisk leksikon, kultur og samfunn ca. 1500-ca. 1800*, (Oslo: Cappelen akademisk forl, 1999), 284. Om sexmännen, se K.H Johansson, *Svensk sockensjälstyrelse 1686-1862: Studier särskilt med hänsyn til Linköpings stift* (Lund: Håkan Ohlssons Boktryckeri, 1937), s. 267-279; P. Aronsson, 1992, s. 78-80, 115-118.

⁸⁶ CVNL, 2.15.2-5. Mejlænder 1885, s. 46. I utgangspunktet er oppgavene relativt like de de svenske klokkerne skulle utføre i henhold til kirkeloven fra 1686. Den svenske klokkeren skulle være ærlig, tro og flittig, boklærd, kunne synge og skrive, slik at han kan undervise ungdommen (Kyrkolagen av år 1686, kap 24, §§ 30-33, i G. Wetterberg: *Handbok i kyrkolagfarenhet*, sjunde upplagan [Lund: Håkan Ohlssons Boktryckeri, 1956], s. 59). De norske klokkerne kan nok likevel ha fått mer formaliserte oppgaver knyttet til kirkeadministrasjon. I 1812 ble det for eksempel påbudt for dem å føre såkalte klokkerbøker, altså duplikatbøker av kirkeboken (*Norsk historisk leksikon*, s. 205, *Klokkerbok*).

⁸⁷ Biskop Dorph foreslo å innføre skoleforordningen som 1. artikkel i lovens kapittel om klokkere. Ifølge Prost Cold i Fredrikshald var ”Degnens rette Embede [...] at holde skole for børnene.” *Betenkninger fra geistligheten i Norge om kirkeordinansen av 1607 og 2. bok av Norske Lov 1687*, 157, 261.

⁸⁸ DKNVS, Gunnerus, visitas i Rørstad 18. mai 1759.

⁸⁹ RA, GKIK, visitas i Lindås, 31. juli 1748.

⁹⁰ SAT, biskopen i Nidaros: visitasprotokoll nr. 2, folio 91a, visitas i Aure 1807.

medhjelperne utvelges blant ”de Gudfrygtigste, beste og vederhæftigste Sognemænd”, og skulle gå presten til hånd med det han måtte ønske, og ”tiene hannem til Hielp og større Myndighed.”⁹¹ Kari Telste har i en studie fra 1993 vist hvordan medhjelpere og klokkere spilte en sentral rolle i prestenes lokale kontrollapparat.⁹²

Klokkeren kunne dessuten skille seg sosialt fra menigheten for øvrig. I Findås var klokkeren sogneprestens sønn.⁹³ Nordahl Brun forteller om klokkeren i Lindås og hans familie, at de snakket pur dansk, noe Brun tar som indikasjon på hvor avsondret de levde fra lokalbefolkningen.⁹⁴ I motsetning til lagrettemennene utgjorde disse klokkerne en elite *utenfor* allmuen.

Geografiske faktorer spiller inn for klokkernes sosiale bakgrunn. I Lista og Mandal var de fleste fra bondebakgrunn, unntatt i bynære kall som Holme, Oddernes og Tveit, hvor de benevnes som ”studiosus”.⁹⁵ Biskop Paludan så dette som et problem, og skrev i 1757 at ”Degnekaldene ere i dette Stift paa de fleeste steder kun av liden og ringe importance, saa skikkelige Studiosi sjelden anholder derom, altsaa ere de fleeste degne leege.”⁹⁶

Ønsket om utdannede klokkere tyder på at myndighetene ville ha en klokkertjeneste som var profesjonalisert og standardisert. Prost Cold i Fredrikshald mente at biskopen burde utnevne alle klokkere, fordi ”[a]lle Stiftets Studiosi [...] ere hannem bekendte, hvoraf hand paa hver Vacante stæd een kand besckicke.”⁹⁷ Profesjonaliseringen kunne også ha den ønskede virkning å svekke klokkernes rolle som allmuens talsmenn. Cold bemerker at ”[d]end Degn, der beblander sig med at skrive Jndlegger, Suppliqver eller have med andet saadant at bestille blant Almuen, bør miste sit Embede.”⁹⁸ At prosten fant det for godt å advare mot en slik praksis tyder på at den ikke var ukjent.

Fra allmuesamling til sognekommisjon. Visitasene etter 1814

Etter 1814 endret visitasen gradvis karakter fra en allmuesamling mot en representativ forsamling. Ifølge reskriptet fra 1818 skulle det etter visitasgudstjenesten holdes et møte

---

⁹¹ CVNL 2.9.2-3, 5. Mejlænder 1885, s. 37-38.

⁹² Kari Telste, *Mellom liv og lov: Kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652-1710* (Oslo: Tingbokprosjektet, 1993), s. 80-83.

⁹³ RA, GKIK, 0001, visitas i Findås, 31. aug. 1749.

⁹⁴ Brun 1951, s. 6

⁹⁵ RA, GKIK, 0001, visitas i Holme 3. juni 1754; visitas i Oddernes, 10 aug. 1755; visitas i Tveit, 24. aug. 1755.

⁹⁶ RA, GKIK, 0001, visitasinnberetning 1757.

⁹⁷ Betenkning fra prost Cold, 1738. *Betenkninger fra geistligheten i Norge om kirkeordinansen av 1607 og 2. bok av Norske Lov 1687, 157.*

⁹⁸ Betenkning fra prost Cold, 1738. *Betenkninger fra geistligheten i Norge om kirkeordinansen av 1607 og 2. bok av Norske Lov 1687, 158.*

bestående av biskopen, når han visiterte, prosten, sognepresten, medhjelpere og kirkeverger.⁹⁹ Med opprettelsen av visitasmøtet ble vesentlige deler av visitashandlingen flyttet fra en felles, åpen arena til et møterom med en klart definert deltagerliste.

Reskriptet innebar en nøyere regulering av visitasakten i forhold til bestemmelsene i Norske Lov. I visitasmøtet skulle prestens protokoller ettersees, menighetens kristelige og moralske forhold og skolevesenets tilstand forespørres og man skulle forsikre seg om at ritualet, helligdagene og kirkeskikkene ble overholdt. I tillegg skulle andragender og besværing angående kirken og de geistlige embetsmenn fremlegges. Dette kunne være besværing fra de tilstedeværende selv, eller spørsmål og klager som de hadde mottatt fra andre. Visitator skulle også føre tilsyn med de offentlige bygningene, og protokollføringen ble nøyere regulert.¹⁰⁰ Av protokollene fra tiden etter 1818 ser vi at møtet ofte ble holdt dagen etter visitasen, men det kunne også bli holdt samme dag eller dagen før. Ofte er det kun møtet, ikke selve visitasen, som er referert i protokollen.¹⁰¹

Visitashandlingen kan sies å ha blitt elitisert, ved at den ble avgrenset til et klart definert mindretall av allmuen. Men dette er ikke tale om en elitisering i Peter Burkes forstand, hvor en standsdominert elite avsondrer seg fra allmuen. Snarere ble deler av allmuen knyttet tettere til den tradisjonelle embetsmannseliten gjennom tilgangen til offentlige verv. Samtidig framstår prestens medhjelpere og kirkeverger ofte som representanter for den øvrige allmuen. De benevnes som ”de paa Menighedens vegne tilstedeværende”, eller ”de tilstedeværende allmuesmænd paa samtlige allmues vegne.”¹⁰² Noen steder betegnes de metonymisk bare som menigheten eller allmuen.¹⁰³ Dette er en markant betydningsendring fra det som synes å ha vært vanlig praksis på 1700-tallet, og fra formuleringene i Norske Lov. Fra i beste fall å ha hatt en ad hoc-rolle som allmuens talsmenn, synes de kirkelige ombudsmennene etter 1818 i større grad å bli forstått som faste stedfortredere.

---

⁹⁹ Kirkevergene hadde ansvar for kirkebygningene og kirkens aktiva. De førte også ofte kirkeregnskapene. I Norske Lov fra 1687 heter det at kirkeverger og prestens medhjelpere skulle være samme person (CVNL 2-9-2), men dette ble raskt ansett som lite hensiktsmessig. Kirkevergene ble utpekt av kirkens eier, som fra slutten av 1700-tallet i økende grad var den lokale allmuen. Etter 1837 ble kirkevergen et kommunalt ombud utpekt av det valgte formannskapet. Se *Norsk historisk leksikon*, 200-201 – *Kirkeverge* og G. Sandvik: Salet av landskyrkjene i Sør-Noreg i 1720-åra i perspektiv, i B. Slettan (ed.) *Kyrkja i lokalsamfunnet* (Kristiansand: [Agder distriktshøgskole](#), 1987), s. 41-57.

¹⁰⁰ Reskript om kirkebesøk 26.10.1818, § 4-6.

¹⁰¹ Dette er en regel med kun få unntak i visitasprotokollene fra Fosen og Dalene prostier. I Mandal og Lista finnes som oftest referat også fra selve visitasene, men disse er svært kortfattede, sammenlignet med møtereferatet.

¹⁰² F. eks. SAK, Mandal prosti, visitasprotokoll 1820 – 1874, 2. August, Øvrebø prestegjeld; 1824: 2. juni, Mandal Prestegjeld, 4. juli, Tveit kirke, 8. aug. Øvrebø prestegjeld m. fl.

¹⁰³ F. eks. SAK; Mandal prosti, visitasprotokoll 1820-1874, Søgne prestegjeld 20. sept. 1820; Tveit prestegjeld 4. okt. 1820; Øvrebø hovedkirke 12. sept. 1820.

Visitasmøtene har mye til felles med skole- og fattigkommisjonene som ble opprettet fra 1741 og framover. Det var noe ulike bestemmelser for hvem som skulle delta i disse kommisjonene, men felles var at de skulle ledes av presten og inkludere medhjelperne.¹⁰⁴ Flere steder i kildene benevnes visitasmøtet eksplisitt som ”commissionen”, eller ”Sognecommissionen”, en vanlig betegnelse på skole- og fattigkommisjoner.¹⁰⁵

Allerede før 1814 holdt både biskop Bech og biskop Bugge møter med skole- og fattigkommisjonene i forbindelse med visitasen.¹⁰⁶ De førte derimot ikke egne referat fra disse møtene, slik praksis ble etter 1818. Øvrige deler av allmuen kunne også være til stede ved møtene Bech holdt.¹⁰⁷ I Bechs protokoll finner vi heller ikke møtedeltagernes signatur, noe som ble vanlig praksis etter 1818. Vi kan tolke det som at visitasene gradvis mistet sitt kollektive preg. Reskriptet i 1818 formaliserte en endring som allerede var i gang, men forsterket tendensen mot en representativ møteform. På 1820-tallet deltok ofte valgmennene fra stortingsvalget i møtene, noe som gjør tilknytningen til det moderne representative systemet eksplisitt.¹⁰⁸ Dette er kanskje en følge av at valgmennene etter 1816 skulle delta i skolekommisjonene,¹⁰⁹ og i så fall en ytterligere indikasjon på at visitasmøtet og skolekommisjonen ofte var ett og det samme utover på 1820-tallet. På 1840-tallet, etter opprettelsen av kommunalt selvstyre, deltok formannskapene på flere visitasmøter, men dette synes å være ad hoc-deltagelse i forbindelse med enkeltsaker som angikk kommunestyrelsen.¹¹⁰ Formannskapene kunne like gjerne stå i konflikt med det geistlig dominerte visitasmøtet. Ikke minst gjaldt dette i skole spørsmål. I Vanse anmodet for eksempel sognepresten forgjeves formannskapet om å delta i skolekommisjonen, slik den var forpliktet til etter formannskapsloven, og prosten truet med å trekke formannskapet for domstolen.¹¹¹

---

¹⁰⁴ Trond Bjerkås, ”Grunnloven og lokaloffentligheten. En undersøkelse av Grunnlovens betydning for fattig- og skolekommisjonene, ca. 1790-1830”, i Ida Bull og Jakob Maliks (red.) *Riket og regionene: Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser* (Trondheim: Akademika, 2014), s. 111-112.

¹⁰⁵ SAK, Mandal prosti, visitasprotokoll 1820-1874, visitas i Tveit, 4. juli 1824; Lista prosti: AV 1: Visitasprotokoll 1818-1836. Visitasmøte på Valle prestegård 2. juli 1819. Knud Olaus Knutzen, *Dagbøger over reiser i Norge i 1824 og 1828*, forord av Wilhelm Munthe (Kristiania: Norsk forening for bokkunst, 1922), s. 8.

¹⁰⁶ SAO; Oslo bispedømme; Visitasprotokoll 1732-1816, s. 131, 162, 175. Norvgia Sacra, *Bispevisitasene i Trondhjems Stift 1805-1841*, s. 11, 12, 13, 16, 19.

¹⁰⁷ SAO; Oslo bispedømme; Visitasprotokoll 1732-1816, s. 158. Visitas i okt. 1807.

¹⁰⁸ F. eks. SAK, Mandal prosti; visitasprotokoll 1820-1874, s. 24, visitasmøte i Søgne; s. 32, visitasmøte i Mandal.

¹⁰⁹ Bjerkås 2014, s. 123-125.

¹¹⁰ F. eks. SAK, Mandal prosti; visitasprotokoll 1820-1874, s. 156, visitas i Undal 7. aug. 1843; SAT, Fosen prosti, visitasprotokoll 1 1819-1872, s. 372, visitasmøte i Hemne, 1840.

¹¹¹ SAK, Lista prosti, visitasprotokoll 1836-1851, folio 56a, visitas i Vanse 12. juni 1840.

Formannskapslovene bidro til å splitte makten i lokalsamfunnet mellom en kirkelig og en sekulær institusjon. Den gamle kampen mot skolen ble mange steder ført med fornyet styrke i formannskapene, og innenfor kirken fantes det krefter som mente at utfordringen fra politiserte bønder ikke lenger kunne møtes med formaninger fra prekestolen. I 1846 foreslo prestene i Nordre Dalene prosti å innføre kirkelige formannskap: ”Vi mener saaledes ei, at der ligger noget enten i Kirkens eller Statforfatningens Væsen, som kan være til Hinder for, at en Kirkeforfatning svarende omtrent til vore Formandskabsinstitution kan blive ordineret.”¹¹² De knytter seg her tett opp til biskop Arups synspunkter i debatten som blusset opp under striden om konventikkelplakaten mellom 1840 og 1842. Arup ønsket et representativt menighetsråd bestående av prestene og valgte legfolk.¹¹³

Prestene i Nordre Dalene knyttet kirkeformannskaper eksplisitt til at den nye statsforfatningen burde gi kirken en friere stilling i forhold til staten, og mente dissenterloven fra året før gjorde det påkrevd med en løsere kobling mellom stat og kirke. Kirken og kristendommen var ikke lenger, som under eneveldet, ”blot Midler” for staten. Det var ikke lenger forventet at prestene skulle ”virke for Landhusholdningssager, tale om Potetsavl, Vaccination” og så videre. Kirken skulle først og fremst være en åndelig institusjon, og det krevde både en friere stilling i forhold til staten og mer innflytelse nedenfra.¹¹⁴

Uttalelsen fra Nordre Dalene kom i forbindelse med et forslag om endringer i visitaspraksis. Det var visitasmøtet som skulle danne utgangspunktet for kirkeformannskapene, på samme måte som skole- og fattigkommisjonene dannet utgangspunkt for de kommunale formannskapene i 1837.¹¹⁵ Medhjelperinstituttet burde derfor gjøres valgbart, ”for at Præsten kan faae *virkelige* Medhjælpere” (min utheving). Såfremt det ”tages tilbørlig Hensyn til saadanne Mænds Valg, gjøres disse Poster til et Slags Ansvar, forbundet med visse Rettigheder, forøges Medhjælpernes Antal, eller rettere bleve et slags Kirkerepresentantskab inden Menigheden inført.”¹¹⁶

---

¹¹² SAT; Dalerne prosti; avskrifter av visitaser, 1776-1846, Forslag om forandrede bestemmelser for bispe- og prostevisitaser, udatert, sannsynligvis fra 1846.

¹¹³ Berge 2001, s. 44-73.

¹¹⁴ Op.cit.

¹¹⁵ Kontinuiteten mellom bygdekommisjoner og formannskap er fremhevet bl. a. i Sverre Steen, *Lokalt selvstyre i Norges bygder* (Oslo: Cappelen, 1968), s. 37; Tore Pryser, *Norsk historie 1814-1860: Frå standssamfunn mot classesamfunn* (Oslo: Samtiden, 1999), s. 149-158; Knut Dørum, ”Opprør eller legitim politisk praksis? Kommunalisme og folkelige aksjoner i Norge ca. 1700-1850”, i Hilde Sandvik (red.) *Demokratisk teori og historisk praksis* (Oslo: Scandinavian Academic Press, 2010), s. 85-90.

¹¹⁶ SAT; Dalerne prosti; avskrifter av visitaser, 1776-1846, Forslag om forandrede bestemmelser for bispe- og prostevisitaser, udatert, sannsynligvis fra 1846.

Tidlige fremstøt for å innføre representative kirkelige organer kom altså ikke nedenfra, men fra geistligheten selv. Uten tvil innebar dette en liberalisering i forhold til eneveldets manifesterende offentlighet. Men det var en liberalisering, ikke i betydningen fravær av styring, men som en ny form for styring, hvor menigheten i større grad skulle styre seg selv: ”da først kan der blive mueligt at føre ordentlig kontroll baade med Meenighed og kirkens Herrer og Betjenter; da vil der vel med Almuens forøgede Sands for egne kirkelige anliggender banes Vei en duelig geistlig Virksomhed.”¹¹⁷

Dette reiser spørsmålet om hvem som kontrollerte kirkerommet og i hvilken grad øvrigheten lykkes i å disiplinere allmuen. Jeg vil i det følgende argumentere for at befolkningen under eneveldet benyttet kirken på måter som til dels lå utenfor øvrighetens kontroll og som var i strid med dens normer. Først utover på 1800-tallet, parallelt med at allmuens eliter trådte inn i styringsinstitusjonene, lykkes det å gjøre kirken til et rom utelukkende for fromme formål.

Kirken som sosial arena

Visitatsberetningene kan fortelle oss om endringer i bruken av kirken og øvrighetens syn på denne. I kildene fremtrer kirken på 1700-tallet som en viktig sosial arena, preget av allmuens egen kultur. Selv om gudstjenesten fulgte en nøye regi finner vi flere vitnesbyrd om at messene kunne være mer uorganisert enn kirkeritualet tilsa. Nordal Brun skriver om visitasen i Oppdal i Hardanger: ”her var sand Pøbel, som icke tau medens Ieg taled. Paa Gulvet blev icke levnet mig Rum nok knap til at staae. Ieg maatte med Harme afbryde min Katekisation.”¹¹⁸ På Østervoll en uke senere var ”ogsaa Pøbel og endnu verre end ved Opdahl”.¹¹⁹ Selv ikke den berømte biskopen kunne holde styr på folkemengden. I 1807 beklaget Bugge at ”Almuens ligegyldighed og Mangel paa agtsomhed under Prædiken var saare kiendelig.”¹²⁰ Så sent som i 1825 skrev biskop Munch at det var en alminnelig uskikk at ”Mængden” forlot kirken like etter prekenen.¹²¹

Generelt var myndighetene på 1700-tallet bekymret for brudd på helligdagsfreden. Både innskjerpingen av lovgivningen med sabbatsforordningen i 1735 og avskaffelsen av en rekke helligdager i 1770 var delvis begrunnet med at de ikke ble overholdt.¹²² Dette var et

---

¹¹⁷ Ibid.

¹¹⁸ Brun 1951, s. 78, visitas 16. aug. 1805.

¹¹⁹ Brun 1951, s. 78, visitas 23. aug. 1805.

¹²⁰ SAT, biskopen i Nidaros, visitasprotokoll nr. 2, folio 77a. Visitas på Hitra 14. juni 1807.

¹²¹ SAK, Mandal prosti, Visitasprotokoll 1820-1874, s. 24-32. Visitas i Mandal kirke 31. aug. 1825.

¹²² Jens Toftgaard Jensen, ”Sekularisering af tiden? – Den danske Helligdagsreduktion 1770”, *Den Jyske Historiker* nr. 105 (2004), s. 73-93.

problem kirken aldri fikk bukt med under eneveldet. På Ørland meldtes i 1821 at ”Sabaten vanhelliges saaledes tillige med Arbeide og Fiskerie, endog paa de store Høytidsdage, at hvis dette Onde ikke blev standset, var det at befrygte at ald Orden tilsidst vilde ophøre.”¹²³ På 1820-tallet meldtes det også, med bekymring, at søndagen ble brukt til markedsdag. Noen steder førte det til at folk holdt seg borte fra gudstjenesten, mens andre steder ble kirkebakken brukt som markeds plass.¹²⁴ Det er en sterk tradisjon i kristen kultur å se med mishag på koblingen mellom tempel og handel. Alle kjente historien om Jesus som kastet kjøpmennene ut av tempelet.¹²⁵ Men håndhevelsen av dette skillet kolliderte med praksis i et samfunn med få andre felles arenaer.

Slike forhold bør ikke ansees som et uttrykk for irreligiøsitet. Pontoppidan forteller flere steder om at tilhørerne var begjærlige etter Guds ord.¹²⁶ Klager på at det ble holdt for få prekenes, tyder på at folk var interessert i å høre presten tale.¹²⁷ Øystein Viken mener at menighetens tilbøyelighet til å forlate kirken etter prekenen indikerer at allmuen anså det som viktig å få med seg prekenen.¹²⁸ Hanne Sanders har betegnet 1700-tallet som en religiøs kultur, hvor religionen var en integrert del av samfunnet og menneskers livsverden, ikke bare en personlig overbevisning.¹²⁹ Flere enkelthendelser vitner om sterke religiøse anskuelser, om enn de ikke alltid var i tråd med øvrighetens forståelse av den evangeliske lutherdom.¹³⁰

Eksemplene ovenfor tyder likevel på at kirken ikke utelukkende var en arena for oppbyggelige prekenes. Den var en offentlig arena med en rekke funksjoner for bygdefolket. Søndagsgudstjenesten kunne, som andre kirkelige handlinger som bryllup, være knyttet til fest. Biskop Paludan klaget over at allmuen kom med ”Store Brudedefølge til Kirken med Støi og Larm, Trommeslagere og Spillemænd til Kirkedøren, hvorved Almuens Andagt forstyrres, ja mange Letsindige vente udenfor Kirken til Brudeferden kommer, mange løbe ud af

---

¹²³ SAT, Fosen prosti, visitasprotokoll 1819-1872, s. 119 Visitasmøte for Ørlandet 1. juli 1821.

¹²⁴ SAK, Mandal prosti, visitasprotokoll 1820-1874, s. 24-32. Visitas i Mandal kirke 31. aug. 1825: Det klages på at salgsbodene i Mandal holder åpnet på søndager – ”Helligdagen saaledes bliver en Markedsdag med Sviir og deraf lydende Uorden.”; SAK, Lista prosti, visitasprotokoll 1818-1836. Visitasmøte på Valle prestegård 2. juli 1819. Både i Søgne i 1827 og i Bjelland i 1828 bemerkes det at det ikke lenger selges varer utenfor kirken på søndager. Det må bety at dette var vanlig tidligere. SAK, Mandal prosti; visitasprotokoll:47-49. Visitas i Søgne 23. sept. 1827, og ibid, s. 50-52, Visitas i Bjelland 19. juni 1828.

¹²⁵ Matt. 21, 12.

¹²⁶ RA, GKIK, 0001, visitas i Etne, 12. søn p. trin 1749.

¹²⁷ RA, GKIK, 0001, visitas i Haug prestegjeld 21. juli 1748; DKNVS, Gunnerus, visitas i Altafjorden, 4. juni 1759.

¹²⁸ Viken 2014, s. 438

¹²⁹ Hanne Sanders, ”Sekularisering – et relevant begreb for historisk forskning?”, *Den jyske historiker* nr. 105 (2004), s. 5-18.

¹³⁰ F. eks RA, GKIK, 0001, visitas i Voss prestegjeld 24. juli 1748; visitas i Borgen, Maria bebudelsesdag, 1750; visitas i Findås, 31. aug. 1749; visitas i Davik, 23. juli 1750; visitas Volda 15. juni 1750; visitas i Strandebarm, 11. aug. 1749.

Kirken.”¹³¹ Nordahl Brun beskriver i 1806 ”den Uskik at heele (Brude)Følge gick ind i Præstens Stue drak, spillede og dansede der. Og for all den Allarm faaer Sognepræsten 8 Mark og intet Offer.”¹³² At presten fikk betalt, vitner også om en institusjonalisering av denne praksisen. Øystein Viken mener, med henvisning til Faye, at prestene på 1700-tallet brukte dette som en strategi for å begrense omfanget av bryllupsfeiringer.¹³³

Kampen mot brennevin var viktig for kirkens menn. I Undal ble det i 1819 klaget både over småhandel ved kirken og drikking før, under og etter gudstjenesten.¹³⁴ Også i Bjelland hadde folk med brennevin til gudstjenesten.¹³⁵ Selv om dette kan sees i lys av den liberale brennevinslovgivningen etter 1814, kan nok disse kildene også brukes retrospektivt til å fortelle om en utbredt folkelig kultur på 1700-tallet.¹³⁶ Biskop Gunnerus skriver i 1759 at klokkeren i Sand i Nordland var blitt avsatt fordi han skjenket brennevin til allmuen da den kom til gudstjeneste.¹³⁷ I områder med store avstander var folk ofte samlet i flere dager i forbindelse med helligdagene, noe som uvegerlig førte til ”mangen Uskikkelighed”, som drikk, spill og lek.¹³⁸

Rundt 1820 knyttet mange prester drikkekultur og ukyskhhet til avskaffelsen av kirketukten som skjedde i løpet av andre halvdel av 1700-tallet.¹³⁹ I Undal prestegjeld i 1819 ble det klaget over ”løsaktighet” i flere sogn. Årsaken til at denne last var økende skulle være at den ikke lenger ble straffet av den verdslige øvrighet.¹⁴⁰ På visitasmøtet i Hemne i 1819 ble det framsatt ønske om at ”den gamle Kirketugt blev indført igjen og om muligt skerpedes eller i det minste at de civile Strafløve fik deres Straf tilbage.”¹⁴¹ Året etter ønsket man seg ”den gamle gode Kirketugten, som aldeles er gaet af Brug” tilbake.¹⁴²

---

¹³¹ Andreas Faye, *Christiansands Stifts Bisp- og Stiftshistorie* (Christiania: Faye, 1867), s. 364.

¹³² Brun 1951, s. 80.

¹³³ Viken 2014, s. 323; jfr. Faye 1867, s. 299-300.

¹³⁴ SAK, Lista prosti, visitasprotokoll 1818-1836, visitasmøte på Valle prestegård 2. juli 1819.

¹³⁵ SAK, Mandal prosti; Visitasprotokoll 1820-1874, s. 40-47, visitasmøte i Bjelland, 22. aug. 1826.

¹³⁶ I visitasprotokollene fra 1820-tallet florerer det med bekymringer over ”drukkenskabs Last.” Dette knyttes også eksplisitt til lovgivningen, f.eks. i SAK, Mandal prosti, visitasprotokoll, s. 33-40, visitas i Holme 25. sept. 1825; Lista prosti, Visitasprotokoll 1818-1836, visitasmøte i Undal 1. juni 1826; SAT, Fosen prosti, visitasprotokoll, 1819-1872, s. 360, visitasmøte for Stadsbygd 28. mai 1828.

¹³⁷ DKNVS, Gunnerus, visitas i Sand 1. juni 1759.

¹³⁸ RA, GKIK, 0002: Biskop Nannestads visitas i Skjervøy, 1753.

¹³⁹ Om avskaffelsen av kirketukten, se Viken 2014, s. 335-338.

¹⁴⁰ SAK, Lista prosti, visitasprotokoll 1818-1836, visitasmøte på Valle prestegård 2. juli 1819.

¹⁴¹ SAT, Fosen prosti, visitasprotokoll 1819-1872, s. 349, visitasmøte for Hemne, 30. juni 1819.

¹⁴² SAT, Fosen prosti, visitasprotokoll 1819-1872, s. 350, visitasmøte for Hemne, 9. juli 1820. Mange steder ønsket man seg kirketukten tilbake, f. eks: SAT, Fosen prosti, visitasprotokoll 1819-1872, visitasmøte for Ørland 23. juni 1819; visitasmøte for Ørland 2. juli 1820; visitasmøte for Stadsbygd 20. juli 1821; visitasmøte for Hitra 4. juli 1819.

Vi får inntrykk av at denne første tiden etter 1814 var en brytningstid. Lastene er de samme gamle, men geistlighetens formuleringer er blitt mer innstendige og knyttet til "tidsånden". På Hitra ble den påstått tiltagende løsaktigheten forklart med at "de Unge lod sig henføre af Tidens forførende Exempler".¹⁴³ Allerede i 1801 bekymret Nordahl Brun seg over den "[a]lforstyrende Liighed og Frieheid" som undergravde respekten for ekteskapet, øvrigheten og foreldrene.¹⁴⁴ Når vi kommer til 1840-tallet, har bildet av en folkelig, utagerende og høylytt kultur i og rundt kirkene endret seg. Prostene i Mandal prosti forteller, nærmest med et standardformular, at "Orden og Stilhed herskede i den talrige Forsamling".¹⁴⁵ Det samme finner vi i Fosen.¹⁴⁶ Korte innførsler forteller at helligdagen overholdes, ritualet og kirkeskikken følges. Vi finner denne utviklingen tilbake til siste halvdel av 1820-tallet. Både i Søgne i 1827 og i Bjelland i 1828 bemerkes det at det ikke lenger selges varer utenfor kirken på søndager.¹⁴⁷ Likeledes meldes det overalt om at drukkenskapen hadde avtatt. Fra Bjelland meldtes at "Maadehold, Flid og Orden viiser seg meer og meer" og at brennevinsskjenking ved bryllup og begravelser nesten hadde opphørt.¹⁴⁸ Man fikk riktignok ikke helt bukt med drikkingen, og i Stadsbygd ble enkeltpersoner anmeldt for brennevinsskjenking både i 1840, 1841 og 1844. Resten av tiåret var det ingen klager, og i 1849 påpekes det at brennevinsdrikkingen hadde avtatt, noe som tilskrives prestegjeldets nylig opprettede avholdsforening.¹⁴⁹

Deltagelse og kontroll

Samlet sett mener jeg at visitasprotokollene påviser en reell endring i bygdekulturen på første halvdel av 1800-tallet. Man drakk mindre, man støyet mindre og oppførte seg annerledes i forsamlinger. Dette kan knyttes til brede kulturelle endringer i europeisk historie. Det var ikke bare bøndene som ble mer stillferdige. Også overklassens sosiale rom ble stille,¹⁵⁰ og på

¹⁴³ SAT, Fosen prosti, visitasprotokoll 1819-1872, s. 478, visitasmøte for Hitra 26. juli 1829

¹⁴⁴ Johan Nordahl Bruns preken 1. januar 1801 i korskirken i Bergen, sitert i Viken 2014, s. 324.

¹⁴⁵ SAK, Mandal prosti, visitasprotokoll, s. 134-136, visitas i Bjelland, 26. juli 1840; s. 138-141, visitas i Søgne 20. juni 1841; s. 146-148, visitas i Bjelland, 11. sept. 1842; s. 148-150. Visitas i Søgne 14. sept. 1842; s. 157-158, visitas i Søgne 3. sept. 1843; s. 162-165, visitas i Bjelland 8. okt. 1843.

¹⁴⁶ F. eks: SAT, Fosen prosti, visitasprotokoll, 1819-1872, s. 379, visitas i Hemne 28. jul. 1848.

¹⁴⁷ SAK, Mandal prosti, visitasprotokoll, s. 47-49, visitas i Søgne 23. sept. 1827, og s. 50-52, visitas i Bjelland 19. juni 1828.

¹⁴⁸ SAK, Mandal prosti, visitasprotokoll, s. 162-165, visitas i Bjelland 8. okt. 1843; SAK, Mandal prosti, visitasprotokoll, s. 134, visitas i Bjelland 26. juli 1840.

¹⁴⁹ SAT, Fosen prosti, visitasprotokoll 1819-1872, s. 251-252, 251, 262, 277. Hverken i Hevne, på Hitra eller i Bjørnør finnes en eneste innvendig mot allmuens "kristelige forhold" på 1840-tallet.

¹⁵⁰ Se f.eks. James H. Johnson, *Listening in Paris: a cultural history* (Berkeley: University of California Press, 1996). Johnson viser hvordan konsertsalene i Paris gikk fra å være godt opplyste arenaer for sosial sammenkomst på 1700-tallet, til å bli mørklagte templer for kunstnerisk kontemplasjon på 1800-tallet.

religionens område ble fokuset rettet innover. Allerede pietismen brakte en ny inderlighet, og med lekbevegelser som haugianismen ble saktmodigheten spredt til brede befolkningslag. Man kunne tenke seg at det vi ser ikke er reelle endringer, men heller endringer i myndighetens interesse for folks adferd. Björn Furuhagen har bemerket at en rekke fenomener knyttet til sedelighet og livsførsel forsvinner ut av rettsprotokollene mot slutten av 1700-tallet, noe han knytter til framveksten av en privat sfære og en sekularisering av moralen.¹⁵¹ I visitasprotokollene finner vi derimot et vedvarende engasjement for moralske spørsmål ennå på midten av 1800-tallet. I en innførsel fra visitasen i Klæbu i 1844 bemerkes det at

meenighedens Moralske Tilstand fornemmes stadigen at gaa fremad til det bedre. Aarsagen hertil maa formentlig søges deri at i et saa lidet Samfund som det Klæbo Præstegjeld danner, kan enhver nok saa liden Uorden bemærkes i dens Begyndelse. Det bør ei heller lades ubemærket at i Præstegjeldet findes flere agtede og ansede Familier af Bondestanden, som baade med Exempel som og med at understøtte Sognepræsten i hans Bestrebelse paa at vinde for Sædligheds og Christeligheds fremme i længre Tid have bidraget deres til Menighedens Oplysning og Forbædring.¹⁵²

Åpenbart betraktes ikke moral som et privat anliggende, og i et oversiktlig lokalsamfunn kan enhver uorden oppdages ”i dens Begyndelse”. Viljen til kontroll er klart til stede, og menighetens forbedring ligger ikke lenger bare i øvrighetens hender. Flere ansatte familier av bondestanden hjelper presten i hans bestrebelsler. Det foregår altså et samvirke mellom øvrigheten og en moralsk elite blant allmuen. Uten tvil var denne moralske eliten avgjørende i framveksten av de mange avholds- og måteholdsforeningene som tilskrives mye av æren for drikkekulturens tilbakegang.¹⁵³ Dette kan sees som et eksempel på en siviliseringsprosess, hvor en elite blant allmuen gjør øvrighetens normer til sine, og bidrar til å utbre dem videre i bondesamfunnet.¹⁵⁴ Samtidig ble bondeelitenes vilje til å oppdra sine standsfeller supplert med evne, ved at de fikk innpass i institusjoner med innflytelse. Visitasmøtet var en slik institusjon, det samme var skole- og fattigkommisjonene. Sognepresten utpekte medlemmene og kunne sørge for at de rette personene deltok. Men også formannskapene etter 1837, som var valgte forsamlinger, ivret for edruelighet, opplysning og sedelighet.¹⁵⁵ Og deler av geistligheten ønsket altså valgte kirkeformannskap for å bedre kontrollen med menighetene.

Selv om årsaksforhold er vanskelige å påvise, kan de nye formene for deltagelse ha bidratt til å gjennomføre det øvrighetens tukt og formaninger hadde mislyktes med siden kongemakten innlemmet kirken i sitt ideologiske apparat ved reformasjonen. Det virker i det

---

¹⁵¹ Furuhagen 1996, s. 119-221.

¹⁵² SAT, Dalene prosti, forhandlingsprotokoll ved visitasmøter 1819-1861, visitasmøte i Klæbu, 11. sept. 1844.

¹⁵³ SAK, Mandal prosti, visitasprotokoll 1820-1874, visitas i Søgne 20. juni 1841; visitas i Bjelland 27. juni 1841; visitas i Holme 24. okt. 1842, visitas i Undal 6. aug. 1843; visitas i Holme 13. aug. 1845.

¹⁵⁴ Jfr. Norbert Elias, *The Civilizing process: sociogenetic and psychogenetic investigations* (Oxford: Blackwell, 2000).

¹⁵⁵ Steen 1968, s. 94.

minste klart at visitasmøtet er et eksempel på en ny styringsrasjonalitet som innebar at befolkningen i større grad skulle styre seg selv snarere enn å bli regjert av en påstått allmektig stat. Denne styringsrasjonaliteten bygget både på liberale idealer nedfelt i Grunnloven og senere lovgivning, og på en ny forståelse av at befolkningens aktive deltagelse i offentlige institusjoner gjorde institusjonene til bedre styringsredskaper.

Konklusjoner

Visitasetene på 1700-tallet var et viktig ledd i kontrollapparatet til kirken og enevoldsstaten. Visitasetene ble brukt for å gjennomføre statlig politikk som ofte møtte motstand fra allmuen. Slik sett bekrefter kildene et konfliktperspektiv på forholdet mellom allmue og øvrighet. Det var likevel stor variasjon i hvor effektivt myndighetene klarte å sette igjennom sine prosjekter. Innenfor et viktig saksompleks som skolevesenet ser vi vedvarende motstand til langt ut på 1800-tallet. Det må også påpekes at det finnes saker hvor allmuens og myndighetenes interesser samsvarte, som i ønsket om å fjerne udugelige prester. I slike tilfeller var visitaseten en arena hvor menigheten kunne fremme og få gjennomslag for egne ønsker. Gjennomslagskraften var dog begrenset av myndighetens velvilje, og i fraværet av denne henfalt allmuen til velkjente strategier som trenering av påbud.

I løpet av perioden 1750-1850 endret visitasetene på mange måter karakter fra en arena hvor statsmakten manifesterte sin makt, til forsamlinger med representative trekk. Slik sett gjenspeiler de sentrale utviklingstrekk ved styringspraksisen fra eneveldet til det representative systemet som vokste frem på 1800-tallet. Bildet av visitasmøtene på første halvdel av 1800-tallet som fullt ut representative forsamlinger må imidlertid nyanseres.

I innledningen skilte jeg mellom en sterk og en svak definisjon av representasjon. Etter den svake definisjonen er en representant en stedfortreder. Visitasmøtene oppfyller dette kravet til representativitet. En gruppe ombudsmenn hadde overtatt mange av funksjonene som menigheten kollektivt tidligere hadde hatt. En sterk definisjon krever derimot at stedfortrederen er valgt av dem han representerer. Visitasmøtene ble ikke representative i en slik forstand. Likevel kan vi peke på tre tendenser som peker i retning av en sterkere form for representasjon. For det første benevner kildene på 1800-tallet ofte de tilstedeværende ombudsmennene som allmuens representanter. For det andre deltok valgmennene på visitasmøtene på 1820-tallet, og disse var utpekt ved valg. For det tredje ønsket fremtredende krefter innenfor kirken å omgjøre visitasmøtet til et "kirkeformannskap", altså en helt eller delvis valgt forsamling.

Kirkene på 1700-tallet fungerte langt på vei som offentlige rom med en rekke sosiale funksjoner, som delvis lå utenfor øvrighetens kontroll. Dette synes å endre seg mot midten av 1800-tallet, da kirkene ble mer eksklusivt religiøse arenaer. Jeg har knyttet dette til endringene i den offentlige deltagelsens karakter. De nye visitasmøtene på 1800-tallet ga deler av allmuen større ansvar for styringen av kirkens anliggender, og ønsket om bedre kontroll med menigheten var et uttalt mål ved å gi allmuerepresentanter større innpass. I dette ligger en ny forståelse av frihet. Eneveldet forsto allmuens frihet som ansvarsløshet og lastenes frie spillerom. Derfor måtte den tøyles. De reformvennlige kreftene på 1840-tallet forsto frihet som en forutsetning for ansvar. Denne frihetsforståelsen sto ikke i motsetning til kontroll. Ved å gi allmuen frihet og ansvar skulle også den sosiale kontrollen bli bedre. Kanskje kan vi i sammenstillingen av frihet, ansvar og kontroll finne et aspekt ved moderniteten, og en ny konfigurasjon av forholdet mellom stat og samfunn. Det innebærer en form for sosial og politisk styring som er vesensforskjellig fra den manifesterende maktens tukt og formaning.

From the parish to the public realm

–changing terms of local government in Norway between absolutism and constitutional rule.

In pre- and early modern Scandinavian society, the church constituted an integral part of local government. In Norway, the church warden had, since the middle ages, been the most important representative of church self-rule, charged with the responsibility of maintaining the economic and real-estate interests of the parish church, and also representing the local communities towards the central authorities. However, by the time the absolutist Oldenburg state, in an effort to fill the treasury after the costly Great Northern War, in the 1720s auctioned off most of the parish churches in Norway, the office had seemingly lost its public functions.¹ In 1753, the vicars in the Norwegian deanery of Romerike described the status of the church warden in the following way:

‘After the churches in the countryside have been sold, there are no longer any church wardens, but only priest helpers named by the vicar with the counsel of the dean.’²

The church warden’s demise from its prominent position in the middle ages to its apparent abolishment in the 18th century has been linked to a broader process of state-expansion and suppression of local self-government.³ With the church no longer a communal responsibility, the office of the church warden apparently became obsolete, replaced by servants to the local vicar, who was a government representative. The ancient local self-rule had seemingly been crushed by the twin forces of absolutist rule and privatization of communal property.⁴

A century later, the situation was completely different. Not only were there again church wardens in every parish in Norway. After the reforms of local government in 1837, they were even appointed by elected municipal councils.⁵ Hence, church property and -finances were the responsibility of a secular, elected institution. The changing fate of the church warden is an important aspect of the subject matter of this article: the changing terms of local government in Norway in the century from the middle of the 18th to the middle of the 19th century.

This subject will be investigated in light of the transition from absolutist to constitutional rule, and I will attempt to find a “third way” of interpreting the role of local

---

¹ On the church sales in general, see Mykland, *Guds hus under hammeren*.

² «Siden Kirkerne paa Landet ere solgte, ere der ingen Kirke-Værger mere, men med hjælpere, som foreslaaes av Præsten med Provstens Raadføring og beskikkes av Kirkens forsvar [...] *Betenkninger fra geistligheten i Norge*, 225.

³ Imsen og Winge: *Norsk historisk leksikon*, 200-201.

⁴ Dyrvik, *Vegar til sjølvstende*, 179.

⁵ Steen, *Lokalt selvstyre i Norges bygder*, 42.

politics in this transition. On the one hand, local government has been seen as largely unaffected by the upheavals leading up to the Norwegian constitution of 1814.⁶ On the other hand, the reestablishment of the church warden under the control of an elected political institution fits well with a traditional “revival” narrative in Norwegian historiography: a primeval local self-government crumbled from the late middle ages under an expanding, foreign state power. Self-rule was at last reestablished nationally with the constitution in 1814, and locally with the reforms in 1837.⁷

As suggestive as this narrative is, I think it fails to recognize some fundamentally novel aspects of local government within the modern “constitutional” framework, compared with the ancient “communalist” self-rule. The reforms in 1837 standardized local government and subsumed it under an increasingly integrated and unified state.⁸ In many ways, the new institutions of local self-rule became an important force of national integration in the 19th century.⁹ Therefore, the very distinction between state power and local community must be apprehended differently in modern than in pre- and early-modern societies, where an often antagonistic but equally distant state power formed the counter-image of local freedom.¹⁰

One aim of this article is to trace the emergence of this “modern” local government from its roots within the practices and institutions of 18th century absolutist rule. Emphasis is on local *church* government, both because the church was such an important institution in rural communities, and because previous research on local government in Norway has focused more on the civil and judicial fields.¹¹ A second, related aim is to elucidate changes in some of the key concepts framing local governance. I investigate how new concepts of

---

⁶ Dyrvik, *Året 1814*, 116.

⁷ Sars, *Historisk innledning til grunnloven*; Koht, *Trongen til demokrati i 1814*; Bergsgård, *Styringa i bygder og byar før formannskapslovene*. The idea that the constitution of 1814 re-established an ancient free society, was present also in the minds of the constitution-makers themselves. One of the key architects of the constitution, Christian Magnus Falsen, wrote in 1815 that they had drafted the same kind of constitution as was made under King Haakon I in the tenth century. Sunde, *Constitutionalism before 1789*, 14.

⁸ Ida Bull and Jakob Maliks argues that the constitution of 1814 established a national hegemony in Norway, in place of a regional administrative and economic structure during absolutism. The reforms of local government in 1837 reinforced this hegemony by creating a standardized structure for local government within the new state structure. Bull and Jakob Maliks, ‘Med regionen som utgangspunkt’.

⁹ Gustafsson: *Kommunal frihet för nationell samling*.

¹⁰ This is a basic part of the concept of “communalism” as it is developed by Peter Blickle (Blickle: *Deutsche Untertanen*; Blickle, ‘Kommunalismus, Parlamentarismus, Republikanismus’). Even though local government in Norway in the Middle Ages was characterized by extended cooperation between the state and the local communities, the latter was not a function of the former. In modern times, however, the state unquestionably is primary to local government. On communalism in Norway in the Middle Ages, see Imsen, *Norsk bondekommunalisme*.

¹¹ For example Bломstedt et al. *Administrasjonen på 1700-tallet*; J. R. Myking: ‘Lagrettemenn og bygdeelte ca. 1650–1750’; Tretvik: *Tretter, ting og tillitsmenn*; Brynjulv Gjerdåker, *Statstenestemann og ”Almuens Formand*».

authority and governance, public and private which can be related to a shift from absolutism to constitutional rule, were adapted to practices and conceptions developed during the 18th century.

A basic premise of conceptual history, as developed by Reinhart Koselleck, is that the meaning of political and social concepts can change over time, sometimes ending up with connotations quite contrary to their previous meanings. Furthermore, these changes are often connected with fundamental historical developments that Koselleck associates with modernization, particularly with the transformation from pre- to post-revolutionary Europe in the 18th and 19th century.¹² Another premise of conceptual history is that social and political concepts do not simply mirror an underlying social reality; they are a part of, and have an impact, on that reality. Investigations into the concepts that accompany social and political practice may therefore illuminate the significance of that practice in ways that attention to bare “facts” does not.¹³

My hope is that the combination of an institutional and a conceptual approach can nuance both the notion that local government was unaffected by the constitutional changes in 1814, and the traditional “revivalist” narrative. As an alternative to these, I will argue for a more gradual development of practices and conceptions related to notions of popular sovereignty and an integrated, modern state.

The source material is multifarious, ranging from law texts and parliamentary records, through correspondence and visitation rappers to protocols from institutions of local self-government. The local material is primarily from the deanery of Dalerne in the county of Søndre Trondhjem, particularly the parishes of Oppdal and Orkdal. The development in Norway is compared to the system of self-government in Sweden in the same period. The highly different institutional make-up between the two countries, both on state and local level, will serve to highlight the peculiar development in Norway.¹⁴

After brief discussions of the concepts of absolutism and constitutional rule, and of the central position of the church in 18th century Scandinavia, I will outline some main features of

---

¹² Nevers and Olsen, “Indledning”, 12-13.

¹³ Reinhart Koselleck, *‘Begriffsgeschichte and Social History’*

¹⁴ I have chosen largely to omit material from Denmark, and focus on the difference between Norway and Sweden. There are two related reasons for this. First, Swedish local government is characterized by a continuity that sets it apart from both Norway and Denmark. It thus makes a better contrasting example from the Norwegian case. Second, I argue that the terms of local government was related to the state formations of Sweden-Finland and Denmark-Norway respectively. Thus, Denmark and Norway share some characteristics by virtue of being part of the same state formation prior to 1814, for example a narrow and elitist type of local government. Again, Sweden provides a better contrasting example. On Danish local government in a comparative perspective, see for example Kayser Nielsen, *Bonde, stat og hjem*, 229-237.

local government in Sweden. Then, I turn to the investigation of local church government in Norway during absolutism. I discuss how different notions of property rights, changes in ownership and a transformation of the concept of the public realm, linked to the emerging concept of popular sovereignty, combined to bring the churches under the control of the new municipal councils. In a final section, I discuss how local church government functioned within the new institutions of local government in the 19th century, arguing that modernization of local government brought the Swedish and Norwegian traditions closer together.

Absolutism and constitutional rule in Norway

The concept of absolutism (in Norwegian: *enevelde*) has a dual meaning in Norwegian history, which should be clarified. On the one hand, it is a rather neutral term of periodization, denoting the period from the introduction of absolutist rule 1660 to the establishment of a limited monarchy with the Norwegian constitution of 1814. This period also constitutes the last century-and-a-half of the Danish-Norwegian union (in Denmark, absolutism as a system of government lingered on until 1848).

On the other hand, absolutism can also be used as a more theoretical concept, describing a stage of the state formation process in Europe. As such, it is often seen as an intermediate stage between the feudal states of the middle ages and modern, democratic national states. As a theoretical model of government, absolutism is characterized by a strong concentration of power and sovereignty in the hands of the king, increasing professionalization of government and the development of an ideological apparatus charged with legitimizing the rule and social order it supported.¹⁵ The Danish-Norwegian version of absolutism was extremely “pure” in the sense that it was never challenged by any competing institutions, such as diets, free cities or semi-autonomous regions.¹⁶ It also possessed its own absolutist “constitution” – the *lex regia* of 1665 -, a rarity in the world of absolutism.¹⁷

The end of absolutism in Norway coincided with the establishment of a new union. In the fall of 1814, as a consequence of Denmark being on the losing side in the Napoleonic Wars, Norway entered into a personal union with Sweden. This union was much looser than the Danish-Norwegian union had been. From 1814, Norway had its own legislature and right

---

¹⁵ For a general introduction, see Wilson, *Absolutism in central Europe*. For absolutism in Denmark-Norway, see for example Feldbæk: *Danmark-Norge 1380-1814*, 25 ff; Rian, *Sensuren i Danmark-Norge*, 106-143.

¹⁶ However, the Danish king also reigned over other territories, where his rule was not as absolute. The most important was the duchies of Slesvig and Holstein. The Danish monarchy in the 18th century has thus been characterized as a conglomerate state in which different parts of the realm were connected to the central government in different ways. See Gustafsson, “The Conglomerate state” and Bregnsbo and Vilalds Jensen, *Det danske imperium*, 148-172.

¹⁷ Bregnsbo, *Det dansk-norske enevælde som forudsætning for demokrati*.

of taxation. There was also a separate Norwegian executive, led by the king. In traditional Norwegian historiography, 1814 has therefore been interpreted both in terms of freedom (from absolutist rule) and independence (from foreign rule).

In this article, the shift from one union to another will not be a matter of concern, as it did not influence the workings of local government, but the transition from absolutist to constitutional rule is important. I think, however, in line with the argument of a recent anthology, that the constitution of 1814 should be interpreted as an event situated in an “Age of Revolution”, characterized by gradual changes in *the political culture* of the Nordic countries, rather than by abrupt changes from one social and political order to another.¹⁸

The central position of the church in rural communities in 18th century Scandinavia

We may distinguish between two aspects of the church in the early modern period. One is the church as a universal institution with a set of dogmas and rules of conduct. In Scandinavia after the reformation, the church was appropriated by an expanding state power as an instrument for the propagation of both regime ideology and policies of discipline and social control –functions that reached their zenith with the absolutist regimes before and after 1700.¹⁹ The other aspect highlights the church as the center and symbol of the local community, both as place of worship and communal property. In this second aspect, the church had the potential of being a site of local unity towards the state power, and a space of contested influence. This article will mainly focus on the last of these aspects. However, the two aspects were often weaved together, and part of the analysis will focus on their changing alignments.

In 18th century Scandinavia, the church did not constitute a sphere separate from local governance. As Carin Bergström has pointed out, the Lutheran states considered state and church as an inseparable unity. The vicar was the servant of the state as much as of the church, and his tasks included much that we today would consider secular administrative business.²⁰ Thus, church government cannot be sharply distinguished from other aspects of local government. On the contrary, the congregation largely defined the boundaries of the

---

¹⁸ Ihalainen, Bregnsbo, Sennefelt and Winton, *Scandinavia in the Age of Revolution*. In the General Introduction, Pasi Ihalainen and Karin Sennefelt argues that, despite the new constitutions in Sweden (1809) and Norway (1814), the “Age of Revolution in Scandinavia “shows a remarkable continuity with the past”, and they expand the concept of revolution to encompass a wider definition of cultural and social change in this period (p. 1).

¹⁹ Rian, *Sensuren i Danmark-Norge*, 331-391.

²⁰ Bergström, *Lantprästen*, 11

local community, and the parish was a main administrative unit.²¹

Several modern local political institutions can be found in embryonic form within the local church administration in the 18th century. In the case of Sweden this is evident in the parish assembly (*sockenstämman*), which in 1862 seamlessly was rebaptized as municipal assembly (*kommunalstämman*).²² In the case of Norway, several historians has noted the continuity between the school- and poverty commissions established in the 18th century, led by the local vicar (*sogneprest*) and the institutions of local self-government established in 1837.²³ The continuity lies not only in a similarity of tasks and participation, but also in institutional organization. With the commissions, a new form of interaction between authorities and community was established. A small select group among the populace was chosen to partake in decision-making. In time, this representative form was to replace the older tradition of direct participation of all concerned members of the community. In that sense, one can argue that one of the main roots of modern local political institutions lies in the absolutist church organization of the 18th century.

The congregation's influence in church matters differed between Norway and Sweden in the 18th century. In neither country did it have any influence on doctrinal or theological matters.²⁴ Religious teachings were exclusively the domain of the clergy, which, largely, though more in Norway than Sweden was under state control. In Sweden, the congregation often had a say in the election of priests.²⁵ Priest election had also been a customary, if perhaps contested, right for the congregations in Norway before the establishment of absolutism in 1660.²⁶ After 1660, the right of vocation became the exclusive prerogative of

---

²¹ This is in contrast to the situation in the cities, where there existed civil administrative institutions in both Norway and Sweden which were dominated by merchants and civil servants. See: B. Ericsson. *Stadsadministrasjonen i Norden på 1700-talet*; Bull: 'Politisk kultur i stiftsbyene'.

²² Gustafsson, *Kommunal frihet för nationell samling*, 19-25.

²³ Steen, *Lokalt selvstyre i Norges bygder*, 13-21; Næss, 'Det lokale selvstyrets røtter'; Pryser: *Frå standssamfunn mot classesamfunn*, 249-258; Dørum, 'Et oppgjør med eneveldet og standssamfunnet', 91-123.

²⁴ Although conflicts in connection with replacements of Kingos Psalm book and Pontoppidans exposition of church catechism at the turn of the century show that religious teachings could be a matter of great importance for the congregations. See Horstbøll, 'Pietism and the politics of Catechisms'.

²⁵ See Lindström, *Prästval och politisk kultur*. The parishes were divided between three types – regal, consistorial and patrimonial. The ordinance of 1739 concerning priest elections gave the congregation influence over the election both in the regal and consistorial parishes. The greatest influence was granted in consistorial parishes, but even here, the congregation had to choose between three government-appointed candidates. In patrimonial parishes, the right of election was granted the churches "patron", usually a local nobleman. Bergstrøm, *Lantprästen*, 66-87.

²⁶ For example, the congregation in Oppdal complained in 1633 that their choice of priest was neglected by the dean. Statsarkivet i Trondheim (SAT); Oppdal sokneprest; Forskjellige papirer vedk. Embetet, 1633-1876 – Klage fra Oppdals allmue om prostens forbigåelse av den av menigheten valgte prest. The congregation's' right of vocation was stated in the church ordinances of 1539 and 1607, see Aschehoug, *De Norske Communers Retsforfatning*, 87 and Daae: *Geistliges Kaldelse*, 13 ff.

the king.²⁷ The law, however, granted the congregations the right of petition to the king if they had complaints about their new shepherd.²⁸

The greatest influence by commoners in church matters concerned economics and real estate. The parish church was often one of very few public buildings. It often needed repairs or even rebuilding, tasks which entailed expenses for the local community. The scale and distribution of these expenses was one of the most important matters for local self-government. By the end of the 18th century, many congregations in Norway became the legal owners of their parish church. This led, according to Svein Henrik Pedersen, to a new “communalism” in church matters. Some places “church boards” were named, who were given the responsibility of church finances and other decisions. Pedersen connects this development to a general trend in the eighteenth century, and notes that the members of the church boards often were the same individuals as the members of the newly founded school- and poverty commissions.²⁹

The structure of Swedish local government

In order to put local church government in Norway into a relevant context, it might be useful first to give an outline of local government in Sweden, of which there is a large literature. There is general agreement that Swedish local government in the 18th and 19th centuries was characterized by continuity and relatively broad participation.³⁰ The main reason for this is the central position of the parish assembly. According to K.H. Johansson, who published a study on Swedish local government in the 1930s, a more democratic gathering than an 18th century Swedish parish assembly is hardly imaginable.³¹ This is a highly debatable statement, but it points to an important feature of that institution: its direct and broad form of participation. No one was elected to meet at the parish assembly; no one was there to represent certain groups of the community. Everyone met in their own capacity.³² The parish assembly was a general, not a representative, assembly.

This general character of the parish assembly largely persisted throughout the 18th and

---

²⁷ Imsen og Winge, *Norsk historisk leksikon*, 186-187; see also H. Fr. Rørdam: *Valget af kirkens tjenere i Danmark*, 47 ff and Daae, *Geistliges Kaldelse*, 41 ff.

²⁸ Christian V's Norwegian Law (CVNL), 2-3-2, in Mejlænder: *Almindelig Norsk Lovsamling*, 37-38;

²⁹ Pedersen: *Kirkebygging i Søndre Trondhjems amts landdistrikter 1780-1851*, 255-258.

³⁰ Johansson, *Svensk sockensjälstyrelse*; Österberg, *Svenska lokalsamhällen i förändring*; Jansson, *Agrarsamhällets förändring*; Aronsson, *Bönder gör politik*, 133-165; Gustafsson: *Sockenstugans politiska kultur*.

³¹ Johansson, *Svensk sockensjälstyrelse*, 201.

³² An obvious exception to this is the prevalent use of guardians for women with voting-rights. But this does not alter the general character of the assembly. The guardians represented individuals with voting-rights, they were not elected representatives. On the use of guardians, see Sjögren, *Männen, kvinnorna och röstretten*, 92 ff.

into the 19th century.³³ When later historians has objected to Johansson's description of the assembly as democratic, it is rather that it fails to recognize important features of how decisions were made in the assembly– features that are typical of pre- democratic forms of decision-making, among them graded voting-rights.³⁴

The notion that all community members participated at the parish assembly, begs the question of who actually was considered a part of the community in a political sense. As Peter Aronsson points out, the general character of the society in the 18th century to a large degree reserved political action to the male heads of households. Thus, women, servants and cotters had little opportunity to participate, let alone influence the assemblies.³⁵ The notion of a democratic assembly thus misses the specific nature of the parish assembly in the 18th century. It paints an anachronistic picture of individuals with equal rights debating and making decisions on equal terms.³⁶ Still, the general character of the parish assembly was prevalent, in the sense that attempts to establish smaller executive organs, often amounted to little. This was true with both the establishment of the church councils (*kyrkoråd*) in 1817 and the parish boards (*sockennämnd*) in 1843.³⁷

Local offices like the church warden (*kyrkovård*) and the so-called six-men (*sexmän*) were elected by and answered to the parish assembly. The church warden's main task was to guard and maintain the church's property.³⁸ Consequently, church finances were in the hands of the parish assembly. The six-men performed tasks concerning taxation and tax collection for the crown. In addition, the church law of 1686 and subsequent legislation gave them a number of functions concerning social and religious control. Despite these disciplinary functions, Johansson argued that the six-men also should be regarded as officials for the congregation, rather than the government, precisely because they were elected at the parish assembly.³⁹

However, one should probably be careful in drawing too clear distinctions between the different local offices and determining their functions too firmly. Peter Aronsson has pointed

---

³³ Gustafsson: *Sockenstugans politiska kultur*; Aronsson, *Bönder gör politik*.

³⁴ Lagerroth, 'Mantal och fyrk'; Aronsson, *Bönder gör politik*, 135.

³⁵ Voting rights were largely defined by property criterias. That meant that widows could exert an influence on the assembly. Research has shown, how ever, that women's participation was more marginal in the parish assembly than in decision making bodies in the cities. Additionally, the women actively taking part in the parish assembly were more often than not members of the higher estates, such as estate owners and priest's widows. Sjögren, *Männen, kvinnorna och röstretten*, 92 ff.

³⁶ Aronsson, *Bönder gör politik*, 162.

³⁷ Johansson, *Svensk sockensjälvstyrelse*, 238-254; Sörndal, '1817 års förordning angående sockenstämmor och kyrkråd'; Aronsson, *Bönder gör politik*, 120-127.

³⁸ Johansson, *Svensk sockensjälvstyrelse*, 254.

³⁹ Johansson, *Svensk sockensjälvstyrelse*, 267-279.

out that both church wardens and six-men were a sort of factotums entrusted with all sorts of tasks. According to Aronsson, the functional distinctions between the offices mattered less than the social, economic and cultural level of the individual office holder.⁴⁰ Aronsson also finds a moderate but clear elitization of both offices in the first half of the 19th century, a view supported by Harald Gustafsson.⁴¹ This was particularly the case in parishes dominated by farmers on their own land. In estate-dominated parishes, on the other hand, landless groups also had access to these offices. There, everyone was, so to speak, equal under the estate lord, who might have had an interest in preventing the local offices from becoming a political base for the wealthiest farmers.⁴²

These qualifications notwithstanding, an overall description of Swedish local self-government would be that it entailed far greater participation from the parishioners and was institutionalized to a much higher degree than the case was in the Oldenburg realm.⁴³ The different traditions between Denmark-Norway and Sweden is also related to differences in state organization. In general, there were more institutional and political checks on the ambitions of the monarchy in Sweden than in Norway and Denmark. In Sweden, the position of the diet (Riksdagen) greatly modified the absolutist tendencies of the monarchy, particularly in the so-called “Age of Liberty” between 1719 and 1772.⁴⁴ Recently, Mats Hallenberg, Johan Holm and Dan Johansson has argued that state formation in Sweden in the early modern period was characterized by a dynamic which allowed for significant participation from “below”.⁴⁵ It is probable that this participatory element had an influence also on local government. For example, in the border region of Jämtland, which was part of the Norwegian realm until the middle of the 17th century, parish assemblies were not regularly held until after 1750, an indication of the lasting effects of that region’s previous adherence to the top-down rule of the Danish kings.⁴⁶ Thus, the extensive and standardized

---

⁴⁰ Aronsson, *Bönder gör politik*, 115-118.

⁴¹ Gustafsson, *Lokal självstyrelse*, 98-99

⁴² Aronsson, *Bönder gör politik*, 153-165.

⁴³ Gustafsson 1987, 19-25 argues that the two Scandinavian state-formations in the 18th century provided different terms for local government, which had consequences long after the break-up of both Denmark-Norway and Sweden-Finland. Thus, parliamentary proposals for local self-government in the 19th century showed many similarities between Sweden and Finland on the one hand, and Denmark and Norway on the other. Gustafsson calls this an effect of “the inertia of the administrative tradition” (förvaltningstraditionens seghet).

⁴⁴ See for example Nordin, «The Monarchy in the Swedish Age of Liberty”.

⁴⁵ Hallenberg, Holm and Johansson, *Organization, legitimation, participation*,

⁴⁶ On parish assemblies in Jämtland, see Wichman et al., *Jämtlands och Härjedalens historia*, 320-321, 340-341; on Jämtland as part of the Norwegian Realm in early 17th Century, see Andresen, *Landskap og maktstat. Jemtland 1613-1645*.

local government in Sweden fits into a broader picture of 18th century Scandinavia, and stands in marked contrast to the situation in Norway, to which we now will turn.

Local church government in Norway during absolutism

In the absence of parish assemblies in Norway, there was no fixed practice of where to handle church matters. The visitations by the bishops and deans was an important venue,⁴⁷ but the local thing⁴⁸ was probably just as important. The thing was held more regularly, and had more formalized mechanisms for negotiations than the visitations.⁴⁹ Property belonging to the local church, including farms, could be subjected to the probate court (*skifteretten*).⁵⁰ When conflicts arose, the judicial system and the right of petition to the king could be invoked.⁵¹ The fact that conflicts often were framed in judicial terms and resolved within the judicial system is a typical feature of the 18th century. With no arenas for *political* decision making, and indeed little acceptance for political action, the two guiding principles for settling disputes became the law and the word of the king. Hence, the thing and the right of petition became important institutions.

Of the Swedish institutions discussed above, only the individual offices of church warden and six-men had counterparts in Norway in the 18th century –the church warden (*kirkevergen*) and the priest helpers (*prestens medhjelper*) respectively. In accordance with the two aspects of the early modern church described above, we might say that the priest helpers represented the church as an ideological and disciplining institution, while the church warden, on the contrary, represented the church as communal property.

The institution of *priest helper* was established by an ordinance in 1629, and contrary to the church warden, it was unequivocally the lowest chain in the church hierarchy, rather than a potential agent of local self-rule. Two god-fearing men from each parish should be appointed as the priest's helpers, and they should "serve him and help increase his

---

⁴⁷ On the visitations as public arenas, see Bjerkås, 'Fra eneveldets scene til representative forsamlinger'.

⁴⁸ The thing (*tinget*) was at least since the early middle ages the main local assembly and court of law in Scandinavia. In early modern times, it increasingly assumed the function of lower court within the legal structure of the emerging state, but it also functioned as an arena for tax collection and more generally as an arena where the state officials and the local population interacted. See for example Myking, 'Peasant participation in local thing and conflict handling in Norway'; Sandvik, 'Rettsvesenets utbygging i Norge'.

⁴⁹ According to an ordinance from 1784, the congregation should be presented with plans and cost estimates for church repair at the thing, so that it could voice its opinion. This, however, only applied to churches owned by the congregation. Forordning 20. feb. 1784, Mejlænder, *Almindelig norsk lovsamling*, 222.

⁵⁰ Tretvik, *Tretter, ting og tillitsmenn*, 269-270.

⁵¹ An example of a conflict involving both mass petitioning and legal action is the sale of two farms belonging to the church in Oppdal in the 1760's. SAT: Trondheim bispearkiv pakkesaker 052; SAT: Oppdal sogneprest Ang. Oppdal kirke 1723-1786.

authority.”⁵² The helpers should meet with the priest at least four times a year, and be consulted in matters of moral and religious control. These provisions were adopted in a recess of 1643 and then in the Norwegian Law of 1687.⁵³ The priest’s helpers thus had similar functions concerning morality and church discipline as the six-men in Sweden.

Already in the middle of the 17th century, the priest helpers were accused of placing new economic burdens on the peasants. In 1645, the governor of Norway, Hannibal Sehested, therefore suggested to abolish the office.⁵⁴ In the 18th century, the disciplinary aspects of the office seem to become more important. Its purpose was aptly described in 1753:

‘Because the priest in extensive parishes cannot know everything that goes on, he shall have helpers to council with, and to warn the priest about any scandalous behavior that may go on.’⁵⁵

As its Swedish counterpart, the office of church warden in Norway had medieval roots. Gudmund Sandvik traces it back to the Frostatingslaw from around the 12th century. Its very existence stems from the division of church goods between the priest’s share (*presttaka*) and the church’s share (*oppheldsgodset*). When local churches began amassing property and other assets in the 12th century, these were divided between the local church on the one hand and the succession of priests on the other. The church warden was responsible for maintaining the church’s share.⁵⁶ According to Gudmund Sandvik, the church warden in the middle ages was an important and vibrant office, which served the interests of both the local community and the church. He clearly acted on behalf of the local community, and was thus an integral part of local self-government.⁵⁷

As we have seen, the church sales in the 1720’s have been regarded as a low point of local self-rule in Norway. One premise for this contention is that the church sales mark the moment when the congregations were deprived of the right to appoint church wardens.⁵⁸ This contention, however, is probably not accurate. With the Norwegian law of 1687, the offices of church warden and priest helper were fused and appointed by *the church defence*, which in practice meant state representatives.⁵⁹ No doubt, this can be seen as an appropriation of

---

⁵² CVNL 2-9-5: «tiene hannem til Hielp og større Myndighet.». Mejlænder, *Almindelig norsk lovsamling*, 38.

⁵³ Imsen og Winge, *Norsk historisk leksikon*, 284; Rian, *Sensuren i Danmark-Norge*, 375-376.

⁵⁴ Hannibal Sehested to the Norwegian chancellor Jens Bjelke, 1645, in *Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie*, 441.

⁵⁵ *Betenkninger fra geistligheden i Norge*, 340.

⁵⁶ Sandvik: *Prestegard og prestelønn*, 30-55.

⁵⁷ Sandvik: *Prestegard og prestelønn*, 36-43.

⁵⁸ For example, Ståle Dyrvik writes that the congregations in the 17th and 18th centuries elected church wardens and that the office circulated among the farmers. Dyrvik, *Vegar til sjølvstende*, 179.

⁵⁹ CVNL, 2-9-2. Mejlænder, *Almindelig norsk lovsamling*, 37-38. Church wardens and priest helpers in the country side should be the same person, appointed by the “church defence” (*Kirkens Forsvar*). This paragraph

functions of self-government by the absolutist state and its servant church. By the time of the church sales, then, local self-rule and the importance of the church warden had been negligible for a long time.

However, the church sales did leave the church warden's office in an increasingly unclear state. As the statement from the vicars in Romerike showed, some sources indicate that the church warden's office actually disappeared after 1723, although the evidence is far from unequivocal. The bishop of Akershus, Niels Dorph for example, noted that the new church owners were responsible for maintenance of the church, and that church wardens no longer needed to be appointed by the church defence.⁶⁰ Similarly, the vicars of Nedre Borgsyssel asserted that it was up to the church owners, whether they would hire a church warden or "use one of their own farmers or servants."⁶¹ The vicars in Sunnfjord claimed that the church owners themselves by necessity functioned as church wardens.⁶²

Source material from the deanery of Dalerne in the county of Søndre Trondhjem indicates that the church warden was not a regular office during the second half of the century. There is no mention of church wardens in bishop Gunnerus' visitation reports from Dalerne deanery in 1764, 1772, 1776 or 1784.⁶³ In 1786, the priest helper in the parish of Buvika agreed to function as church warden. The appointment was made at a deans visitation, the dean apparently selecting the warden, though possibly in cooperation with the local chaplain and four "trusted men of the community" who were also present.⁶⁴ The presence of church wardens does not seem to have been a regular feature at the visitations at this time, however. The regulars were rather the priest, four trusted men and the owner of the privately owned churches.

When the dean Hans Steenbuch visited some of the deanery churches in 1780, he met

---

is a direct import from the Danish law of 1683. According to Christian IV's recess of 1643 the church defence could be the king's vassals (lensherr), noblemen, persons with *jura patronatus* or others. K.H. Johansson concludes from the paragraph that the congregations in Denmark had no say what so ever in the election of church wardens (Johansson, *Svensk sockensjälvstyrelse*, 358-559). It is unclear how the provision actually was interpreted in Norway, where the nobility was of little importance and *jura patronatus* never gained much importance. Bishop Pontoppidan wrote in 1753 that the church defence meant the bailiff (*fogd*) (*Betenkninger fra geistligheten i Norge*, 352), although the priest helpers clearly were appointed by the priests and the clerical administration. In any case the right to appoint these offices were in the hands of the kings servants.

⁶⁰ *Betenkninger fra geistligheten i Norge*, 254.

⁶¹ *Betenkninger fra geistligheten i Norge*, 239-240

⁶² *Betenkninger fra geistligheten i Norge*, 307.

⁶³ Gunnerus' visitation protocols are digitalized by Det kongelige norske videnskabers selskap (DKNVS):

http://www.dknvsjubileum2010.no/images/dknv/1764_vp_s458-460.pdf,

http://www.dknvsjubileum2010.no/images/dknv/1771-1773_VP2_ark2-11.pdf. In 1780 however, two church

wardens for the main church in Oppdal is mentioned in a deans visitation report. SAT; Dalenes prosti visitasprotokoll 1776 -1846. Visitation in Oppdal 17. juni 1780

⁶⁴ SAT; Dalenes prosti visitasprotokoll 1776 -1846. Visitation i Buvika 26. juli 1786.

with the vicar and four “managers” (Bestyrelsesmænd). These were local farmers and may have performed the functions of church warden. However, the fact that Steenbuch does not use the term church warden, indicates that it was not established as a common office.⁶⁵ According to the rescript from 1784, congregations that owned their church could appoint its own accountant (Regnskabsfører).⁶⁶ Accounting was a central part of the church wardens tasks, but the use of this term in the rescript reinforces the impression that “church warden” at that time was not yet a standard term.

Gradually, however, the office was standardized until it came under the control of the municipal councils after 1837. By that time it had assumed a new role within the institutional landscape of an emerging modern state. At least by 1818, the church warden seems again to have been a regular feature of local church administration. In that year, the department of church and education issued a rescript on church visitations. There it is stated that church wardens should attend a visitation meeting together with the bishop, dean, vicar and priest helper. Obviously, this means that the office of church warden was distinct from that of priest helper.⁶⁷

Source material from Oppdal further strengthens the evidence for a split between the two offices in this period. A list of servants of the church from 1820, lists the sexton (klokker), the priest helpers and the school teachers, but not the church wardens.⁶⁸ The church wardens, however, signed the church accounts the same year. None of them were identical to the priest helpers.⁶⁹ In fact, the church wardens signed the accounts at least as early as 1803.⁷⁰ We can conclude that by the turn of the century the church wardens’ office was firmly reestablished as an independent office in Oppdal.

Different notions of property right over the church

There seems to be a clear connection between the property arrangements of the churches and the status of the church wardens and the conditions for local self-government. Precisely the privatization of the churches that contributed to the weakening of the church warden’s office in the 1720’s, led many clerics to argue for a separation of the offices of church warden and

---

⁶⁵ SAT; biskopen i Nidaros; pakkesaker, Da. 52; kirkernes tilstand i Dalerne prosti: Pro memoria fram Hans Steenbuch to the regional Governor von der Osten and bishop Bang, 22. sep. 1780.

⁶⁶ Forordning 20. feb. 1784, Mejlænder, 222

⁶⁷ *Reskript om kirkebesøk 26.10.1818*, Vogt og Vogt: *Love, Anordninger, Kundgjørelser, aabne Breve, Resolutioner m.m.*, 540-544

⁶⁸ SAT; Oppdal sogneprest; l.2d.2 Brev 1816-1823: Opptegnelse over de som har tjent i Oppdals skoler og kirker året, 2. des 1820.

⁶⁹ SAT; biskopen i Nidaros, pakkesaker, pakke nr. 52: Oppdal kirkes regnskap, 1802-1836.

⁷⁰ SAT; biskopen i Nidaros, pakkesaker, pakke nr. 52: Oppdal kirkes regnskap, 1802-1836.

priest helper. The priest helpers - “as useful to the priest as eyes and ears to the body”⁷¹- ought to be appointed by the vicar alone, and serve for life or as long as the priest deemed suitable, while the church warden was regarded more or less as a private hired hand.⁷²

However, the issue of property rights is complex. We can detect two different notions of property right over the parish churches functioning side by side in the 18th century. One had a long history, while the other was of recent origin. Both would play a part in defining church government in the modern era.

On the one hand, there is a great continuity of what we might call a “splintered” property right, conditioned by the practical need to manage church maintenance and finances. Ever since the Middle Ages, the bishops had the highest authority over the churches in their dioceses,⁷³ but this did not mean that they had some absolute property right over the church goods. They had a general jurisdiction, but the actual disposition was delegated to the vicars and the congregations through the church warden. Neither the bishop nor the congregation could dispose of the church goods as they pleased. Consequently, a modern form of property right did not apply, either for the congregation, the vicar, the bishop, or for that matter the pope.⁷⁴

In many ways, this continued to be the case after the reformation (the pope obviously being out of the equation). The crown then confiscated all church land, and this was now considered state property. However, the state mostly benefitted from revenues from land previously belonging to the archdiocese and the convents. The local church property, about a third of total church property, was still used to pay the vicars and maintain the local churches.⁷⁵ In an attempt to “translate” the dispositions of the church into modern terminology, Gudmund Sandvik argues that the church property in the period from the reformation to 1814 belonged to “the confessional state”, to which should be included: the king, the clerical offices, the succession of priests, the individual vicar and the congregations.⁷⁶

This situation is reflected in legal documents of the 18th century. One example is the ordinance on churches from 1734. On the one hand, it names the church wardens, together

---

⁷¹ *Betenkninger fra geistligheten i Norge*, 129: «saa nødvendige og nyttige til Embedet, som øyne og øren for Legemet».

⁷² *Betenkninger fra geistligheten i Norge*, 129-130, 176, 183, 239, 289

⁷³ Expressed in the formulation in the Gulatings law that the bishop should “kirkium ráða”, Sandvik, *Prestegard og prestelønn*, 67.

⁷⁴ Sandvik, *Prestegard og prestelønn*, 67-80.

⁷⁵ Ersland and Sandvik, *Norsk historie 1300-1625*, 156.

⁷⁶ Sandvik, *Prestegard og prestelønn*, 224.

with bailiffs and sheriffs as subordinates to the bishop and regional governor. It is thus an expression of the absolutist state's willingness to stamp out local self-rule. However, the ordinance came in the aftermath of the church sales, and more than anything it is a long list of conditions to the "property right" of the new owners. Basically, it can be seen as an attempt to sort out the confusions caused by the church sales.⁷⁷

An even clearer example of the splintered and conditional "property right" of church property, is a rescript from 1784 on how to decide on and finance major church repairs. First, it is stated, there should be made an estimate of the costs, which should be presented to the congregation (Almuen) at the local ting "to learn what objections they might have against it." Thereafter the bishop and regional governor should review and approve the proposal. The church warden should then have the authority to levy the expenses on the congregation, and he should present an account to the congregation for the use of the collected funds.⁷⁸

Here, as in the Middle Ages, it makes little sense to argue over who had "owner rights" over the church – the bishop/king or the congregation. We might, of course, say that the church warden acted as tax collector on behalf of what Knut Dørum has termed "the manipulating state".⁷⁹ However, supposing that church maintenance was something more than an unwelcome order from above, we might view the whole procedure as a way of securing a *common* good.

In addition to this "splintered" property right, the sale of the churches to private individuals reveals the emergence of a different, more modern concept of property right. The sale was conditioned by the absolutist regime's revenue-needs and its will to undermine local self-rule. The premise for the sales was the notion that common property was state property and something the king could dispose of at his will. Thus, in our case, only with the assumption that all common property was state property, did the modern concept of private property appear.

In fact, according to Perry Anderson, one of the defining characteristics of the European absolutist states was the complementary relationship between absolutist rule and unconditional private property. Unlike other forms of "despotic" rule (Anderson's term), absolutism actually facilitated private ownership: "The increase in the political sway of the royal state was accompanied, not by a decrease in the economic security of noble

---

⁷⁷ Forordning ang. Kirkerne, 13. aug. 1734, i in Mejlænder, *Almindelig Norsk Lovsamling*, 150-151.

⁷⁸ However, this only applied to churches owned by the congregations, not to churches owned by other private individuals. Forordning 20. feb. 1784, Mejlænder, *Almindelig Norsk Lovsamling*, 222.

⁷⁹ Dørum, *Opprør eller legitim praksis*, 83-85.

landownership, but a corresponding increase in the general rights of private property.”⁸⁰ According to Anderson, absolutism thus ushered in absolute private property at the expense of a feudal conditional ownership.

In Norway, however, the long-term effect of a strengthened private property was not a strengthening of a virtually non-existent landed nobility, but a transition from tenancy to freehold farms.⁸¹ The development in church ownership can be seen as a part of this process. Like much farmland, most parish churches, initially regarded as crown property, were first sold to civil servants and city-merchants before eventually being resold to the farmers themselves.⁸²

The transition to congregational ownership and the reestablishment of the church warden

The connection between property arrangements and local self-rule becomes even more apparent when we focus on the transition to congregational ownership. In most places, the churches were initially sold to private individuals, and only later became the property of the congregations.⁸³ The parish of Orkdal may provide a “standard case” for the transition to congregational ownership and its relevance for the church warden’s office. The main church in Orkdal was sold privately in 1725, and was inherited and resold several times before it was bought by the congregation in 1794, for the substantial sum of 8500 rdlr.⁸⁴ After the purchase in 1794, the farmer and lower officer Christian Lefstad was elected church warden. Except for the bailiff (fogd), who functioned as church warden from 1796 to 1806, all church wardens henceforth were farmers, and they were appointed by the church owners.⁸⁵ The church purchase seems to be the direct cause for reestablishing a church warden’s office controlled by the congregation.

The parish of Oppdal provides a more complicated case, but its very complexities can

---

⁸⁰Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, 429. Anderson links this to the absolutist regimes appropriation of Roman law: “The juridically unconditional character of private property consecrated by [Roman civil law (*jus*)] found its contradictory counterpart in the formally absolute nature of the imperial sovereignty exercised by [Roman public law (*lex*)]. Ibid, 27.

⁸¹ On this much-discussed topic, see for example Dyrvik, *Vegar til sjølvstende*, 123 ff. For a divergent view, see Lunden: *Norges landbrukshistorie 1350-1814*, 291 ff. In Denmark, this process towards freehold played itself out within a much shorter time-span and after a much more direct initiative from the government, with the sweeping agrarian reforms at the end of the 18th century. See for example Feldebæk: *Danmark-Norge 1380-1814*, 230 ff.

⁸² There were many regional and local exceptions to this general description of the process towards freehold peasantry. A national overview can be found in Dyrvik, ‘Overgangen til sjølvveige i Norge’.

⁸³ For a national overview of the church sales, see Mykland, *Guds hus under hammeren*.

⁸⁴ Skrondal, *Orkdalsboka*, 183 ff.

⁸⁵ Leland, *Det kommunale sjølvstyret i Orkdal*, 38.

help to bring forth gradual, but significant conceptual changes concerning the status of the congregations in relation to the state. The church in Oppdal was bought by the local vicar Gerdt Juel Feldman in 1725 for the meager sum of 106 rdl.⁸⁶ After Feldmans death in 1743 it passed into the hands of the congregation.⁸⁷ This transition of ownership was never formalized with a purchase or a legal transfer, but soon became an established fact. An overview of ownership of the churches in Dalerne deanery from 1805 still names Mr. Feldman as owner, though, it says, the congregation “now owns it” (skjønt Almuen ejer den nu).⁸⁸ By this time, Feldman had been dead for more than sixty years.

The unclear status of church property in Oppdal is reflected in the contingent use of the term churchwarden in that parish. In 1759, the vicar, Mr. Kjelstrup used the term “warden of the church’s possessions” for himself (“Opdals Kirkes Eyendeler, som Jeg haver at verge for” and “Ombudsmand for Kirken”).⁸⁹ In 1770, the vicar Jens Lemvig still did the church accounts and termed himself church warden. This led the dean to ask by what right he used that title. Was it by appointment? Or by a contract with the parishioners? The dean also asked whether the vicar considered the church funds private property owned by the parishioners or if they were public funds. According to the dean, this would determine whether the vicar, in his capacity as church warden, was accountable to the parishioners or the government.⁹⁰

The vicar answered that the church “beyond a doubt” was private property, and that the parishioners might dispose of it as they pleased. Furthermore, he writes that he did not have a claim to the title or functions of church warden, but that he out of good will had performed this function on behalf of the farmers. This had been a custom “vicar after vicar” ever since the church became the parishioners’ property. He went on to say that he now had taken steps to see to it that farmers in the future would be chosen as church wardens.⁹¹ Even

---

⁸⁶ The deed for the purchase can be found in SAT; Oppdal sogneprest; 1.3f.2 - Ang. Oppdal kirke, 1723-1786.

⁸⁷ This information was conveyed by Feldmans widow to the Jens Lemvig, who became vicar in Oppdal in 1763. See SAT; biskopen i Nidaros, pakkesaker, pakke nr. 52: Kirkene i Dalene 1736-1845; Kirkens tilstand i Oppdal: Jens Lemvig to the dean Hans Steenbuch 15. may 1770.

⁸⁸ SAT; biskopen i Nidaros, pakkesaker, pakke nr. 52: Kirkene i Dalene 1736-1845; Kirkens tilstand i Dalerne prosti: Beretning om Dalernes Prostis Kirker, 19. April 1805.

⁸⁹ SAT; Oppdal sogneprest; Ang. Oppdal kirke, 1723-1786 (1.3f.2) - Innberetning til, biskop og stiftamtamnn fra sogneprest Kielstrup, 4. sept, 1759.

⁹⁰ SAT; Trondheim bispearkiv; pakkesaker - Da. 052 Kirkens tilstand i Dalerne prosti 1736-1845; Kirkens tilstand i Oppdal: Correspondance between dean Steenbuch and vicar Lemvig, May 1770.

⁹¹ Ibid.

after this, however, the church wardens in Oppdal seem to have been appointed by the vicar. In 1807 they were “elected by the vicar with the approbation of the dean”.⁹²

From private to public – the conceptual change in the congregations’ status

As is clear from Mr. Lemvig’s statement in 1770, the church in Oppdal was still viewed as private property, although it was owned by the congregation. The church in Orkdal was bought in 1794 by all the men except for three farmers.⁹³ The fact that individuals could choose not to partake in the purchase, inclines us to view church ownership more as a form of share-holding than a collective act. Furthermore, it was only the farmers, not cotters and other landless groups, who were owners.⁹⁴ This arrangement has some similarities with the general and direct form of participation in the Swedish parish assemblies. Like these, the church owners in Orkdal constituted a group of private individuals and heads of households, not an abstract collective unit.⁹⁵

This distinction between private and public could be compared with a distinction derived from medieval canonical law between *pluribus uti collegium* – that is, a corporate body as a whole -, and *pluribus uti singulis* – that is, a corporate body as a collection of individual members.⁹⁶ That would connect the practices of congregational self-government to ancient traditions of church law. However, the conception of the local community as a group of private individuals can probably more favorably be related to the absolutist notion of the congregation as the opposite of a public community. As Jürgen Habermas has noted, within the absolutist “representative” government, “public” and “common” were opposite terms. “Public” was that which pertained to the state and its exercise of power. “Common” was that which was excluded from the public representation. In this understanding, the congregation was a collection of commoners, as opposed to the public sphere of the state (and church).⁹⁷ This adds another aspect to the “private” ownership of the churches. It was private, also in the

---

⁹² «vælges og antages af Sognepræsten med Herredsprostens Approbation», SAT; Oppdal sogneprest; brev 1805-1816: Parelius to Rønnau, 19. juni 1807. Later that year it was stated that this decision is based on a resolution from the diocese (stiftet). SAT; Oppdal sogneprest; brev 1805-1816: Parelius to Rønnau, 3. aug. 1807
⁹³ Skrondal, *Orkdalsboka*, 187.

⁹⁴ See SAT; biskopen i Nidaros, pakkesaker, pakke nr. 52: Kirkens tilstand i Oppdal: Rønnau og kirkevergene til Bugge og stiftamtman, 30. mai 1820.

⁹⁵ Johansson, *Svensk sockensjälvstyrelse*, 159 ff. Johansson argues that decisions about expenses and improvements on the church were regarded as belonging to private law (privaträttslig natur).

⁹⁶ Condorelli, *Quod omnes tangit, debet ab omnibus approbari*, 65.

⁹⁷ Habermas, *Borgerlig offentlighet*, 4-11. The conceptual division between the absolute (state) power and the atomized “people” is of course related to a Hobbesian defense of absolutism. A great analysis of the origins of this notion can be found in Koselleck, *Critique and Crisis*.

sense of being owned by “commoners”.⁹⁸

With the transition to self-government in 1837, this changed. The new municipal councils assumed responsibility for the churches, and acted as executive boards. But did they act on behalf of individual share-holders or a collective unit? In one sense, it was unquestionably the latter. The councils were elected by citizens with voting rights, rights that were defined in the Norwegian constitution. Thus, principally, people who did not themselves own the church could vote, and thus decide who should be on the “church board”. The members of the municipal council were representatives of the parish as a collective unit, and the municipality was considered a subsidiary of the state.⁹⁹

There were some precedents for considering the church owners as a collective unit, rather than a collection of commoners. In 1818, the parliament passed a law, which stated that churches, which, due to the private owners’ neglect, had been reverted to the state, should henceforth be taken over by the congregations.¹⁰⁰ The law was occasioned by the financial chaos following the political events in 1814, which had caused serious losses for many church owners. But the royal proposition which formed the basis for the law also formulated a general principle of local ownership of the churches: that it was the congregation or municipality (enhver Menighed eller Commune) which alone carried the burdens for the necessities of the local institutions (“dens egne Indretninger”). This led to the suggestion that the aforementioned churches should be overtaken by the congregations.¹⁰¹ Its importance in our case, lies in the fact that the “municipality” was considered a subsidiary of the state, as it was to be after 1837.

This shift can probably be related to the notion of “popular sovereignty” entailed in the constitution of 1814. With this notion, the “people” was no longer considered the mass of commoners in contradistinction to the state, but as citizens constituting the very foundation of

---

⁹⁸ We can construct an etymological link to illustrate the point. The English word “common” corresponds to the Danish word “menig”, the first part of “menighet (congregation)”. “Menig” is of course related to the German “Gemeinde”, which means both “congregation” and “common”.

⁹⁹ The Church Department confirmed just this line of reasoning, when commenting on a case from the parish of Gran in Hadeland in 1840. The municipal council in Gran had decided to purchase the local churches on behalf of all the inhabitants *who were obliged to pay the tithe*. The department reacted against this, arguing that the municipal council only represented the municipality as a collective unit (“ikkun repræsenterer den samlede Commune [...] altsaa I ethvert Tilfælde et vidst Districts Indvaanere betragtet som Heelhed [...]. Steen, *Lokalstyre i Norges bygder*, 72.

¹⁰⁰ Lov 24.apr. 1818 ang. vedkommende menigheders Forpligtelse til at overtage og vedligeholde deres Sognekirker, i Mejlænder, *Almindelig norsk lovsamling*, 327.

¹⁰¹ Royal proposition 12.2.1818, https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1818&paid=1&wid=a&psid=DIVL122&pgid=a_0620, p.222-223.

the state. The transition of the parish churches from private to municipal property is thus related to a conceptual change of what “the people” is and how it relates to the state.¹⁰²

By the end of the 19th century, the shift in the congregations’ status from “private” to “public” seems to have come full circle. In 1897, the parliament passed a law that granted the “congregations” right of expropriation of the few remaining churches owned privately. A commission set up to review the property status of the churches, made it very clear that churches owned by the congregations were not considered among the private churches. Referring to the church sales in the 1720s, it stated: “While the churches, with the sales in the beginning of the previous century, largely escaped from congregational ownership, the development in this century has led to a situation where most congregations yet again own their own churches, so that there are relatively few still in private hands.”¹⁰³ By giving the congregations the right of expropriation, the churches would become public institutions (Stiftelser) governed by the municipal councils together with the church and state authorities.¹⁰⁴

Secularization, professionalization and elitization - local church government in the 19th century

As different as the institutions of Norwegian and Swedish local government was and continued to be during the 19th century, some common long term trends should be noted. First, local government was secularized. The Swedish parish assembly at the beginning of the 18th century was an institution dealing principally with church matters. As Peter Aronsson writes, the historical origin of local self-rule was precisely the demand for communal control over the church. In the second half of the 18th century, the area of competence at the parish assembly was widened to include a number of secular economic and social aspects of public life, a trend that continued into the 19th century.¹⁰⁵

The introduction of local self-government in Norway also entailed secularization. The difference was that in Sweden, secularization took the form of a slow transformation of one

---

¹⁰² The transition was ambiguous, however. Even after 1837, cotters and others who had not partaken in the purchase of the churches still had to pay tithe or other church fees. IKATrøndelag; Orkdal formannskapsprotokoll, 1837-1860, folio 6a, formannskapsmøte, folio 12a, Formannskapsmøte 8. sept. 1838

¹⁰³ “Medens Kirkerne ved Salgene i Begyndelsen af forrige Aarhundrede og tidligere for største Delen kom du af Menighedernes Eie, er Udviklingen især i dette Aarhundrede gaaet i den Retning, at de fleste Menigheder igjen har erhvervet sine Kirker, saa der kun er forholdsvis faa, som nu er i Privates Eie.» Quoted in Oth.prp. nr. 28, 1897, 1: https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1897&paid=3&wid=a&psid=DIVL658&pgid=a_0997

¹⁰⁴ Oth.prp. nr. 28, 1897, 10-11.

¹⁰⁵ Aronsson: Bønder gör politik, 306-307.

institution. In Norway, it took the form of the establishment of a completely new institution. The elected municipal councils assumed the tasks that previously adhered to the parish commissions led and selected by the vicar.¹⁰⁶ Although it was not explicitly stated in the law (Formannskapsloven), the municipal councils established in 1837 seemingly assumed an unequivocal right to elect church wardens. In both Oppdal and Orkdal, the council regularly elected church wardens.¹⁰⁷ As in the 18th century, church government in the middle of the 19th century was inseparable from local government as such, but for different reasons. In the 18th century, the church was at the center of local governance, in the 19th century it became simply a branch of a secular local government.¹⁰⁸ The center everything revolved around after 1837 was the municipal council.

Furthermore, there were tendencies towards professionalization. Harald Gustafsson has described the development of local government in Sweden in terms of formalization and routinization, by which he means that activities increasingly followed standardized norms.¹⁰⁹ A similar development can be seen in Norway. In many ways, after 1837, the church warden's function was similar to the head of an administrative department in a modern municipality. He prepared cases and propositions to the municipal council, but was always subordinate to the same council.

In Orkdal, this subordination was formalized in an instruction, which the municipal council passed in 1839. Apart from certain defined regular expenses, the church warden had to receive permission from the council for all payments from the church treasury. At least twice a year or whenever the council demanded, the church warden had to present the church accounts to the council.¹¹⁰ The protocols of the municipal councils are littered with suggestions and questions from the church wardens which the councils either approved or disregarded.¹¹¹

The impression of professionalization is reinforced by an apparent change in hiring practices. While some evidence suggest that church wardens previously were elected either

---

¹⁰⁶ Steen, *Lokalt selvstyre i Norges bygder*, 13-21; Hovland, *Grotid og glanstid*, 83.

¹⁰⁷ Leland, *Det kommunale sjølvstyret i Orkdal*, 38; IKATrøndelag; Oppdal formannskapsprotokoll 1837-1859, kommunestyremøte 7. des. 1844, folio 83b, formannskapsmøte 15. dec 1846, folio 119b, 133b.

¹⁰⁸ The municipal council's control over the church property was so well established, that the vicar in Oppdal in 1846 had to ask council for permission to use the church for mission meetings (Oppdal formannskapsprotokoll 1837-1859, folio 114b, formannskapsmøte 1 okt. 1846). The council had no objections to this request.

¹⁰⁹ Gustafsson: *Sockenstugans politiska kultur*, 98-99.

¹¹⁰ Instruction for the church wardens in Orkdal. IKATrøndelag; Orkdal kommune; formannskap, korrespondanse 1847-1850.

¹¹¹ IKATrøndelag; Oppdal kommune; formannskapsprotokoll 1837-1859, folio 105b, 107b, 109a- b 111a, 112a-b 119b, 130b-131a, 133b-134b, 137b, 139b-140a, 140a, 141b; IKATrøndelag; Orkdal formannskapsprotokoll, folio 6a, 12a, 13a-b, 15b, 114b

unanimously by the congregation or by the vicar, the municipal councils after 1837 chose church wardens partly according to “modern” criterias of competence and salary.¹¹² Certainly, there seems to have been some competition for the position. In Oppdal in 1838, for example, there were six applicants, In Orkdal in 1847, there were at least three applicants.¹¹³

In the first half of the 19th century, the church warden’s office was generally paid, but not enough to make it a full time occupation. It was still an office, in the sense of a duty, not simply a job. However, the focus on salaries seems to have become more important in this period. For example, until 1835 the church wardens in Orkdal were paid 12 shilling from every tithe-payer. After that time, according to Einar Leland, the position was given to whomever demanded the lowest payment.¹¹⁴ Also in Oppdal, applicants competed partly on economic terms.¹¹⁵

This salaried, subordinate position is very different from the church wardens of the middle ages who could profit significantly from the actual activities of the office, such as leasing and trading property. This “feudal” type of income was long gone in the 19th century. It had suffered a blow already in the 16th century, when the church warden lost control over the important initial contract fee (bygsel) for tenance on farms in the church’s possession. These revenues were taken over by the regional authorities (lensherren og fogden). The church warden was left with responsibility for collecting the fixed, controllable revenues like the tithe and land rent (landskyld).¹¹⁶ This is a good example of how policies of the authoritarian early modern state could set in motion “professionalizing” developments that were continued in the constitutional era.

Harald Gustafsson has also argued that local government in Sweden was elitized, in the sense that positions of influence increasingly were reserved for the emerging dominant social group, the land owning farmers.¹¹⁷ This is a central point also in Aronsson’s thesis. In the 19th century the parish assembly was increasingly dominated by land-owning farmers,

---

¹¹² The source material on election of church wardens prior to 1837 is scant. In Oppdal the church accounts show that there were four church wardens and that they usually were replaced simultaneously. This may indicate a lack of competition for the position. (SAT, Trondheim bispearkiv; pakkesaker - Da. 052 Kirkenes tilstand i Dalerne prosti 1736-1845. Inkluderer regnskap for Oppdal kirke 1802-1836) According to a statement from the dean, they were chosen by the vicar. SAT; Oppdal sogneprest; brev 1805-1816: Parelus to Rønnaun, 19. juni 1807. In Orkdal the church wardens were chosen by the congregation after 1794, but further information about the process is lacking. Leland, *Det kommunale sjølvstyret i Orkdal*, 39.

¹¹³ Oppdal kommune; formannskapsprotokoll 1837-1859; folio 3b., folio 15 a-b; IKATrøndelag; Orkdal kommune; formannskap, korrespondanse 1847-1850.

¹¹⁴ Leland, *Det kommunale sjølvstyret i Orkdal*, 39.

¹¹⁵ Oppdal kommune; formannskapsprotokoll 1837-1859; folio 3b.

¹¹⁶ Sandvik, *Prestegard og prestelønn*, 176.

¹¹⁷ Gustafsson: *Sockenstugans politiska kultur*, 102 ff.

who increasingly acted as a confident political class.¹¹⁸

Again, tendencies towards elitization were a common feature in both Norway and Sweden. In fact both Harald Gustafsson and Torkel Jansson argues that local government in Norway was much more elitized than in Sweden, and connects this with the absolutist tradition of non-participation in the old Oldenburg realm.¹¹⁹ They base this on comparative studies on the legal frame work of local government, that is, the narrow participation in the municipal councils compared with the broad participation in the parish assemblies. Additionally, however, we see an increased demarcation of *who* could attend public offices.

The source material from Oppdal and Orkdal suggests that the church wardens elected after 1837 were recruited among the same social group as the members of the municipal councils themselves, the well-to-do farmers.¹²⁰ In Orkdal, this was secured by the requirement for the church wardens to place economic security for attending the office. When a new church warden should be chosen in 1847, the municipal council set the security at 400 Spd.¹²¹ This was a criteria for attending office that was much stricter than the criterias for the right to vote or for electability to the municipal council. It would automatically exclude almost all cotters and many owners of small farms as well. Less than half (254 of 597) of the farms (gårdsbruk) in Orkdal had an estimated value of 400 Spd or more.¹²² Several church wardens elected in the 1840s actually figured in the municipal council.¹²³ In Oppdal, this included the local factotum, long time mayor and parliament member Ingebrigt Sæther.¹²⁴

As noted, the church wardens were present at bishops' - and deans' visitations, and after 1837 they might be regarded as the municipal council's representative at this venue. Due to the municipal councils' penchant for keeping expenses down, conflicts between them and the clergy was probably rather common. Clerics might want the churches to be renovated, while the municipal councils wanted to keep the costs low.¹²⁵

---

¹¹⁸ Aronsson: *Bönder gör politik*, 343 ff.

¹¹⁹ Gustafsson, *Kommunal frihet för nationell samling*, 19-25; Jansson, *Agrarsamhällets förändring*, 90-93.

¹²⁰ On the social composition of the municipal councils, see Steen, *Lokalt sjølvstyre i Norges bygder*, 122-133.

¹²¹ IKA Trøndelag; Orkdal kommune; formannskap, korrespondanse 1847-1850.

¹²² Based on the cadaster of 1838: http://arkivverket.no/URN:db_read/db/35488/43/?size=bigger&mode=0

¹²³ The man chosen in Orkdal in 1847, John Vormdal, was a former member of the municipal council.

¹²⁴ Other municipal council members who acted as church wardens in Oppdal in the 1840's were Erik S. Wognild, Even Mjøen and Ole Larssen Rise. IKA Trøndelag; Oppdal kommune; formannskapsprotokoll 1837-1859, folio 111a, 119b, 133b.

¹²⁵ For example, in 1838, the church warden in Orkdal wrote to the municipal council that the dean, on his latest visitation had "suggested, or rather demanded" ("blev det forelagt, eller ligesom befalet, af Provsten»), that the church building should be white washed. The warden asked the council to consider the best way to keep the costs as low as possible. IKA Trøndelag; Orkdal kommune; formannskap, korrespondanse 1837-1840. The church warden John Sorgaard to the municipal council, 26. jan 1838. Edgar Hovland writes that the

The conflict potential with church authorities should not be overstated, however. Just as often, the farmers probably formed an elite together with the local clerics. The 1840's and 1850's was a period with extensive church building in Norway, and churches were often built or renovated at the shared initiative of the vicar and the municipal council.¹²⁶ Vicars and church wardens would co-sign requests concerning church maintenance and financing to the regional government.¹²⁷ In 1820 in Oppdal, they co-signed a request on how to proceed against several cotters who refused to pay the required church- and school fee. The vicar noted that he signed on behalf of the parish commission. The letter shows how the vicar and the farmers could have mutual interests that went against more marginalized groups in the community.¹²⁸

From the parish to the public realm –concluding remarks

In this article, I have investigated the changing terms of local church government in Norway in the transitional period between absolutist and constitutional rule. I support a view of an “Age of Revolution” characterized by gradual changes in political practices and conceptions, rather than abrupt changes from one political order to another. Local government is not seen as a parochial level unaffected by, or completely defined by, the politics of the “big world”. Rather it is seen as a level interconnected with the developments of state organization and social history. This also means that the roots of many modern political practices can be found within the practices of the absolutist regimes of the 18th century.

I have compared local government in Norway to the situation in Sweden. Both on state and local level, Sweden in the 18th century was characterized by relatively favorable terms for participation from “below”. To a large degree there were fixed institutions and formalized procedures for handling important issues. In contrast, local church government in 18th century Norway was characterized by domination by government officials, contingency and local variation. The relative lack of fixed institutions or practices to facilitate church matters – such as constituted by the parish assembly in Sweden – led much legislation on how to deal with church matters to be reactive, aiming to avoid confusion and conflicts. The office of the church warden, once a corner stone in church government, was either abolished or, more

---

municipal councils in the decades after 1837 exhibited “a mania for saving” (“sparemani”). Hovland, *Grotid og glanstid*, 76 ff.

¹²⁶ Pedersen, *Kirkebygging i Søndre Trondhjems amts landdistrikter 1780-1851*, 178-183

¹²⁷ SAT; Oppdal sogneprest; brev 1816-1823: Rønnau to the regional government (stiftsdireksjonen), 16. May 1816. SAT; PL 372 Oppdal: Church wardens and the Vicar Rønnau to the regional government (stiftsdireksjonen), 15. Nov. 1822.

¹²⁸ SAT; Oppdal sogneprest; brev 1816-1823: Rønnau and the church wardens to the regional government (stiftsdireksjonen), 30. May 1820.

often, assumed by others under the control of either state representatives or private owners.

One prominent aspect of local church government in Norway, as it developed through the 18th into the 19th century is how much it was conditioned by the unintended consequences of government policies. As has been observed by other historians, the church sales in the 1720s set in motion a chain of effects that eventually led the parish churches back into congregational control.¹²⁹ There is a sort of cunning of history, to paraphrase Hegel, implied in the idea that the absolutist regime's revenue-needs precipitated local self-rule decades later.

Historians have perhaps previously been less attuned to the fact that when the church warden's office was reestablished and the congregations assumed ownership of the churches, local self-rule in many ways reappeared in a very different guise from any ancient form of self-government. This is mainly because the society in which it reappeared was itself being transformed. Local self-government was established in a society where new political concepts accompanied and grounded political practices.

Through a partially conceptual approach I have tried to highlight a dialectic involving changing concepts of the private, the public and the common. The absolutist Oldenburg regime operated with a radical distinction between the state and its subjects, or the public and the private. Even churches owned by the congregation were thought of as private. Gradually this changed, and the congregations became the conceptualization of the public. A church owned by the congregation was in the 19th century thought of as publically owned. In a sense, this signifies the return of the church as public property, as it had been before the church sales. However, "the public" was by then reconceptualized according to the notion of "popular sovereignty". And with this, the opposition between state control and congregational control was to some extent made obsolete.

This conceptual change has wider implications than just changes in the meanings of words. In fact, this change should be seen as an indicator of fundamental changes in the social structure of an emerging modern society. Reinhart Koselleck points out that the persistence and change in the meaning of words does not necessarily coincide with persistence and change in the structures they specify. Socio-historical "facts" undergoing long-term change might be expressed in a number of different ways.¹³⁰ Thus, the shift in the congregations' status from private to public, did not necessarily signify a change in institutional arrangements. But it was still a matter of importance for social history.

---

¹²⁹ Steen: *Det norske folks liv og historie*, 87; Sandvik, «Salet av landskyrkjene i Sør-Noreg i 1720-åra i perspektiv; Dyrvik, *Vegar til sjølvstende*, 179 ff.

¹³⁰ Koselleck: *"Begriffsgeschichte and social history*, 89.

The era we are dealing with saw an increasing differentiation in the social structure in rural society, both in Norway and in Scandinavia as a whole.¹³¹ A group of farmers was increasingly distinguished from a growing class of cotters, whose main characteristic was that they were landless. What has become clear with the conceptual change in Norwegian local church government is how the economically and socially dominant group also became the bearer of the “public good” and the “common responsibility”. This was an increasingly common feature of local government in both Norway and Sweden during the 19th century. At the same time, church government was subsumed under a general, secular political institution, with the result that the conception of the local community shifted from the congregation to the community of citizens as defined by criterias such as voting-rights. The path from subject to citizen was also a path from common parishioners to representatives of the public realm.

---

¹³¹ Dyrvik et. al: *Norsk økonomisk historie 1500-1970*, 122-132, 184-189.

Grunnloven og lokaloffentligheten

-en undersøkelse av Grunnlovens betydning for fattig- og skolekommisjonene, ca. 1790-1830

Med Grunnloven av 1814 ble et helt nytt politisk system innført i Norge. Under eneveldet var all makt og legitimitet samlet i kongens person. I 1814 ble dette erstattet av et konstitusjonelt styre med maktfordeling og en valgt lovgivende forsamling. Konstitusjonelle prinsipper som representasjon og statsborgerlige rettigheter ble innført i statsstyrelsen. Likevel forble mye ved det samme også i tiden etter 1814, og flere historikere har fokusert på kontinuiteten, snarere enn bruddet mellom det gamle og det nye systemet. Ståle Dyrvik har skrevet at det nye i 1814 kun gjaldt organiseringen av den lovgivende makt. Ellers forble systemet ved det gamle.¹ Jens Arup Seips betegnelse av perioden 1814 til 1884 som «embetsmannsstaten», indikerer at den samme elitegruppen som styrte Norge før 1814, satt ved makten også i tiårene etter. Heller ikke i økonomiske og sosiale henseender var 1814 av særlig betydning, skriver Seip.² Ikke minst når det gjelder forholdene i norske lokalsamfunn har oppfatningen vært at lite endret seg i grunnlovsåret. Det var på nasjonalt nivå at nye institusjoner ble skapt. Et system med valgte representanter ble ikke innført på lokalt nivå før med formannskapslovene i 1837. Ifølge Sverre Steen rådde det før og ofte også etter 1837 et klart embetsstyre i norske bygder.³

Nylig har disse kontinuitetsperspektivene blitt utfordret. På nasjonalt nivå har Marthe Hommerstad vist at bønder, gjennom agitasjon og mobilisering av nettverk, spilte en større rolle på de første Stortingene enn tidligere antatt.⁴ Knut Dørum mener at det skjedde en demokratisering og utvikling av en bred folkelig offentlighet i norske bygder etter 1814, og at Grunnloven her har spilt en viktig rolle.⁵ Det nye perspektivet på lokaloffentligheten skyldes delvis Dørum's fokus på ideologi og normer snarere enn formelle institusjoner i lokalstyret. Felleseuropeiske frihets- og likhetsidealer fikk innpass også i norske bygder og ble spredt på uformelle arenaer som skjenkestuer og gjestehus og gjennom en fremvoksende brevkultur. Men Dørum hevder også at det fant sted en «klar demokratisering» i norske bygder gjennom at institusjoner som skole- og fattigkommisjoner fikk flere medlemmer og bredere sosial

---

¹ Ståle Dyrvik: *Året 1814*, Samlaget, 2005:116.

² Jens Arup Seip: *Utsikt over Norges historie*, Gyldendal, 1974:15.

³ Sverre Steen: *Lokalt selvstyre i Norges bygder: første fase*, Oslo, 1968.

⁴ Marthe Hommerstad: *Politiske bønder. Bondepolitikk og Stortinget 1815-1837*, Avhandling for graden ph.d. Universitetet i Oslo, 2012.

⁵ Knut Dørum: Et oppgjør med eneveldet og standssamfunnet. Dannelsen av en folkelig offentlighet i norske bygder 1814-1850, *Historisk tidsskrift*, 1/2013:91-123.

sammensetning.⁶

Med utgangspunkt i skole- og fattigkommissjonene skal denne artikkelen drøfte Grunnlovens innvirkning på lokaloffentligheten i Norge. På hvilken måte ble kommisjonene preget av Grunnlovens nye normer om representasjon og deltagelse i det politiske liv? Hvilke muligheter for deltagelse fantes under eneveldet, og hvilke forutsetninger fantes for at Grunnlovens normer kunne påvirke lokaloffentlige institusjoner? Med lokaloffentlighet menes her generelt arenaer for institusjonalisert samhandling i lokalsamfunnet i løsningen av offentlige oppgaver.⁷ Dette er en form for offentlighet som, etter å ha blitt svekket under det tidlige eneveldet, ble utvidet på midten av 1700-tallet gjennom utviklingen av kommisjonsvesenet. Offentlighetsbegrepet, slik det brukes her, knytter an til en kommunalistisk forskningstradisjon. Steinar Imsen bruker begrepene bondekommune, lokaloffentlighet og lokalsamfunns-offentlighet noe overlappende.⁸ De fremhever alle at forholdet mellom lokalsamfunn og myndigheter i dobbelt forstand har en *offentlig* karakter. Lokalforvaltningen gjøres gyldig gjennom myndighetenes, *det offentliges*, godkjenning. Men forvaltningen blir også åpnet, *gjort offentlig*, gjennom lokalsamfunnets deltagelse i myndighetsutøvelsen.

Dette offentlighetsbegrepet må skilles fra begrepet om *det offentlige rom*, definert av Habermas som «den sfære der privatfolk samles til publikum».⁹ Habermas' «borgerlige offentlighet» ble etablert som en «kritisk sfære» som var regulert av, men ikke en del av myndighetene. Privatpersoner trådte inn i det offentlige rom som motpart til myndighetene.¹⁰ Dørum's begrep *folkelig offentlighet* kan sies å innebære en geografisk og sosial utvidelse av Habermas' borgerskapsorienterte offentlighet.

Opprettelsen av skole- og fattigkommissjoner på 1700-tallet etablerte ikke noe rom utenfor myndighetsutøvelsen, men den trakk derimot befolkningen inn i myndighetsutøvelsen. Ved at befolkningen ble gitt del i beslutningene, dannes det en åpning mot at de offentlige institusjonene selv ble arenaer for kritikk og konflikt. Peter Aronsson mener lokaloffentligheten ble modernisert gjennom bondeallmuens økte politiske bevissthet og praksis, og at denne utviklingen skjedde nettopp innenfor rammene av lokaloffentlige institusjoner. Aronsson velger da også det talende begrepet *borgerlig kommunalisme* for å

---

⁶ Dørum, 2013:112.

⁷ Steinar Imsen: *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart. Del 1 Middelalderen*, Tapir, 1990:9.

⁸ F. eks Imsen, 1990:97-98.

⁹ Jürgen Habermas: *Borgerlig offentlighet*, Gyldendal, 2002:25.

¹⁰ Jakob Maliks: *Vilkår for offentlighet. Sensur, økonomi og transformasjonen av det offentlige rom i Danmark-Norge 1730-1710*, avhandling for graden philosophiae doctor, Trondheim, 2011:44.

beskrive denne utviklingen.¹¹

Kommisjonene var institusjoner som fra myndighetenes side skulle løse administrative utfordringer. De var styringsredskaper, deres formål var ikke å sikre medbestemmelse for befolkningen. Likevel var de politiske arenaer i den forstand at de var arenaer for interaksjon, diskusjon og konfrontasjon mellom øvrighet og befolkning, og ved at de fikk beslutningsmyndighet i spørsmål som var viktige for det lokale fellesskapet.¹² Et fokus på lokal politisk praksis retter oppmerksomheten mot hvordan nye konstitusjonelle og demokratiske normer kom til å prege også institusjoner med røtter i eneveldet, og ikke bare de nye nasjonale institusjonene som ble opprettet i 1814.

Det tradisjonelle synet om Grunnlovens irrelevans for lokaloffentligheten må etter min mening revurderes. Grunnloven kom indirekte til å endre kommisjonenes praksis og funksjoner. Vi kan se forskyvninger i synet på hvem kommisjonene representerte, forskyvninger som peker fremover mot et representativt system i lokaloffentligheten. Samtidig kan vi også spore et skarpere skille mellom de som kvalifiserte til deltagelse i det politiske liv og de som ikke kvalifiserte. Dette kan sees på som et ledd i en formalisering av den politiske kulturen som Grunnloven medførte. Demokratiseringstesen må derfor kvalifiseres.

Kommisjonsvesenet var en ny type institusjoner i styringssystemet på 1700-tallet, og det ble ikke opprettet på samme tid over hele landet. Lovgivningen som regulerte kommisjonene var utformet for det enkelte stift, ikke landet som helhet.¹³ Kommisjonsvesenets relativt korte historie og dets regionale tilknytning kan tenkes å gjøre dets funksjoner og praksis mer heterogene og flytende enn på andre lokaloffentlige arenaer, som bygdetinget.¹⁴ For å synliggjøre de regionale forskjellene er artikkelen organisert som en komparativ undersøkelse av Søndre Trondhjems amt i Trondhjems stift og Lister og Mandal amt i Kristiansand stift.

Komparasjon er et egnet middel for å teste ut hypoteser. Ved å sammenligne to ulike

---

¹¹Peter Aronsson: *Bänder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680-1850*, Lund, 1992:17-32, 343-344.

¹² David Held definerer politiske beslutninger som avgjørelser som angår hele fellesskapet. David Held: *Democracy: From City-states to a Cosmopolitan Order?* i D. Held (ed.): *Prospects for Democracy*, Oxford, 1993:13-52.

¹³ Dette er en sannhet med modifikasjoner. Skoleinstruksen fra 1739 og Plakat om skolene på landet fra 1741 gjaldt frem til 1834 og omfattet hele Norge (Johannes J. Helgheim, *Allmugeskolene paa bygdene*, 1980:30-35). Men ved århundreskiftet hadde tilleggsbestemmelser og lokale ordninger gjort at organiseringen av skolevesenet ikke kan sies å ha vært ensartet på nasjonalt nivå, men fulgte stiftsgrensene. Lovgivningen for fattigvesenet var gjennom hele perioden utformet for det enkelte stift.

¹⁴ Bygdetinget må anses som den viktigste lokaloffentlige arenaen gjennom 16- og store deler av 1700-tallet, og har vært gjenstand for en rekke studier av forholdet mellom allmue og statsmakt.

tilfeller, kan vi få klarhet i hvilke faktorer som må være til stede for at en hypotese skal kunne bekreftes. De to undersøkelsesområdene var svært ulike hva gjelder økonomisk og sosial struktur, og kommisjonene var ulikt organisert. Hvis Grunnloven bragte med seg nye normer for politisk praksis i lokalsamfunnet, er det interessant å undersøke hvilke økonomiske, sosiale og organisatoriske forhold som har hatt betydning for hvordan de nye normene slo rot.

I sammenligningen mellom de to regionene, vil jeg ta utgangspunkt i to idealtyper – *konfronterende* og *integrerte* kommisjoner. *Konfronterende kommisjoner* betegner kommisjoner som var preget av et relativt høyt konfliktnivå, særlig mellom øvrigheten på den ene siden og bonderepresentantene på den andre. I *konfronterende kommisjoner* ble lokaloffentligheten brukt til å fremme bondeallmuens interesser. I *integrerte kommisjoner* var bonderepresentantene i større grad sosialisert inn i rollen som øvrighet, og fungerte som en forlengelse av denne. Integrerte kommisjoner bidro til effektiv styring fra øvrighetens side, hadde lite indre spenninger og kunne stå i et motsetningsforhold til allmuen.

1. Fra en uformell til en formell politisk kultur

Med konstitusjonene rundt 1800 skjedde vesentlige endringer i den politiske kulturen i Europa. Det er endringer som kan karakteriseres som en overgang fra uformell innflytelse til formelle rettigheter knyttet til nye institusjoner. Endringene har også fått hatt konsekvenser for hvilke forskningsspørsmål som har blitt ansett som relevante. Det følgende er en redegjørelse for noen overordnede perspektiver på politisk kultur i denne overgangsperioden. Overgangen fra en uformell til en formell kultur vil være et viktig utgangspunkt når vi skal undersøke den politiske praksisen i skole- og fattigkommisjonene.

1.1 Politisk interaksjon i det gamle regimet: interaksjon, kommunalisme, bondeeliter

Det gamle regimet¹⁵ kjennetegnes av at det fantes få arenaer for interaksjon mellom myndighetene og befolkningen, og at mulighetene for politisk påvirkning nedenfra var begrenset. I det dansk-norske eneveldet var allmuens innflytelse formelt sett ikke-eksisterende. Supplikkinstitusjonen og bygdetinget kan sees som unntak, men myndighetene oppfattet dem i liten grad som institusjoner for folkelig medbestemmelse.¹⁶

---

¹⁵ *Det gamle regimet* er en oversettelse av det franske *l'ancien Regime* som betegner det franske samfunn og politiske system før revolusjonen i 1789. Det anvendes her som en generell betegnelse på de førrevolusjonære styringssystemene i Europa, inkludert den dansk-norske staten.

¹⁶ Om supplikker, se Steinar Supphellen, *Supplikken som institusjon i norsk historie. Framvokster og bruk særlig først på 1700-tallet*, *Historisk tidsskrift*, 1978, s. 153-158; om bygdetinget, se f. eks: Hilde Sandvik: *Rettsvesenets utbygging i Norge. Lokale konsekvenser og reaksjoner 1550-1750*, i Harald Winge (red.): *Lokalsamfunn og øvrighet i Norden, ca. 1550-1750*, Oslo, 1992, s. 83-102.

Supplikkinstitusjonen ga ingen beslutningsmyndighet. Fraværet av formelle institusjoner har gjort at historikere har fokusert på uformelle relasjoner som patron-klient-forhold for å avdekke dynamikken i den tidlig-moderne politiske kulturen.¹⁷

I nordisk forskning har *interaksjonsperspektivet* vært et utgangspunkt for å undersøke uformell innflytelse. Eva Österberg har i en rekke arbeider argumentert for at bondebefolkningen i Sverige i tidlig nytid hadde utstrakt innflytelse over sin egen hverdag.¹⁸ Forskningsprosjektet Sentralmakt og lokalsamfunn i Norden har vist at mulighetene for innflytelse på beslutningsprosesser under eneveldet ofte var større enn det den offisielle ideologien innrømmet.¹⁹ Knut Mykland mente at enevoldsstaten på 1700-tallet gikk langt i å imøtekomme bøndenes interesser,²⁰ mens Ståle Dyrvik og Sølvi Sogner har argumentert for at bygdedinget fungerte som et reelt forum for dialog utover på 1700-tallet.²¹ Det er dog viktig å merke seg at denne innflytelsen eksisterte på tross av sterke formelle restriksjoner på deltagelsen. Den var i den forstand uformell, gjerne avhengig av personlige relasjoner og preget av variasjoner mellom ulike steder og tider.

Interaksjonsperspektivet har blitt utfordret av et mer utpreget konfliktperspektiv. Bengt Sandin har sett utviklingen av lokalt selvstyre som et uttrykk for sentralmaktens ønske om å kontrollere lokalsamfunnet. Strategien var å knytte bondeeliter til statens interesser.²² Knut Dørum har på lignende vis brukt begrepet «den manipulerende stat» for å beskrive hvordan statsmakten forsøkte å legitimere sin kontroll gjennom å integrere deler av befolkningen i myndighetsutøvelsen.²³ «Integrerte kommisjoner», som drøftes senere i denne artikkelen, kan knyttes til et slikt perspektiv. Gjennom integrerte kommisjoner knyttet statsmakten til seg lokale eliter for å sikre legitimitet og gjennomføringsevne for statlige tiltak.

---

¹⁷ Peter Aronsson, Solveig Fagerlund, Jan Samuelson: *Nätverk i historisk forskning – metafor, metod eller teori?* Växjö, 1999. Flere artikler.

¹⁸ Eva Österberg: *Mentalities and Other Realities, Essays in Medieval and Early Modern Scandinavian History*, Lund, 1991; Folklig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige, *Scandia* 1/1992; Vardagens sträva samförstånd. Bondepolitikk i den svenske modellen från vasatid til frihetstid, Gunnar Broberg Ulla Wikander, Klas Åmark (red.): *Tänka, tycka, tro*, Stockholm, 1993:126-149.

¹⁹ *Det nordiske forskningsprosjektet Sentralmakt og lokalsamfunn – beslutningsprosesser på 1700-tallet*, flere utgivelser.

²⁰ Sverre Bagge og Knut Mykland: *Norge i dansketiden*, Politikens forlag, 1987, s. 257.

²¹ Ståle Dyrvik: *Norsk historie 1625-1814. Vegar til sjølvstende*, Oslo, 1999, s. 180-181; Sølvi Sogner: Conclusion: The Nordic Model, i Eva Österberg and Sølvi Sogner (eds.): *People meet the Law. Control and Conflict handling in the Courts*, Universitetsforlaget, 2000, s. 271.

²² Referert i Aronsson, 1992, s. 23.

²³ Knut Dørum: Opprør eller legitim praksis. Kommunalisme og folkelige aksjoner i Norge, ca. 1700-1850, i Sandvik (red.) *Demokratisk teori og historisk praksis. Forutsetninger for folkestyre 1750-1850*, Oslo, 2010, s. 83-85.

For forståelsen av samvirket mellom statsmakt og lokalsamfunn har kommunalismebegrepet, utviklet i tyskspråklig historiografi, stått sentralt.²⁴ Peter Blickle bruker kommunalisme som en alternativ betegnelse på perioden 1300 til 1800, i et forsøk på å beskrive den politiske historien nedenfra. Begrepet er ment å komplettere «føydalsamfunn» og «absolutisme» som epokebetegnelser på denne perioden.²⁵ Steinar Imsen har overtatt Blickles begrep, men fremhever også viktige forskjeller mellom Norge og de tyskspråklige områdene.²⁶ Mens den tyske kommunalismen i stor grad knyttes til opprør og bondemotstand,²⁷ var den norske bondekommunalismen preget av utstrakt samvirke mellom statsmakt og lokalsamfunn.²⁸ Videre, mens tysk forskning har fremhevet kommunalismens betydning for det moderne gjennombrudd rundt 1800,²⁹ har det i norsk sammenheng blitt fremhevet at restene av det lokale selvstyret ble knekt under maktstatens vekt fra midten av 1600-tallet.³⁰ Det er likevel grunn til å påpeke at utviklingen av kommisjonsvesenet fra midten av 1700-tallet kan sees som en gjenopplivning av en kommunalistisk tradisjon. På begynnelsen av 1800-tallet deltok befolkningen i Norge i lokaloffentligheten på flere arenaer, som forlikskommisjoner og ligningskommisjoner. Det kan derfor være grunn til også i norsk sammenheng å knytte kommunalismen til moderniseringsprosesser på 17- og 1800-tallet.

Kommunalismeperspektivet fremhever betydningen av dominerende bygdeeliter som statsmakten kan samarbeide med. I Norge har lokalundersøkelser av bondeeliter vært viktig for oppfatningen av politisk praksis i tidlig nytid. Sterke bondeeliter har blitt sett på som en indikasjon på innflytelse fra lokalsamfunnets side ovenfor myndighetenes representanter. Fokuset i disse undersøkelsene har vært på 1600-tallet og første del av 1700-tallet og funnene

---

²⁴ Særlig utviklet av Peter Blickle. Se Peter Blickle: *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch*, München, 1981; Peter Blickle: *Kommunalismus, Parlamentarismus, Republikanismus. Historische Zeitschrift*, Bd. 242, H. 3, 1986:529-556; Peter Blickle: *Unruhen in der Ständischen Gesellschaft, 1300-1800*, München, 1988.

²⁵ Blickle, 1981:113.

²⁶ Steinar Imsen: *Over bekken etter vann eller historien om den tyske bondekommunalismen som hjelp til selvhjelp*, *Historisk tidsskrift*, 1989:166-183; Steinar Imsen: *Norsk bondekommunalisme: fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart*, 1-2, Trondheim 1990-95.

²⁷ Blickle, 1988.

²⁸ Imsen, 1990..

²⁹ Blickle, 1986; Blickle, 1988; Andreas Würgler: *Unruhen und Öffentlichkeit. Städtische und ländliche Protestbewegungen im 18. Jahrhundert*, Tübingen, 1995; Andreas Würgler: *Das Modernisierungspotential von Unruhen im 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Entstehung der politischen Öffentlichkeit in Deutschland und der Schweiz*, i *Geschichte und Gesellschaft*, 21. Jahrg. H.2, 1995b:195-217.

³⁰Se f. eks. Øystein Rian: *Hvem og hva var staten i Norge?* i E. L. Petersen, (red.): *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser. Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres*, bind 1, Odense, 1984:80ff; Rolf Fladby: *Samfunn i vekst under fremmed styre*, Universitetsforlaget, 1986:153; Sandvik, 1992:90ff. Steinar Imsen, hvis hovedpoeng det er å fremheve kontinuiteten i bygdeoffentligheten, nøyer seg med å si at «den byråkratiske funksjonsstaten, som endelig slo igjennom med eneveldet, definerte nye rammebetingelser for lokaloffentligheten og bygdekommunen». Han avslutter derfor sin undersøkelse av bondekommunalismen ved Christian IV's død i 1648. Imsen, 1995:17.

spriker. Et generelt trekk synes likevel å være at bondeeliter sto sterkt i deler av lokalforvaltningen frem til midten av 1600-tallet. Etter eneveldets innføring førte staten en bevisst politikk for å svekke bondeeliters innflytelse, men lokale embetsmenn så det likevel ofte som hensiktsmessig å trekke lokale ressurspersoner inn i styringen. Fra midten av 1700-tallet kan det gjennom kommisjonsvesenet igjen spores en tydeligere vilje fra myndighetene til å bruke deler av befolkningen i lokaladministrasjonen.³¹

1.2. Politisk interaksjon i det nye regimet: Representasjon og borgerskap

Konstitusjonene på siste halvdel av 1700-tallet og første del av 1800-tallet ga klare formelle rettigheter til befolkningen. Det teoretiske grunnlaget for dette var folkesuverenitetsprinsippet, ideen om at statsmaktens legitimitet var utgått fra folket. Et hovedspørsmål for historikerne har vært hvilke grupper som fikk tilgang til de nye politiske institusjonene, altså på fremveksten av formelle politiske rettigheter. To problemstillinger har stått sentralt: representasjonsspørsmålet – hvordan skulle folkets innflytelse som myndighetsutøver sikres, og borgerskapsspørsmålet – eller «hvem er folket?»

Folkesuvereniteten ga rettigheter til folket, men denne retten måtte delegeres til representanter. Representantene i den lovgivende forsamlingen skulle handle på vegne av folket. Forsamlingen skulle være, som John Adams skrev i 1776 «in miniature an exact portrait of the people at large. It should think, feel, reason, and act like them.»³² Representasjon ble ansett som en nyvinning som sikret hele folket deltagelse i den lovgivende makt. I sitt Grunnlovskast skriver Adler og Falsen at « Den nyere Tid har i Repræsentations-Systemet fundet et Middel til at give det hele Folk Andeel i Lovgivningen», i motsetning til i «de gamle Fri-Stater», da folket opptrådte «i Masse», og derfor «vanskeligen kunde overlægge, og endnu vanskeligere enes om noget Foretagende».³³

Et representativt system ble på den annen side ansett som en nødvendig båndlegging av folkeviljen. Frykten for «pure democracy» og grensene for folkelig selvbestemmelse preget de politiske debattene både i Europa og USA på 1800-tallet.³⁴ Prosedyrer som indirekte

---

³¹ Imsen 1995; Terje Sødal: *Sosial ulikhet på Agder ca. 1600-1700*: Hovudfagsoppgåve Universitetet i Bergen, 1996; Helge Finne: *Lagrettemennene i Vangen og Føyen tinglag*, Hovedoppgave, Bergen, 1999; Øystein Aschim: *Var det en bondeelite i Hole prestegjeld?* Hovedoppgåve Universitetet i Oslo; John Ragnar Myking: *Lagrettemenn og bygdeelite ca. 1650–1750*. Eit eksempel frå Nordhordland, *Heimen* 3, 1996:179-188

³² John Adams: *Thoughts on Government*, Sitert i Gordon S. Wood: *The creation of the American Republic, 1776-1787*, The University of North Carolina Press, 1969:165.

³³ Det Adler-Falsenske grunnlovskast i *Riksforsamlingens forhandlinger, 3die del. Grundlovskast*, Kristiania, 1916:7

³⁴ Hort Dippel: The Changing Idea of Popular Sovereignty in Early American Constitutionalism: breaking Away from European Patterns, *Journal of the Early Republic*, Vol. 16, No. 1, 1996:21-45. Kyle G Volk: The Perils of

valg, som også ble praktisert i Norge gjennom hele 1800-tallet, var ikke minst ment å skulle begrense innflytelsen til de store velgermassene.³⁵

Det fremste tegn på at en person har del i suvereniteten i et konstitusjonelt system med representativt styre, er at den har stemmerett. Stemmerettskriteriene forteller oss hvem som i et samfunn er ansett til å være en selvstendig person med rett til å delta i suverenitetsutøvelsen. Grunnloven satte opp absolutte kriterier for rett til deltagelse i det politiske liv. Stemmerettskriteriene for befolkningen på landet var i Grunnloven særlig knyttet til alder og disponering av jord. Man måtte være voksen og økonomisk uavhengig for å ta del i politiske beslutninger.³⁶ § 50, som ga stemmerett til jordeiere og leilendinger med bygsel i over fem år, reservert i praksis stemmeretten til kun å gjelde de som betalte skatt. Også under det gamle regimet fantes det forestillinger om representasjon i lokaloffentlige institusjoner, men med Grunnloven endres kriteriene fra diffuse bestemmelser av typen «bygdas beste menn», til utvetydige formelle kriterier. Samtidig ble representasjonen knyttet til valg, snarere enn utnevning av embetsmenn. En følge av stemmerettsbestemmelsene var at det også ble satt opp absolutte kriterier for fravær av rett til deltagelse. Hvis man var under 25 år, husmann eller dagarbeider kunne man ikke delta i det politiske liv, fordi det nå var grunnlovsfestet at den retten tilfalt noen andre.³⁷ Skillet mellom deltager og utenforstående ble klarere gjennom Grunnlovens formalisering av politiske rettigheter.

På lokalt nivå ble ikke det representative systemet innført før med formannskapslovene i 1837. Slik sett holdt det gamle regimet stand i lokaloffentligheten over to tiår etter 1814. Men det utelukker ikke at Grunnloven har påvirket lokaloffentligheten også før dette. Begrepene representasjon og borgerskap kan være nyttige for å fange opp utviklingen i også kommisjonsvesenet, og lokaloffentligheten generelt. Kommisjonene kan tenkes å ha blitt mer representative på to måter: De kan i økende grad ha blitt brukt politisk på vegne av allmuen og i opposisjon til den utøvende makt, og kan i økende grad ha blitt forbeholdt personer med borgerrettigheter, ved å bli knyttet til valgprosedyrene og stemmerettskriteriene i Grunnloven.

"Pure Democracy": Minority Rights, Liquor Politics, and Popular Sovereignty in Antebellum America, *Journal of the Early Republic*, Vol. 29, No 4, 2009:641-679.

³⁵ Alf Kaartvedt: *Det norske Storting gjennom 150 år. Bind 1: Fra Riksforsamlingen til 1869*, Gyldendal, 1964:69: «I den periode som dekkes av de treårige storting, virket systemet (med indirekte valg) utvilsomt i social-konservativ retning.»

³⁶ 17.mai-grunnloven i Paal Berg, Frede Castberg, Sverre Steen: *Arven fra Eidsvoll. Norges Grundlov*, Oslo, 1945: 215. Kriteriene for å være valgbar var noe strengere. (§ 61).

³⁷ Hvis du var kvinne kunne du heller ikke delta, selv om dette ikke er gjort eksplisitt i § 50.

2. Organiseringen av kommisjonene

Det er nærliggende å anta at måten Grunnloven påvirket kommisjonene på, var avhengig av hvordan de var organisert. Vi må derfor kort ta rede på deres historiske tilblivelse, den plass de hadde i styringsverket, og hvilke regionale særtrekk som eksisterte i organiseringen av kommisjonene. Både organisert fattigomsorg og undervisning av allmuen har lange røtter i Norge.³⁸ Ny lovgivning rundt 1740 førte imidlertid til at fattig -og skolevesenet ble organisert og formalisert på en helt ny måte. I 1739 kom en forordning om opprettelsen av skolene på landet, og en plakat fra 1741 bestemte at det skulle opprettes lokale kommisjoner for planlegging og iverksetting av tiltak i forbindelse med skolene.³⁹ Samme år kom det en forordning som bestemte at det skulle opprettes fattigkommisjoner i hvert prestegjeld i Akershus stift. Bergenhus stift fikk en tilsvarende ordning i 1755.⁴⁰ I Kristiansands stift og Trondheims stift ble tilsvarende ordninger formalisert noe senere, med forordninger i henholdsvis 1786 og 1790.⁴¹ Med formannskapslovene i 1837 kom kommisjonene til å inngå i den nye forvaltningsstrukturen som *kombinerte formannskap*, bestående av formannskapet sammen med de faste kommisjonsmedlemmene.⁴² Selv om de kombinerte formannskapene kunne ha stor frihet vis a vis de nye kommunestyrene, markerer 1837 slutten for epoken hvor kommisjonsvesenet utgjorde sentrum i lokaloffentligheten. Perioden fra den endelige etableringen på slutten av 1700-tallet og frem til formannskapslovene kan derfor betraktes som kommisjonsvesenets glansperiode.

Kommisjonene var administrativt underlagt stiftsdireksjonen, det vil si at de var stiftamtmannens og biskopens felles ansvarsområde.⁴³ Kontakten mellom kommisjonene og

---

³⁸ Ståle Dyrvik: Avgjerdprosessen og aktørane bak det offentlige fattigstellet i Norge 1720-1760, i Karl-Gustaf Andersson/Ståle Dyrvik, Gisli Ågúst Gunnlaugsson, Harald Jørgensen, Janina Kowalik, Sven Malmberg, panu Pulma: *Oppdaginga av fattigdomen. Sosial lovgivning i Norden på 1700-talet*, Universitetsforlaget, Oslo, 1983b:113-115; Helgheim1980:17-25

³⁹ Forordning om Skolerne paa Landet i Norge, 23. jan. 1739; Placat og nærmere Anordning angaaende Skoelene paa Landet i Norge, 5. mai 1741; Helgheim1980:35.

⁴⁰ Anordning om Tugthusets Indrettelse i Christiania og de Fattiges Forflegning i Agershuus Stift, 2. des. 1741;Anordning om de fattiges Væsen i Bergens By og Stift, samt Betleries Afskaffelse, 29. aug. 1755,

⁴¹ Anordning for Christiansands stift, 1786, Wessel-Berg, tredie bind:263;

Reskript for Trondhjems stift, 1790,Wessel-Berg, tredie bind:482-483.

⁴² Edgar Hovland: Grotid og glanstid, 1837-1920, i Hans Eyvind Næss, Edgar Holvand, Tore Grønlie, Harald Baldersheim og Rolf Danielsen: *Folkestyre i bygd og by. Norske kommuner gjennom 150 år*, Universitetsforlaget, Oslo, 1987:38

⁴³ For den perioden som behandles her finnes det både i Kristiansand og Trondheim egne journaler og kopibøker for stiftsdireksjonen, i tillegg til protokollene for biskopen og stiftamtmannen. Det finnes egne kopibøker for stiftsdireksjonen i arkivet etter biskopen i Nidaros. I Kristiansand finnes det kopibøker og journaler for konjunktive saker (altså biskopen og stiftamtmannen i fellesskap) i arkivene etter både biskop og stiftamtmann.

stiftsdireksjonen økte kraftig frem mot 1814, noe som tyder på økt aktivitet.⁴⁴ Gjennom perioden ble også kommisjonenes virksomhetsområde utvidet. De behandlet vedlikehold av kirker og prestegård, fungerte som sunnhetskommisjon, og ikke minst organiserte de kornforsyning.⁴⁵

Den sene lovhjemmelen for kommisjonene i Trondhjems og Kristiansands stifter betyr ikke nødvendigvis at fattigvesenet og skolevesenet var svakt utbygd. I Trøndelag eksisterte det mange steder fra tidlig på 1700-tallet. Allerede i 1735 kunne biskop Eiler Hagerup i Trondheim fortelle at betleriet var under kontroll og at hvert prestegjeld på landet var inndelt i legder som hadde sitt fattiglem å underholde.⁴⁶ Ifølge Hans Steenbuch, sogneprest i Melhus og prost i Dalerne ble fattiglegder opprettet i 1733.⁴⁷ Stjørdals fattigvesensprotokoll går tilbake til 1770, og skoleprotokollen er ført fra 1777.⁴⁸ I 1771 ble det innført et fattigvesen for hele Stor-Fosens prosti,⁴⁹ i Hemne prestegjeld allerede i 1746.⁵⁰ I Selbu finnes det skoleregnskap tilbake til 1767.⁵¹ I Røros var fattig- og skolevesenet organisert under bergverksadministrasjonen. Verksdirektør Hiort beskrev det som velfungerende på midten av 1770-tallet.⁵² Fattig- og skolevesenet synes altså vel etablert før reskriptet av 1790.

I reskriptet for Trondhjems stift ble fattig- og skolekommisjonene slått sammen og kalt bygdekommisjoner. De to funksjonene ble sett i sammenheng.⁵³ Kommisjonene skulle sørge

---

⁴⁴ I år 1800 finnes det bare syv brev fra stiftsdireksjonen i Trondheim til kommisjonene mens det i 1816 finnes 83. 61 av disse var fra stiftamtmanden, 19 fra stiftsdireksjonen, mens bare tre stammer fra biskopen.

-SAT; Trondhjem stift og amt, Kopibok B100, 1799-1800; kopibok B101, 1800-1801; Trondhjem stiftsdireksjon, kopibok nr. 2, 1797-1802; Biskopen i Trondhjem, kopibok nr. 21, 1797-1800; kopibok nr. 22, 1800-1803.

-SAT; Trondhjem stift og amt, kopibok B120, 1816; Biskopen i Trondhjem; kopibok nr. 26, 1813-1816; SAT; Biskopen i Trondheim; kopibok nr. 27:1816-1821; SAT; Stiftsdireksjonen i Trondheim; kopibok nr. 4 1814-1819.

⁴⁵ Dørum, 2010:87.

⁴⁶ Steinar Supphellen: Byen og fattigproblemet. Ordninga av fattigstellet i Trondheim frå 1730-åra, i *Trondhjemske samlinger 10*, hefte 1 (1976-78), s.139-140;

⁴⁷ SAT: biskopen i Trondhjem; pakkesaker, Da. 030: Skole- og fattigregnskaper for Dalerne (Gauldal, Strinda)prosti, 1796-1825. Regnskaper fra Melhus; Steenbuch til stiftsdireksjonen, 4. juli, 1792. Steenbuch var prest i Melhus fra 1757 og prost i dalerne fra 1769 til sin død i 1800.

⁴⁸ IKA Trøndelag; Stjørdal kommunearkiv; Bygdekommisjonen; 1. Legdsprotokoll 1770-1857; 2.

Regnskapsprotokoll for kirke- skole og fattigkasse, 1777-1861.

⁴⁹ IKA Trøndelag; Stjørdal kommunearkiv; Bygdekommisjonen; 1. Legdsprotokoll 1770-1857, s. 1-6. Sogneprest Johan Støren har skrevet inn ordningen for Stor-Fosens fattigvesen i begynnelsen av legdsprotokollen for Stjørdal. Han kom fr Hitra prestegjeld da han ble prest i Stjørdal i 1774.

⁵⁰ SAT; Hemne sokneprestkontor; skolekommisjonsprotokoll, 1746-1817, s. 2 ff.

⁵¹ IKA Trøndelag; Selbu kommunearkiv, Selbu skolestyre og skolekommisjon; regnskap og årsberetninger, 1776-1890.

⁵² IKA Trøndelag; Røros kommune I; fattigkommisjonen/fattigstyret; korrespondanse/innkomne brev, 1770-1812: Pro Memoria fra verksdireksjonen (de fleste i Trondheim boende Participanter) til Det nordenfjeldske bergamt, 24.2.1776.

⁵³ «Commissionerne [maae] være betenkte paa at finde paa Arbeids-fortjeneste for deres Fattige, og at indføre Vindskibelighet iblandt dem, samt især giøre Over-Commissionen Forslag [...] til saadant Anlæg, hvorved Duelighed og Kunstflid kunde læres Ungdommen, og udbredes blant Almuen, til hvilken vigtige Hensigt Bygde-Commissionen antager sig Skole-Væsenet.» Reskript for Trondhjems stift, 1790, s. 483. Min utheving.

for de som ikke kunne sørge for seg selv, men også oppdra befolkningen til å bli skikkelige og arbeidsomme mennesker. Øvrighetens paternalisme og oppdragerrolle ble slik utvidet til bygdekommisjonen.⁵⁴ I noen tilfeller fikk bygdekommisjonen en delvis domsmyndighet.⁵⁵

I Kristiansands stift var ikke kommisjonsvesenet like vel etablert som i Trondhjems stift. I forkant av fattigforordningen av 5. mai 1786 innhentet biskopen forslag til organisering av fattigstellet fra prestene i stiftet. Noen av disse viser riktignok til eksisterende ordninger. Allerede i 1747 hadde sognepresten i Vestre Moland utarbeidet en plan for fattigvesenet der.⁵⁶ I Valle sogn i Lister prosti hadde det eksistert en fattigordning fra 1748, men den hadde opphørt å fungere etter «den fatale Skatte Tiid», noe som antagelig referer til konfliktene rundt ekstraskatten på 1760-tallet.⁵⁷ Ellers gir rapportene jevnt over inntrykk av et dårlig organisert fattigvesen.⁵⁸ Ståle Dyrvik har vist at det i Kristiansand stift ble gjort fremstøt for å organisere fattigvesenet både på 1730-tallet og rundt 1750, altså i periodene like før Akershus og Bergen fikk sine fattigforordninger. Men arbeidet strandet. Dyrvik mener de underliggende årsakene var at Kristiansand var det økonomisk sett dårligst stilte stiftet, og at det manglet konsensus om tiltakene hos undersåttene.⁵⁹

Det samme synes å gjelde for skolevesenet. Biskop Peder Hansen utarbeidet en ny plan for skolevesenet i år 1800, og sogneprestene ble i den forbindelse bedt om å rapportere om skolevesenets tilstand. Biskopens begrunnelse for nyordningen var nettopp at forordningen fra 1739 ikke ble fulgt, men var tilsidesatt av allmuen.⁶⁰ Prestenes bemerkninger

---

⁵⁴ Jfr. biskopen i Trondhjem som i 1801 skrev at bygdekommisjonene skal «faa Skik og Orden paa skolevæsenet, og al Sædelighed overholden blant Almuen». Til kommisjonen skulle «uskikkelige [...] indkalles». SAT, Biskopen i Trondhjem, kopibok nr. 22, s. 122. Uadressert notat.

⁵⁵ Reskript for Trondhjems stift, 1790:485.

⁵⁶ SAK; Biskopen i Kristiansand; Gg C VII – Fattigvesenet; C 127 - Forslag fra prestene til fattigvesenets innretning i stiftet, 1780 – 1809: «Copie af Salig herr Biskop Friedliebs Indretning for fattig Væsenet udj Wester Molands Præstegjeld, datteret den 28. Augustj 1747 da hand var Sognepræst her».

⁵⁷ SAK; Biskopen i Kristiansand; Gg C VII – Fattigvesenet; C 127 - Forslag fra prestene til fattigvesenets innretning i stiftet, 1780 – 1809; Pro Memoria fra sognepresten i Valle prestegjeld, 20. nov. 1781.

⁵⁸ Noen eksempler kan illustrere tilstanden: «Der findes intet fattig Væsens Indretning i Øyestads Prestegjeld,» ifølge sognepresten i Øyestad. I øvre Kvinesdal prestegjeld har «Hidindtil [...]fattig-Væsenet ikke været sadt paa nogen ordentlig fod ». Heller ikke i Vanse var «Her [...] hverken Gave eller fond til fattiges underholdning og pleje.» Så sent som i 1807 hadde i Gjerstad «hidentil manglet [et hensigtsmessig og med Stedets lokale passende fattig-Væsen].»

SAK; Biskopen i Kristiansand; Gg C VII – Fattigvesenet; C 127 - Forslag fra prestene til fattigvesenets innretning i stiftet, 1780 – 1809: Betenkning fra Øyestad prestegjeld, 28. nov, 1781; Innberetning fra Øvre Kvinesdal, 6. des, 1781; Innberetning fra Vanse prestegjeld, 21. jan, 1782; Utkast til plan for fattigvesenet i Gjerstad, 18. april, 1807

⁵⁹ Dyrvik, 1983:130-133, 165-167.

⁶⁰ SAK, Biskopen i Kristiansand; Gf- C VI-Skolevesenet, 1678-1841, C 105: Biskop Hansens plan for skolene på landet i Kristiansand stift, § 1.

gir uttrykk for et dårlig utbygd skolevesen.⁶¹ Av alle innberetningene fra prostiene Lister, Mandal, Nedenes og Råbyggelaget, er det bare én som nevner en allerede eksisterende skoleordning.⁶² Selv om biskopens plan ikke fikk kongelig sanksjon synes den å ha fått innvirkning på skolefundasene flere prestegjeld.⁶³ Skolekommisjonene i Kristiansand stift synes i stor grad å skrive seg fra denne tiden.

Skole- og fattigvesenet lot seg lettere innføre i Trondhjem stift enn i Kristiansand stift. Det tyder enten på større vilje fra allmuen til å bidra, eller større evne fra øvrigheten til å gjennomføre tiltakene i Trondhjem stift. Sier dette noe om hvilke funksjoner kommisjonene fylte? Var de institusjoner som ga allmuen, eller visse segmenter av den, innflytelse, eller var de instrumenter for statlig kontroll? Det leder til spørsmål om hvem som deltok, hvilke premisser deltagelsen hvilte på og om disse endret seg etter 1814.

3. Deltagelse og representasjon

Ifølge Knut Dørum utviklet kommisjonene seg etter 1814 i klar demokratisk retning ved at de fikk flere medlemmer og bredere sosial sammensetning.⁶⁴ I det følgende vil jeg argumentere for at vi kan se endringer, men at de først og fremst er kvalitative og kognitive. De dreier seg om forholdet mellom kommisjonen og den øvrige befolkningen, om hvilke funksjoner kommisjonene fylte og hvordan medlemmene ble oppfattet av seg selv og andre. Kvantitative indikatorer som medlemstall, utskiftningsfrekvens og sosial sammensetning viser derimot betydelig kontinuitet på tvers av 1814.

3.1. Hva sa bestemmelsene om deltagelsen?

De ulike lovbestemmelsene om kommisjonsvesenet anga hvem som skulle delta i kommisjonene. *Fattigkommisjonene i Kristiansand stift* skulle etter forordningen bestå av sognepresten, fogden, eventuelt kapellan, lensmannen, prestens medhjelpere og «2 af de

---

⁶¹ «At Skolevesenet hos os ikke udretter hvad det kunde og burde, er disverre en Sannhed,» påpekte sognepresten i Tveit. «Skolegang har hidtil været liden eller ingen», skriver sogneprest Warum. Sogneprest Holst i Hægebostad bekrefter at det er «unægtelig en Sandhed» at skolevesenet både der og i hele stiftet trengte å forbedres.

SAK, BK, Gf- C VI-Skolevesenet, 1678-1841, C 105 – Sognepresten i Tveits bemerkninger til biskop Hansens plan for skolene på landet i Kristiansand stift; Sogneprest Warums bemerkninger til biskop Hansens plan for skolene på landet i Kristiansand stift; Sogneprest Holst i Hægebostad bemerkninger til biskop Hansens plan for skolene på landet i Kristiansand stift.

⁶² Sogneprest Schelven viser til en skoleinnretning for Mandal fra 1761. SAK, BK, Gf- C VI-Skolevesenet, 1678-1841, C 105 – Sognepresten Schelven bemerkninger til biskop Hansens plan for skolene på landet i Kristiansand stift.

⁶³ Helgheim:46.

⁶⁴ Dørum, 2013:112.

bedste Sognemænd, der efter Sognepræstens Forslag af Fogden beskikkes.»⁶⁵ Skoleplakaten fra 1741 påbød amtmannen å innkalle fire av de beste menn i hvert prestegjeld sammen med fogden, proprietærene, soknepresten og kapellanen. Biskop Hansens forslag til skoleplan for Kristiansand stift fra 1800 inneholder derimot et interessant forslag om representasjon, ved at to av kommisjonsmedlemmene skulle utnevnes av allmuen. *Skolekommisjonene* skulle bestå av prost, sogneprest, kapellan, prestens medhjelpere og «2de gode og forstandige Mænd af hvert Sogn, hvilke sidste Almuen selv imellem sig udnævner».⁶⁶ Det er ikke spesifisert hvordan utnevnelsen skulle foregå eller hvem som kvalifiserte til å delta. Punktet skiller likevel skolekommisjonene fra fattigkommisjonene, hvor fogden og sognepresten skulle utpeke to menn av allmuen. Dette punktet i biskopens plan møtte heller ingen innvendinger fra sogneprestene.⁶⁷ Selv om planen ikke fikk kongelig sanksjon, kan dette derfor ha blitt implementert i de enkelte skolekommisjonene.

Bygdekommisjonene i Trondhjem stift skulle bestå av sognepresten, eventuelt kapellan, medhjelpere fra alle sognene, lensmennene, samt «een eller tvende handlende Borgere eller Proprietærer.»⁶⁸ Dette borgerlige innslaget mangler i fattigforordningen for Kristiansand, og reflekterer nok forskjeller i eiendomsstrukturen i de to regionene. Innslaget av proprietærer var langt mer markant i Trøndelag enn på Agder.⁶⁹ Bestemmelsen sikret en slags «stenderstruktur» i bygdekommisjonene, ved at både embetsmenn, bønder og borgere fikk plass. I Kristiansands stift ble bondeallmuen gitt en relativt sett sterkere plass enn i Trondhjems stift.

Den eneste vesentlige endringen av bestemmelsene om sammensetningen av kommisjonene i perioden kom med skoleloven i 1816, som ga valgmenne til stortingsvalgene innpass i skolekommisjonene. Denne bestemmelsen er viktig, fordi den knytter lokaloffentligheten til det nye systemet som ble innført med Grunnloven i 1814, og ga kommisjonene et tydeligere representativt preg.

---

⁶⁵ Anordning for Christiansands stift, 1786, Wessel-Berg, tredje bind:263.

⁶⁶ SAK, Biskopen i Kristiansand; Gf- C VI-Skolevesenet, 1678-1841, C 105: Biskop Hansens plan for skolene på landet i Kristiansand stift, § 16.

⁶⁷ Det var få innvendinger mot biskopens forslag, bortsett fra punktet om at prosten skulle delta på alle møtene. Det ble påpekt at dette ville være umulig av praktiske hensyn og ville pålegge allmuen omfattende skyssutgifter.

⁶⁸ Reskript for Trondhjems stift, 1790, s. 482-483.

⁶⁹ Om borgereiet jordegods i Trøndelag, se Bull, Ida: Borger og bonde i jord- og skogbruk. Godsdannelse i Trøndelag på 1600- og 1700-tallet, i *Heimen*, nr. 2, 1993, s. 81-90. Ståle Dyrvik har beregnet graden av selveie basert på odelskatten i fogderegnskapene. I Kristiansand stift var 64,5 % av landskylda selveid bondegods i 1801. Trondheim stift lå på 42,5 %. Lister og Mandal hadde en selveiergrad på hele 78,4 %, mens Søndre Trondhjem hadde 46,4 % selveie. Dyrvik, Ståle: Overgangen til sjølveige i Norge. Nokre nye data for 1700-tallet, *Historisk tidsskrift*, 1977:1-17

3.2. Kildematerialet

Selv om bestemmelsene spesifiserte hvem som skulle delta, synes ikke kommisjonene å ha hatt standardiserte medlemstall. Derfor vil det være misvisende å bruke et slikt normativt kildemateriale for å avgjøre praksis i kommisjonene. Hvem og hvor mange som deltok i kommisjonene kan også være vanskelig å avgjøre ved hjelp av kommisjonenes forhandlingsprotokoller. Protokollene gir informasjon om hvem som satt i kommisjonene, men de finnes bevart i svært ulik grad. Det er problematisk å bruke spredte protokoller for å avgjøre medlemstall og sosial sammensetning annet enn for enkelttilfeller.

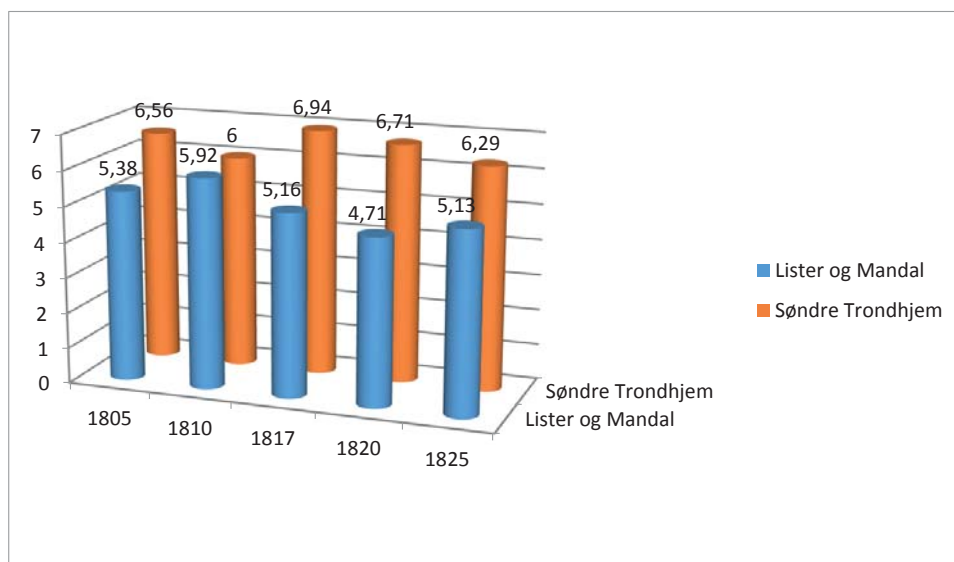
For å nærme oss et mer dekkende bilde av kommisjonsmedlemmene, har jeg valgt å bruke fattig- og skoleregnskapene som ble sendt inn til biskopene. Disse er godt bevart fra rundt 1800 til 1825, særlig i Søndre Trondhjem, i noe mindre grad i Lister og Mandal. Regnskapene er undertegnet av kommisjonsmedlemmene, og gir derfor et tydelig bilde av kommisjonenes sammensetning. Etter 1825 ble regnskapene sendt til Revisjonskontoret for offentlige stiftelser under kirke- og undervisningsdepartementet. Disse finnes derfor ikke i bispearkivene.⁷⁰ Jeg har av den grunn valgt å begrense undersøkelsen til regnskapene frem til 1825.

Regnskapene byr på noen kildekritiske utfordringer. Materialet fra Lister og Mandal er mer uensartet enn materialet fra Søndre Trondhjem. Det synes å ha vært en noe ulik praksis for hvem som signerte regnskapene; i noen tilfeller finnes bare prestens navnetrekk, mens ellers finnes flere bønders underskrifter. Man må anta at det da er snakk om medlemmene i kommisjonen. Det er også stor variasjon i antallet signatører. Dette tyder på ulik organisering av kommisjonene på forskjellige steder. Det er mulig at det i tilfellene med mange signatører er snakk om vitner, snarere enn faste kommisjonsmedlemmer. Det tyder i så fall på at grensen mellom medlem og ikke-medlem har vært porøs. I Trondhjems materialet er det stort sett gjort eksplisitt at signaturene tilhører bygdekommisjonens medlemmer. Ved hjelp av regnskapene kan vi nærmere avklare om kommisjonene fikk flere medlemmer gjennom perioden og om utskiftningsfrekvensen og den sosiale sammensetningen endret seg.

---

⁷⁰ Se Sirkulær om regnskaper for skole- og fattigkassene samt offentlige stiftelser, 27. des, 1826 i Lista prosti. B-I-1 – korrespondanse, 1809-1830

3.3. Medlemstall

Tabell 1: Gjennomsnittlig medlemstall i kommisjonene⁷¹

Som det går fram av tabell 1 er det vanskelig å finne støtte for påstanden om at kommisjonene fikk flere medlemmer etter 1814. Både i Søndre Trondhjem og Lister og Mandal hadde kommisjonene marginalt færre medlemmer i 1825 enn i 1805. Tallene skjuler dog noen ulikheter mellom de enkelte prestegjeld. I noen kommisjoner økte medlemstallet markant. Bjørnør i Søndre Trondhjem økte for eksempel fra 5 i 1805 til 9 i 1825, Ørlandet fra 4 i 1805 til 8 i 1825.

De fleste kommisjonene bekrefter likevel det generelle inntrykket av liten utvikling i medlemstallene. I Klæbu holdt ikke bare medlemstallet seg stabilt med fem medlemmer gjennom hele perioden. Med ett unntak besto kommisjonen av de samme medlemmene i 1805 som i 1825. Den eneste endringen var at den aldrende lensmannen Paul Forseth ble erstattet av sin sønn. Medlemstallene varierte ellers mellom de enkelte kommisjonene. I bygder som Byneset, Haltdalen, Oppdal og Bjelland deltok mer enn 10 personer i kommisjonen. Andre steder, som Meldal og Røros var ofte kun to eller tre personer til stede.

Kan det hende at variasjonene skyldes ulik praksis i føringen av regnskapene, at ikke

⁷¹ Basert på 12 prestegjeld i Lister og Mandal og 18 prestegjeld i Søndre Trondhjem. SAK; Biskopen i Kristiansand; Gg C VII – Fattigvesenet; Fattigregnskaper for Lista prosti og Mandal prosti – bokser C 140-C 144. SAT; Biskopen i Trondheim; skole- og fattigregnskaper for Fosen prosti, Innherad prosti og Dalerne prosti, Pakker nr. Da. 025, Da. 028, Da. 029, Da. 030.

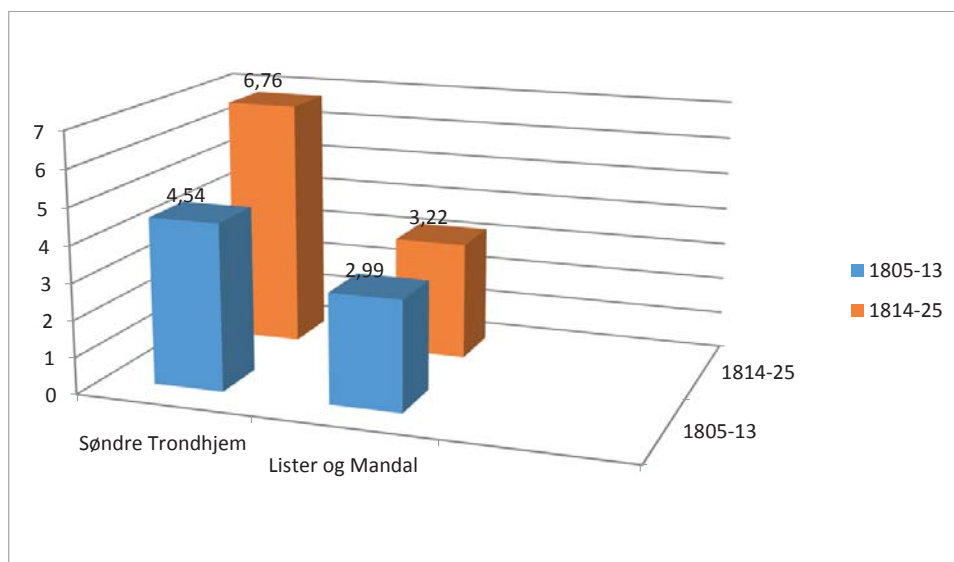

alle kommisjonsmedlemmene har signert? Selv om dette ikke kan utelukkes, er det sikkert at dette ikke er den eneste årsaken til variasjonene. Sogneprest Aschenberg på Røros klaget i 1808 på at det var vanskelig å finne folk som ville sitte i kommisjonen: «Commisionen bestaaer nu tilbage af 2de Medlemmer, Hr Finne og Sognepresten.»⁷²

Kommisjonsregnskapene synes altså ikke å gi grunnlag for å si at kommisjonene generelt ble utvidet etter 1814.

3.4. Utskiftningsfrekvens

Selv om ikke medlemstallet økte, kan kommisjonene ha blitt åpnet for en større del av befolkningen. Dette forutsetter at medlemmene oftere ble byttet ut, altså at utskiftningsfrekvensen økte.

Tabell 2: Gjennomsnittlig utskiftningsfrekvens i kommisjonene⁷³

Tabell 2 viser gjennomsnittlig antall år hvert medlem satt i kommisjonen.

Utskiftningsfrekvensen var høyere i Lister og Mandal enn i Søndre Trondhjem. Den sank etter 1814, marginalt i Lister og Mandal, mer markant i Søndre Trondhjem. Det vil si at hvert medlem satt lenger i kommisjonen etter 1814 enn før.

⁷² SAT: biskopen i Trondhjem; pakkesaker, Da. 029: Skole- og fattigregnskaper for Dalerne (Gauldal)prosti, 1797-1825. Aschenberg til stiftsdireksjonen, 29. okt. 1808.

⁷³ Basert på 11 prestegjeld i Lister og Mandal og 18 prestegjeld i Søndre Trondhjem. Utregningen er gjort ved å dele tallet på signaturer med antall ulike navn. Svaret blir da antall år hvert medlem satt i kommisjonen. SAK; Biskopen i Kristiansand; Gg C VII – Fattigvesenet; Fattigregnskaper for Lista prosti og Mandal prosti – bokser C 140-C 144. SAT; Biskopen i Trondheim; skole- og fattigregnskaper for Fosen prosti, Innherad prosti og Dalerne prosti, Pakker nr. Da. 025, Da. 028, Da. 029, Da. 030.

På den ene siden ville høy utskiftningsfrekvens ha vært et tegn på at kommisjonene var åpne for flere personer i lokalsamfunnet, noe som kan være en indikasjon på utbredt deltagelse. I så fall må vi konkludere med at deltagelse ble mindre utbredt etter 1814. På den annen side er lav utskiftningsfrekvens et tegn på tydelige bygdeeliter. Tidligere forskning på lokaloffentlighet i førmoderne tid har fokusert på tydelige bygdeeliter som et uttrykk for medbestemmelse fra lokalsamfunnets side. Eksempelvis var bestemmelsen i Christian V's Norske Lov om å skifte ut lagrettemennene årlig etter manntallet et forsøk fra statsmakten på å svekke allmuens innflytelse på tinget.⁷⁴ En slik rent mekanisk utvelgelse innebar en svekkelse av lagrettemennenes legitimitet som representanter for lokalsamfunnet.

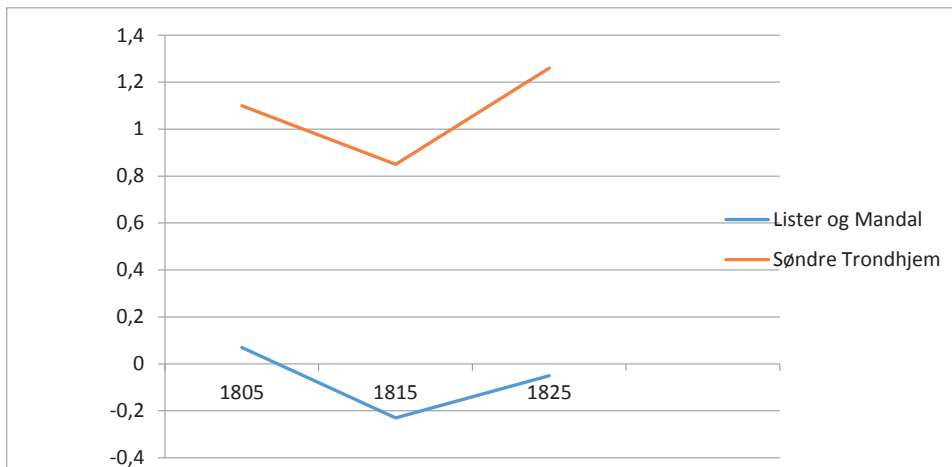
At kommisjonsmedlemmene satt lenger etter 1814 kan vel først og fremst tolkes som at de uformelle båndene mellom øvrigheten og deler av allmuen besto også etter 1814. At utskiftningsfrekvensen var lavere i Søndre Trondhjem enn i Lister og Mandal, kan tyde på at lokaloffentligheten der i større grad var preget av tydelige bygdeeliter. Noen demokratisering, i betydningen åpning av institusjonene for brede befolkningsgrupper, finner vi ikke støtte for.

3.5. Sosial sammensetning

Bildet av kontinuitet styrkes av kommisjonenes sosiale sammensetning, som ikke synes å endre seg vesentlig gjennom perioden. Elitepreget i Trøndelag underbygges av at kommisjonsmedlemmene her i større grad utgjorde en økonomisk elite. Ved hjelp av jordavgiften fra 1802 og den såkalte sølvs-katten fra 1816, har jeg undersøkt kommisjonsmedlemmenes økonomiske status i forhold til gjennomsnittet av bondebefolkningen.

---

⁷⁴ Myking, 1996; Næss, Hans Eyvind: Fra tingskriver til dommer, i Næss (red.) *For rett og rettferdighet i 400 år. Sorenskriverne i Norge, 1591-1991*, justisdepartementet, 1991. Bestemmelsen er å finne i NL 1-7-2

Tabell 3: Kommisjonsmedlemmers økonomiske nivå.⁷⁵

Tabell 3 viser at kommisjonsmedlemmene i Lister og Mandal tilhørte et økonomisk gjennomsnitt av befolkningen. Her synes andre faktorer enn økonomi å ha spilt en rolle for utvelgelsen av kommisjonsmedlemmer. I Søndre Trondhjem synes derimot økonomi å være én blant flere faktorer. Det var ikke nødvendigvis de aller mest velstående som fikk plass i kommisjonen, men medlemmene hørte som oftest til et øvre økonomisk sjikt. Kommisjonene i bergverkssteder som Røros og Orkdal var sterkt preget av verksledelsens dominans. I bygder som Orkdal var også tilstedeværelsen av militære embetsmenn betydelig. Disse satt gjerne på noen av de største gårdene i bygda.⁷⁶

I Søndre Trondhjem hadde kommisjonsmedlemmene flere steder også andre offentlige verv. Et eksempel er Klæbu. I tillegg til å være henholdsvis lensmann og klokker i Klæbu, vekslet brødrene Paul og Lars Forseth på å være valgmenn fra Klæbu til stortingsvalgene

⁷⁵ 0 angir gjennomsnittlig formue i sognene som er undersøkt, En faktor på 1 betyr at kommisjonsmedlemmenes formue i gjennomsnitt var det dobbelte av sognets gjennomsnitt. Prestene er ikke regnet med blant kommisjonsmedlemmene. Tallene for 1815 og 1825 er basert på sølvskatten fra 1816 (dette var strengt tatt ikke en skatt, men et tvungent aksjeinnskudd utlignet på formue). Tallene for 1805 er basert på jordavgiften fra 1802. Følgende sogn er undersøkt: I Lister og Mandal: Bjelland, Nedre Kvinesdal, Hidra og Finsland; i Søndre Trondhjem: Klæbu, Bjørnør, Byneset, Orkdal og Oppdal.

Digitalarkivet: *Jordavgiften 1802* (Under bearbeidelse av Riksarkivet. Takk til Kristian Hunskaar for å ha gjort disse tilgjengelige for meg): Vest-Agder fylke; Mandal fogderi, Matrikkel 90; Lista fogderi, Matrikkel 94; Lista fogderi, Matrikkel 95. Sør-Trøndelag fylke, Orkdal og Gauldal fogderi, Matrikkel 137; Strinda og Selbu fogderi, Matrikkel 142; Fosen fogderi, Matrikkel 146.

Sølvskatten 1816: Vest-Agder fylke, Lister og Mandal amt, Lister fogderi; Mandal fogderi. Sør-Trøndelag fylke, Søndre Trondheim amt, Fosen fogderi; Strinda og Selbu fogderi; Orkdal og Gauldal fogderi.

⁷⁶ Som kaptein Andreas Bull på Hov og oberst Ole Krabbe på Gjølme. Om militær tilstedeværelse i Orkdal, se S.H. Pedersen: *Orkdalshistoria. Bind II. Fra 1600 til 1837*, Orkdal kommune, 2011:150-152.

gjennom hele perioden.⁷⁷ Lensmannen Paul var også representant ved det overordentlige stortinget i 1814. Lars, klokkeren, var forlikskommisær i Strinda tinglag fra opprettelsen av forlikskommisjonene i 1797 til 1839.⁷⁸ Sammen med en av prestens medhjelpere, Lars Tellugen, var brødrene Forseth Klæbus representanter i ligningskommisjonen for sølvskatten i 1816.⁷⁹ I tillegg finner vi enkeltteksempler på bonderepresentanter som var knyttet til embetsmenn gjennom personlig kjennskap. I forlikskommisjonen satt Lars Forseth sammen med stiftamtmanden⁸⁰, og i 1816 fikk han og broren personlig takkebrev fra denne for deres bidrag til det offentlige vel.⁸¹ I Klæbu finner vi altså en type bygdeelite som skiller seg ut økonomisk, som bidrar til lokaloffentligheten gjennom flere ulike verv, som delvis er knyttet sammen gjennom familie og slektskap, og som i stor grad knyttet sin identitet til samarbeid med øvrigheten.

Sammenfattet kan vi si at, målt ved kvantitative faktorer som medlemstall, utskiftningsfrekvens og sosial sammensetning, ser vi stor grad av kontinuitet i kommisjonene i periodene før og etter 1814. Det betyr ikke at det ikke skjedde andre kvalitative endringer.

3.6. *Fra allmuesamlinger til representative organer?*

Gjennom undersøkelsesperioden synes grensene for hvem som var med og hvem som ikke var med som beslutningstakere i kommisjonene å ha blitt skarpere. Dette er en utvikling som ikke fanges opp ved å telle kommisjonsmedlemmer. Til en viss grad kan man si at kommisjonene endret karakter fra allmueforsamlinger til mer representative organer. Man skal riktignok være forsiktig med å overdrive denne endringen - kommisjonene var aldri på noe tidspunkt åpne for alle og de ble heller aldri valgte, representative forsamlinger. Dessuten ser vi regionale variasjoner i allmuens tilstedeværelse. Det er likevel grunn til å påpeke dette utviklingstrekket. Det er også, mener jeg, grunn til å knytte det til systemskiftet i 1814.

Den tradisjonelle praksisen med allmuemøter var vesensforskjellig fra den konstitusjonelle beslutningsprosessen som ble knesatt gjennom Grunnloven. Mens borgeren i et konstitusjonelt system er klart avgrenset i lovverket, var allmuen en kategori med porøse

---

⁷⁷ Stortingsarkivet: Fullmakter til stortinget, 1814-1830.

⁷⁸ I. M. Bjørlin: *Forlikskommisjonene: "...denne velgjørende Foranstaltning..." : en studie av kommisjonenes virke i Trondheim og Strinda 1795/97-1804/06*, Hovedoppgave i historie - Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, 2004:55-56.

⁷⁹ Sør-Trøndelag fylke, Søndre Trondheim amt, Strinda og Selbu fogderi, Sølvskatten 1816, 1816-1821, oppb: Norges Bank. http://arkivverket.no/URN:db_read/db/52632/72/

⁸⁰ Thomas Malthus skriver i sin reiseskildring fra Norge om forlikskommisjonen i Strinda at: «Greven sitter i forliksrådet med en bonde som av menigmann ansees som et orakel.» Sitert i Bjørlin, 2004:55-56

⁸¹ Brev fra stiftamtmand Trampe til lensmann og klokker Forseth, 10. mars, 1816. SAT; Trondheim stift og amt; kopibok nr. B 120, 1816, s. 124b.

grenser. Høymiddelalderens allmuebegrep hadde rommet en forståelse av «folket» som kollektiv politisk aktør.⁸² Eneveldet, derimot, anerkjente ikke politiske aktører, og allmuebegrepet hadde på 1700-tallet blitt nedgradert til ofte å være et synonym for undersått. Gjennom Luthers trestandslære ble underdanighet fremholdt som allmuens fremste dyd.⁸³ Eva Österberg har påpekt at svenske bønder på 1700-tallet i større grad enn tidligere omtalte seg selv som «underdanige og ydmyke skattebønder», og dermed bekreftet en hierarkisk samfunnsorden.⁸⁴ Den samme utviklingen finner vi i Norge.⁸⁵ Men allmuebegrepet var ikke entydig, og ennå på 1700-tallet opptrådte allmuen i flere sammenhenger som en kollektiv motpart til staten. På bygdetinget framstod allmuen som kollektiv aktør gjennom tingsvitner.⁸⁶ Allmuen bekreftet for eksempel fogderegnskapenes riktighet, noe som også ga den en viss innflytelse på skattenivået.⁸⁷

Allmuens funksjoner medførte at ikke hvem som helst kunne utgjøre allmuen i lokaloffentligheten. Som kollektiv aktør på offentlige arenaer må vi tenke oss at allmuen bestod av skattebetalende bønder. I og med at den skulle bekrefte handlinger utført av kongens embetsmenn, måtte allmuen bestå av individer med legitimitet til å gå god for handlingene. Siden allmuen bekreftet matriklene, er det vanskelig å tenke seg at den ble utgjort av personer som ikke var skattebetalere. Tingallmuen på 1700-tallet var den del av de tilstedeværende som hadde legitimitet både i bygdefellesskapet og hos staten til å tale på vegne av det lokale fellesskapet.

I forhold til allmuemøter, ga det konstitusjonelle systemet klart økt innflytelse til dem som oppfylte kriteriene for deltagelse. Allmuemøter innrømmet ikke enkeltindivider noen rett til innflytelse. Det er karakteristisk for allmuemøter at allmuens tilstedeværelse anerkjennes, men at det er uklart hvordan beslutningene blir fattet. Det var allmuen som anerkjentes som aktør, ikke det enkelte medlem av den. Det nye konstitusjonelle systemet ga derimot klare politiske rettigheter til enkeltindivider.

Vi vet ikke så mye om omfanget av allmuemøter under eneveldet, men Knut Dørum mener at det tiltok etter 1814. Han har dokumentert flere eksempler på bruk av lokale folkeavstemninger etter 1814.⁸⁸ Deler av lovverket, som veiloven av 1824, forutsatte at

---

⁸² Imsen, 1990:26-27.

⁸³ Michael Bregnsbo: *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen*, København 1997b,;99-105.

⁸⁴ Österberg, 1992:94-95.

⁸⁵ Trond Bjerkås: *Motstand og matrikkel: matrikkelarbeidet på 1720-tallet og eneveldets politiske kultur*, Masteroppgave i historie, Universitetet i Agder, 2011:60-61.

⁸⁶ Steinar Imsen og Harald Winge (red.): *Norsk Historisk Leksikon*, Cappelen, 1999:453.

⁸⁷ Bjerkås, 2011:114-115.

⁸⁸ Dørum, 2010:89; Dørum, 2013:113.

allmuen skulle bli hørt. Innenfor rammene av bygdekommisjonene synes likevel ikke allmuens tilstedeværelse å øke etter 1814. Tvert imot er inntrykket fra noen kilder at mens kommisjonene før 1814 bar preg av å være allmuesamlinger, endret dette seg etter 1814. Fra fattigkommisjonen i Vanse i Lister har vi bevart protokoller fra 1801. Her møttes vanligvis kommisjonen én gang i året. I begynnelsen av perioden var «en stor Deel Almue», «mange af Sognets Beboere», «mange Sognefolk», «en Deel af den øvrige Almue» eller «nogle Almues Mænd» tilstede på møtene.⁸⁹ Allmuen bidro også til beslutninger på kommisjonens møter. Rodemesterne ble utnevnt i noen av allmuens nærvær.⁹⁰ Allmuen var sterkt delaktig i avgjørelsen i 1805 om å beregne fattigavgiften på formue istedenfor gårdenes skyld, et viktig spørsmål som flere prester så sent som i 1800 hadde advart mot.⁹¹ I Vanse møter vi en allmue med lignende funksjoner som tingallmuen på 1700-tallet. Kommisjonens beslutninger ble legitimert ved allmuens tilstedeværelse, men selve beslutningsprosedyren er uklart. Etter 1814 nevnes det ikke lenger at allmuen er til stede på kommisjonsmøtene i Vanse. Innførlene i protokollen er standardiserte og opplyser om at følgende var til stede: prest, lensmann, medhjelpere, fattigforstandere og årets rodemestere.⁹²

Også andre kilder, som fra Oppdal og Røros, viser allmuens deltagelse ved kommisjonenes møter *før* 1814,⁹³ i mindre grad *etter*. I Klæbu var allmuen flere ganger til stede ved kommisjonens samlinger på 1790-tallet, avhengig av hvilke saker som skulle diskuteres og avgjøres. Da en ny skoleordning skulle innføres i 1795 besto forsamlingen av til sammen femten personer.⁹⁴ Tre år senere, 2. juli 1798, da skolevesenet igjen var på dagsorden, var hele hovedsognets allmue til stede. Hensikten var å «stemme menige Mand til Eenighet» om biskopens plan for skolevesenet. Konflikten besto i uenighet om inndelingen av skoledistriktene mellom prestegjeldets to sogn, Klæbu og Tiller. Tillers allmue mente seg forfordelt og hadde varslet at den ville samles på Tiller gård noen dager senere. Bygdekommisjonen bestemte seg for å delta på denne samlingen for «at bringe Tiller Sogns Almue til Enighed med hovedsognets»⁹⁵ På samlingen evnet tilsynelatende bygdekommisjonen å overtale allmuen i Tiller. «Alle fraveg deres forrige paastand og

---

⁸⁹ Lista sokneprestkontor: Fattigkommisjonsprotokoll for Vanse, 1801-1816: innførsler for 1801, folio 9a; 1802, folio 20a; 1805, folio 65a; 1806, folio 81; 1809, folio 133a-b; 1810, folio 149a

⁹⁰ Ibid., folio 173a. Fra møtet i 1811. Rodemestrene hadde tilsyn med hver sin fattiglegd i prestegjeldet. I Vanse var det åtte rodemestere, og de ble utpekt for ett år av gangen (se protokollens første side).

⁹¹ Ibid., folio 65a.

⁹² Lista kommune: Fattigkommisjonsprotokoll for Vanse, 1816-1842.

⁹³ IKA Trøndelag: Oppdal kommune: bygdekommisjonsprotokoll, 1794-1812; SAT; Biskopen i Trondhjem; fattigregnskap for Røros, 1808.

⁹⁴ IKTøndelag; Forhandlingsprotokoll for Klæbu bygdekommisjon, 1795-1842, s. 1-3.

⁹⁵ Ibid.: 4.

godvillig vedtog alt det vesentlige i Indretningen». Noe detaljert referat av forhandlingene har vi derimot ikke, siden sogneprest Darre «forbigaaer at anføre andet end det behagelige resultat af denne Samling».⁹⁶ Dette kan eksemplifisere de uklare beslutningsprosedyrene som karakteriserte allmuesamlingene. Folket opptrådte i masse, for å parafasere Adler og Falsen.

1814 markerer ikke en absolutt slutt på allmuens tilstedeværelse i kommisjonenes avgjørelser. I 1816 ble for eksempel bygdekommisjonen i Klæbu pålagt av departementet å innkalle allmuen. Kommisjonen hadde lagt frem en plan for bygdemagasin. Departementet mente at planen gikk utover loven og derfor måtte legges frem for allmuen til vedtagelse.⁹⁷ Her blir også allmuen innrømmet rett til å vedta eller forkaste forslag. Men initiativet kommer fra sentralmyndighetene, ikke fra bygdekommisjonen selv.

Endringene i allmuens rolle i kommisjonene utgjør en interessant parallell til debatten om formannskapslovene på stortinget. Maren Dahle Lauten har vist hvordan allmuesamlinger ble tillagt flere ulike roller og forskjellig kompetanse på ulike stadier i lovarbeidet. Til slutt ble de tatt helt ut av loven og erstattet med et valgt representantskap.⁹⁸ Et bondeforslag på 1833-stortinget tok til orde for å opprette små formannskaper, uten verken representantskaper eller allmuesamlinger. Formannskapets vedtak skulle ifølge forslaget heller ikke trenge approbasjon fra noen høyere myndighet. Bygdene ville med dette forslaget, som Sverre Steen skriver, fått et utpreget fåmannsvelde.⁹⁹

Mens allmuens deltagelse muligens ble mindre etter 1814, kan det enkelte kommisjonsmedlem ha fått mer innflytelse på utfallet av forhandlingene i kommisjonen, gjennom at beslutningsprosessene ble mer formalisert. Ved skolekommisjonens møte i Søgne i 1824 var det syv personer til stede: sognepresten, hans fire medhjelpere og sognets to valgmenn. I referatet påpekes det at beslutningene er tatt ved avstemning. Sakene «blev da af os deels eenstemmigen og dels ved Stemme fleerhed besluttet[...]».¹⁰⁰ Dette vitner om formaliserte prosedyrer som synes å skille seg fra fremgangsmåten som ble brukt tidligere i perioden. Det kan også indikere en individualisering av bøndenes opptreden. I seg selv er ikke dette eksempelet nok til å fastslå at det dreier seg om en endret praksis over tid, selv om jeg ikke har funnet tilsvarende eksempler fra før 1814. Biskop Hansen foreslo allerede i 1800 at

---

⁹⁶ Ibid.: 5

⁹⁷ SAT; Trondheim stift og amt; kopibok B120, 1816, innførsel nr. 865.

⁹⁸ Maren Dahle Lauten: *Borgeraand udvikler sig kun almindelig der, hvor hver Enkelt har Leilighed til politisk Virksomhed*": framveksten av eit moderne demokratiomgrep under debatten om formannskapslova av 1837, masteroppgave, UIO, 2010.

⁹⁹ Sverre Steen: *Konge og storting. Det frie Norge, bind 5*, Cappelen, 1962:302-307.

¹⁰⁰ SAK; Mandal prosti; B-I-1, Korrespondanse, 1819-25, Avskrift av møtereferat fra Søgne skolekommisjon, 1824.

avgjørelser i skolekommisjonene skulle fattes «per plurima vota»,¹⁰¹ men dette synes ikke å ha blitt etablert praksis på det tidspunktet. Andre punkter i biskopens plan, som møter hver tredje måned, ble heller ikke etablert praksis. Allmuens fremtredende rolle, slik vi ser på Vanse, er ikke hjemlet i biskopens forslag, og synes å gå imot en praksis med flertallsavgjørelser *blant kommisjonens medlemmer*. Men dette kan bero på en forskjell mellom skole- og fattigkommisjonene. Det synes likevel rimelig å anta at flertallsavgjørelser ble mer utbredt og hadde større legitimitet i tiden etter 1814 enn tidligere, ikke minst sett i lys av at valgmenne til stortingsvalgene kom inn i skolekommisjonene fra 1816.

3.7. Valgmenn i kommisjonene

Som biskop Hansens 1800-forslag viser, eksisterte det også før 1814 ideer om valg på allmuerepresentanter i lokaloffentligheten. I 1816 ble denne ideen innført i praksis i hele landet, gjennom valgmennenes inntreden i skolekommisjonene. Bestemmelsen ga indirekte valg på deler av kommisjonen, og knyttet kommisjonsvesenet til Grunnlovens valgbestemmelser. En valgt representant står i større grad til ansvar for sine velgere, i mindre grad til øvrigheten. Valgmennenes inntreden i bygdekommisjonene kan derfor ha ført til mer politiske og konfliktpregede kommisjoner. Stortingsvalgene har nok også gitt både valgmenn og stemmeberettigede erfaring med nye konstitusjonelle praksiser. På valgforsamlingene til stortingsvalgene fikk de stemmeberettigede erfaringer med å forholde seg til og ta stilling til valg og andre formaliserte beslutningsprosedyrer. For eksempel skulle spørsmål om representanters lovlige forfall til Stortinget avgjøres ved avstemning blant valgmennene.¹⁰² Representasjon og flertallsavgjørelser fikk til en viss grad innpass i lokaloffentligheten, men det skjedde indirekte, uten vesentlige reformer av de lokaloffentlige institusjonene. I hvilken grad disse fenomenene gjorde seg gjeldende, var derfor avhengig av allerede eksisterende praksis og kultur. Og den eksisterende kulturen var i vesentlig grad regionalt avgrenset. De to undersøkelsesområdene hadde ulike forutsetninger for å ta opp i seg nye praksiser.

For at en lov skal få konsekvenser, må den følges. Mens mye tyder på at bestemmelsen om valgmenns deltagelse i skolekommisjonene ble omsatt til praksis i Lister og Mandal, synes den i mindre grad å ha blitt implementert i Søndre Trondhjem. Dette er påfallende og synes å vitne om en manglende vilje til endringer av kommisjonsvesenet i Søndre Trondhjem.

---

¹⁰¹ Biskop Hansens plan for skolene på landet i Kristiansands stift, § 16.

¹⁰² Grunnlovens § 63. Et eksempel: Sorenskriver Anders Rambekk ba ved valget til stortinget i 1818 om å slippe å møte som representant, men dette ble enstemmig avvist. Stortingsarkivet; fullmakter; 1818, Søndre Trondhjem.

Riktignok finnes det spredte opplysninger om valgmenn også i kommisjonene i Trøndelag, men det er likevel tale om enkelttilfeller.¹⁰³ Ved å kryssjekke kommisjonsmedlemmene som fremkommer i regnskapsmaterialet med fullmaktene som ble utstedt til stortingsrepresentantene, kan vi avgjøre om valgmennene faktisk trådte inn i kommisjonene. Stortingsfullmaktene fra Søndre Trondhjem gir opplysninger om hver valgmenn fra hvert prestegjeld gjennom perioden.¹⁰⁴ Av i alt 115 valgmenn fra Søndre Trondhjems amt i perioden 1816 til 1825 var bare 40 (46 %) medlemmer av bygdekommisjoner.¹⁰⁵ De fleste av disse var dessuten kommisjonsmedlemmer også *før* de ble valgmenn. Det er derfor i det vesentlige snakk om en samvariasjon og ikke et årsaksforhold. Dette gjelder 30 valgmenn. Vi står dermed igjen med 10 av 115 som kom inn i bygdekommisjonene etter at de hadde blitt valgmenn. Heller ikke for disse kan vi påvise et årsaksforhold. Vi må konkludere med at bestemmelsen i skoleloven av 1816 ikke ble fulgt i bygdekommisjonene i Trøndelag.

Funnet skiller Søndre Trondhjem fra Lister og Mandal, hvor det synes som om valgmennene ganske konsekvent kom inn i skolekommisjonene fra 1816 av. Kildematerialet tillater oss ikke å finne samme type tall for valgmenn fra Lister og Mandal, siden fullmaktene her ikke spesifiserer hvilke prestegjeld valgmennene representerer. Ved hjelp av kommisjonsprotokoller og innsendte rapporter kan vi likevel danne oss et tydelig bilde. I de fleste av skolekommisjonsprotokollene jeg har funnet, kommer det tydelig frem at valgmennene deltar på møtene nettopp i egenskap av å være valgmenn. Det refereres også flere steder eksplisitt til skoleloven av 1816.¹⁰⁶ Flere møtereferat fra skolekommisjoner som er

---

¹⁰³ I Hemne prestegjeld er valgmennene eksplisitt nevnt i protokollene. I skole- og fattigregnskapene for Oppdal fra 1824 er det presisert at Michel Scharsem møtte i kommisjonen i egenskap av å være valgmenn. I et møte i Stjørødal skolekommisjon 22. oktober 1816 møtte de vanlige medlemmene, men «*efter Tillysning indfandt sig ogsaa nogle af Præstegjeldets Valgmænd.*»

SAT; Hemne sokneprestkontor; skolekommisjonsprotokoll, 1817-1861 (valgmennene i Hemne var dog gjennomgående allerede medlemmer av kommisjonen, i egenskap av å være prest, lensmann og medhjelpere); SAT; Biskopen i Trondheim; pakkesaker, pakke nr. 28; Fattig- og skoleregnskaper for Dalerne prosti; Oppdal, 1824;

IKTrøndelag; Stjørødal kommunearkiv 2, Bygdekommisjonen; Regnskapsprotokoll for kirke- skole og fattigkasse, 1777-1861; Innførsel 22. okt., 1816 (upaginert protokoll)

¹⁰⁴ Stortingsarkivet (SA): Stortingsrepresentantenes fullmakter.

¹⁰⁵ Jeg har her regnet med valgmenn fra stortingsvalgene 1815, 1818, 1821 og 1824. Noen prestegjeld valgte ikke valgmenn i 1815. For disse har jeg tatt med valgmennene for det overordentlige Stortinget høsten 1814. Utvalget viser kommisjonsmedlemmer 1816-25. Jeg har ikke regnet med valgmenn som kun var kommisjonsmedlemmer *før* de var valgmenn.

¹⁰⁶ Skolekommisjonsprotokoll for Nedre Kvinesdal; Hægebostad skolekommisjons forhandlingsprotokoll; Bjelland prestegjelds skolekommisjonsprotokoll.

innsendte til prosten viser det samme.¹⁰⁷

Isolert sett er det uklart hva dette regionale skillet betydde for kommisjonsvesenet. Det viser at det var forskjeller i måten medlemmer ble utpekt, men ikke hvordan dette påvirket dynamikken innad i kommisjonene. Spørsmålet er om det var en forbindelse mellom måten medlemmene ble valgt og hvordan de argumenterte og handlet i kommisjonene?

4. Konfronterende og integrerte kommisjoner

De regionale variasjonene blir tydeligere hvis vi ser nærmere på hvordan kommisjonene agerte overfor lokalsamfunnet og øvrigheten. Også her står spørsmålet om representativitet sentralt. Kommisjonene i Lister og Mandal antok i større grad karakter av å representere allmuen i konfrontasjon med øvrigheten. I Søndre Trondhjem var kommisjonene i større grad integrert i øvrigheten, og antok til dels dennes paternalisme og lydighetsideologi. Det må påpekes at kildematerialet er for begrenset til å trekke entydige konklusjoner.

Kommisjonsprotokollene er svært sparsommelige med opplysninger om diskusjoner og forhandlinger innad i kommisjonene. Vi kan likevel tentativt peke på noen trekk som synes å utkrystallisere seg.

4.1. Konfronterende kommisjoner

«Almuens Villie er i denne Tiid en Lov», noterte prosten i Lister, Paul Severin Abel. Hjertesukket fremkommer i en visitasrapport til biskopen i Kristiansand. Foranledningen var et møte med skolekommisjonen i Nedre Kvinesdal høsten 1820.¹⁰⁸ På dette møtet hadde skolekommisjonens medlemmer «paa samtlige Almues Vegne» begjært at enhver person måtte kunne leie skolelærere til sine egne barn for sine egne penger. Dette ville i praksis innebære en fullstendig privatisering av skoleholdet. Selv om bakgrunnen for kommisjonens krav var at den offentlige skoleordningen var for dårlig, og det ble holdt for lite skole, tolket prosten det som en uvilje mot skolevesenet som sådan: «Det anførte viiser at Almuen ønsker ikke Skolevæsenet forbedret men aldeles ophævet og afskaffet.» Forslaget var da også klart lovstridig.

Skolekommisjonene kunne altså opptre konfronterende overfor myndighetene. På 1820-tallet kan vi finne flere eksempler på slike konfronterende kommisjoner i Lister og Mandal. I 1826 nektet stiftsdireksjonen å godkjenne et vedtak fra Øvrebø skolekommisjon om

---

¹⁰⁷ Mandal prosti; B-I-1, Korrespondanse, 1819-25: Møtereferat fra Søgne skolekommisjon, 1824; Biskopen i Kristiansand; Gf – C-VI- Skolevesenet, 1678-1841; C 109, skolekommisjonsforretninger, klokkertollen og undervisning, 1807-37: Skolekommisjonsforretning for Tveit, 1821; Skolekommisjonsforretning for Lyngdal, 1820; Skolekommisjonsforretning for Bakke, 1823.

¹⁰⁸ SAK; Biskopen i Agder; Prostevisitasberetninger; Visitasberetning fra Lister prosti, 1820.

skoleholderlønn. Direksjonen så seg nødt til å påpeke at den hadde rett både til å godkjenne og forkaste kommisjonens avgjørelser og videre at «det tilkommer ingenlunde Prestegjældets Almue at bestemme Tidene, i hvilken Omgangsskolerne skulle holdes, da de for Skolevæsenet gjeldende Anordninger fastsættes for det hele Land.»¹⁰⁹ Sogneprest Smith i Øvrebø følte nok et behov for å forklare sin tilsynelatende manglende kontroll med kommisjonen når han i sitt svar beskrev dens «stivhed og Dristighed imod Øvrigheden».¹¹⁰

I Grindheim sogn var det i 1829 konflikt om tilsetting av ny degn. «Samtlige allmuesmenn», inkludert lensmann og medhjelpere ønsket, i motsetning til sogneprest Fleischer, å beholde den gamle.¹¹¹ Også her stod kommisjonsmedlemmene mot presten. Tre uker senere hadde derimot presten fremskaffet et nytt «allmuebrev» med motsatt oppfatning i degnesaken. Der erklærte «vi Undertegnede Almuesmænd» at de støttet prestens ønske om ny degn.¹¹² Presten og de øvrige kommisjonsmedlemmene hadde motsatt syn, og begge sider forsøkte å legitimere sitt standpunkt med henvisning til allmuens vilje.

Eksempelene ovenfor indikerer at 1820-tallet var en brytningstid for forestillinger om allmuens medbestemmelse. Sogneprest Smith taler med eneveldets paternalistiske stemme når han snakker om kommisjonenes «Dristighed mot Øvrigheden». Men i prost Abels hjertesukk om «denne tids Lov», aner vi en resignasjon på vegne av øvrihetens tradisjonelle autoritet. Degnetilsettelsen i Grindheim viser klart at allmuens støtte var viktig for å gi legitimitet til avgjørelser. Saken har et snev av moderne populisme, hvor alle sider frembringer påståtte bevis for å ha flertallet med seg.

Felles for disse sakene er at den lokale kommisjonen står i opposisjon til både den lokale og regionale øvriheten, presten og stiftsdireksjonen. Videre opptrer kommisjonen tydelig på hele eller deler av allmuens vegne. Den fremmer forslag som er i strid med øvrihetens ønsker, eller motsetter seg påbud fra øvriheten. I den grad dette er en utvikling som tar til etter 1814 – alle disse eksemplene er fra 1820-tallet – kan vi snakke om en kognitiv endring i oppfatningen av kommisjonenes funksjon. I økende grad ble kommisjonene oppfattet som allmuens organer.

4.2. Integrerte kommisjoner

Fra Trøndelag finnes derimot flere eksempler på at bygdekommisjonene opptrer som øvrihet, altså som integrerte kommisjoner. Kommisjonen i Klæbu måtte, som nevnt, jobbe

---

¹⁰⁹ Mandal prosti; B-I-2, Korrespondanse, 1826-28. Direksjonen til prost Fabricius i Mandal 23.1.1826.

¹¹⁰ Mandal prosti; B-I-2, Korrespondanse, 1826-28. Smith til Fabricius, 9.2.1826.

¹¹¹ Mandal prosti; B-I-3, Korrespondanse, 1829-32. Grindheims allmue til Prost Fabricius, 17.3. 1829.

¹¹² Mandal prosti; B-I-3, Korrespondanse, 1829-32. Sogneprest Fleicher til Prost Fabricius, 6.4. 1829.

hardt for å få allmuen til å godta biskopens plan for skolevesenet på 1790-tallet.¹¹³ I august 1815 sendte samtlige gårdbrukere i Stjørdal prestegjeld en ansøking til stiftamtman Trampe om endringer i fattigvesenet.¹¹⁴ Ansøkingen vitner om en imponerende mobilisering, og er underskrevet av til sammen 165 personer.¹¹⁵ På et møte 10 okt. 1814 hadde bygdekommissjonen i Stjørdal innført en ny legdsordning i prestegjeldet, med en økning fra 45 til 120 legder. I følge ansøkingen var dette gjort som et krisetiltak etter at kornmangelen i 1812 og 1813 hadde satt mange familier i en vanskelig situasjon. Endringen medførte økte byrder for bøndene i Stjørdal. Siden tidene nå var bedre, ønsket allmuen å gjeninnføre den gamle legdsinndelingen.

Bygdekommissjonen avga en erklæring hvor den forsvarte den nye ordningen. «Den [kommisjonen] fandt at Inndelingen var nødvendig og billig»,¹¹⁶ og rettet en pekefinger mot de som etter dens mening ville lette sine egne byrder på andres bekostning: «Den gjorde Inndelingen saa retfærdingen, som den formaaede – og kan ikke troe at Byrden er trykkende, undtagen for dem, som ønske sig befriede fra enhver Byrde, og gierne ser den lagt paa Næstens Skuldre.»¹¹⁷

En lignende sak finner vi på Røros i 1808, hvor sogneprest Aschenberg på kommisjonens vegne hevdet at allmuen har vist «Vrangvillighed, i henseende til Modtagelse af Lægds Indretningen.»¹¹⁸ Allmuen hadde klaget på kommisjonens forslag til legdsordning. Stiftsdireksjonen lot det være opp til sognekommisjonen å avgjøre legdsordningen.¹¹⁹

4.3. *Vurderinger av skillet*

Det er ikke helt enkelt å sammenligne disse eksemplene. De er for få og spredte til at vi kan trekke bastante konklusjoner. Et kronologisk aspekt spiller inn. Mens eksemplene fra Lister og Mandal er fra 1820-tallet, er eksemplene fra Søndre Trondhjem fra før eller like etter 1814. Skillet mellom integrerte og konfronterende kommisjoner kan derfor sees i et kronologisk perspektiv. Dette støtter opp om Knut Dørums oppfatning av 1814 som et viktig år når det

---

¹¹³ IKA Trøndelag; Forhandlingsprotokoll for Klæbu bygdekommissjon, 1795-1842, s. 1-5.

¹¹⁴ Ansøking fra Stjørdals allmue om endringer i fattigvesenet, 1815; SAT; Biskopen i Trondhjem; Pakkesaker Da. 028 – Bygdekommisjoners skole- og fattigregnskaper i Innherad prosti 1767-1825.

¹¹⁵ To av dem var kvinner.

¹¹⁶ Erklæring fra Stjørdals bygdekommissjon, vedlagt Ansøking fra Stjørdals allmue om endringer i fattigvesenet, 1815; SAT; Biskopen i Trondhjem; Pakkesaker Da. 028 – Bygdekommisjoners skole- og fattigregnskaper i Innherad prosti 1767-1825.

¹¹⁷ Ibid.

¹¹⁸ SAT: biskopen i Nidaros; pakkesaker, Da. 029: Skole- og fattigregnskaper for Dalerne prosti, 1797-1825. Brev 31. mars 1808 fra sognekommisjonen i Røros v/Aschenberg og Jens Finne.

¹¹⁹ IKA Trøndelag; Røros kommune I; fattigkommisjonen/fattigstyret; korrespondanse/innkommne brev, 1770-1812; Overkommisjonen til Røros sognekommisjon, 18.3.1809.

gjelder demokratisering og politisering av allmuen i Norge.¹²⁰

Det virker likevel rimelig at regionale forskjeller også er en relevant variabel. Hvorfor var kommisjonene mer konfronterende i Lister og Mandal enn i Søndre Trondhjem? En forutsetning var nok den regionale organiseringen av lokaloffentligheten. Fraværet av et felles regelverk for hele staten, gjorde utviklingen av ulik praksis og politisk kultur mulig. Først med formannskapslovene fikk lokaloffentligheten en felles, nasjonal utforming.

En videre forklaring kan ligge i ulik sosial struktur. Bondesamfunnet i Trøndelag var klart mer lagdelt enn i Lister og Mandal. Lister og Mandal var preget av en flat sosial struktur med mange selveiende bønder på små bruk, mens Søndre Trondhjem hadde en mer differensiert struktur med flere storbønder, flere proprietærer og flere husmenn. I Lister og Mandal tilhørte i 1801 rundt 80 % av landbefolkningen bondehusstender, mens bare rundt 8 % tilhørte husmannsfamilier. I Søndre Trondhjem tilhørte ca. 40 % bondehusstender, mens ca. 28 % tilhørte husmannsfamilier.¹²¹ Skillet bonde/husmann var ofte et økonomisk skille, det utgjorde et avhengighetsforhold og en sosial distinksjon. Etter 1814 var det også, gjennom stemmerettsreglene, knyttet direkte til mulighetene for politisk deltagelse.

I et egalitært bondesamfunn som Lister og Mandal vil politiske konflikter innad i bondesamfunnet være begrenset av at de fleste vil ha relativt samsvarende materielle og økonomiske interesser. Som vi har sett, utgjorde kommisjonsmedlemmene her økonomisk sett et gjennomsnitt av befolkningen. Allmuerepresentantene i kommisjonene var i økonomisk forstand «a portrait of the people at large,» som John Adams beskrev den ideelle representative forsamlingen. Konfliktlinjene mellom allmuen på den ene siden og øvrigheten på den andre vil være desto tydeligere.

I lokalsamfunn med en mer differensiert sosial struktur, som i Søndre Trondhjem, vil konfliktlinjene innad i samfunnet også være mer komplekse. Ulike grupper som bønder og husmenn vil i mange saker ha ulike interesser. Også innenfor bondegruppen vil det være store forskjeller. Noen grupper kan se seg tjent med å knytte seg til øvrigheten for å sikre sine interesser. Kontroll over bygdekommisjonene kunne være en måte å få kontroll over viktige

---

¹²⁰ Dørum, 2013.

¹²¹ *Norges offisielle statistikk B 134, Folketeljinga 1801, ny bearbeiding*, Statistisk sentralbyrå, Oslo, 1980, Tabell 9, s. 106-121. Denne gir opplysninger om hvor mange bønder og hvor mange husmenn de ulike amtene hadde. I 1801 var drøyt 5000 (5149) innbyggere i Lister og Mandal oppgitt å være bønder (selveiere eller leilendinger). Det utgjør 16,25 % av den samlede befolkningen. 532, eller 1,7 % er oppgitt å være husmenn. I Søndre Trondhjems amt var ca 4000 (4038) eller 7,1 % av befolkningen bønder, mens nærmere 3000 (2834) eller 5,55 % var husmenn. Hvis vi regner en gjennomsnittlig husstand på fem personer, vil det si at i Lister og Mandal tilhørte rundt 80 av landbefolkningen ¹²¹ bondehusstender, mens bare rundt 8 % tilhørte husmannsfamilier. I Søndre Trondhjem tilhørte ca. 40 % bondebefolkningen, mens ca. 28 % tilhørte husmannsfamilier.

beslutninger. Et eksempel er bygdekommissjonen i Hemne. Flere husmenn i Hemne nektet i flere år å bidra til å underholde fattiglemmer, med den uttrykkelige begrunnelse om at husmenn var fritatt for denne plikten. Bygdekommissjonen var ikke enig og ville fordele byrdene av fattigvesenet på «alle i Forhold til deres Omstændigheder.»¹²² Kommisjonen oppgir ikke noe grunnlag for dens syn, utover å påpeke at husmennenes grunner er «falske». Men det er åpenbart at en endring i beskatningsgrunnlag fra matrikkelskyld til formue eller «Omstændigheder», ville øke byrden til husmennene. Fordelingen av plikter og rettigheter hadde i slike saker ikke alltid et klart juridisk fundament, noe som gjorde dem til politiske spørsmål i lokalsamfunnene.

Det er ikke helt urimelig i noen sammenhenger å karakterisere forholdet mellom lokalt embetsverk og bondeeliter i integrerte kommisjoner som et patron-klient-forhold. Begge parter har nytte av et slikt forhold - klienten gjennom å få innflytelse og beskyttelse, patronen gjennom lojalitet og sikring av maktgrunnlag. I integrerte kommisjoner fikk bondeeliter innflytelse gjennom å bli tildelt plass i kommisjonene, mens sognepresten og embetsverket for øvrig sikret gjennomføringsevne og lojalitet til seg selv. Integrerte kommisjoner var institusjoner med få indre spenninger og med nyttefunksjoner for alle parter. Slike «systemer» endrer seg tregere enn systemer uten samme funksjonelle samvirke. Kommisjonenes ulike funksjoner for medlemmene kan derfor bidra til å forklare den ulike tilpasningen til nye normer som Grunnloven bragte med seg.

Det kan argumenteres for at det på Agder eksisterte en kultur hvor allmuens deltagelse i lokaloffentligheten lenge hadde stått sterkere enn i mange andre deler av landet. Internaliseringen av nye normer for politisk deltagelse kan ha vært lettere i områder med en allerede aktivt deltagende befolkning. Terje Sødal har sporet større lokaloffentlig interesse hos bøndene i mange Agderbygder allerede på 1600-tallet, og knyttet dette til en flat sosial struktur med mange selveiende småbønder.¹²³ Rolf Fladby har vist at bondestandens deltagelse i lokalstyret etter 1837 var stor på Agder. Han knytter dette til fremtredende bondeførere som Ole Gabriel Ueland og Lofthus-reisningen 50 år tidligere.¹²⁴ Også Halvdan Koht har fremhevet en særegen motstandstradisjon på Agder på 1700-tallet.¹²⁵ Denne tradisjonen kom til syne i 1814, da ingen prester ble valgt som valgmenn til riksforsamlingen

---

¹²² SAT, biskopen i Nidaros, Pakkesaker, Do. 025, skole- og fattigregnskaper fra Fosen prosti. Brev fra Hemne bygdekommissjon til stiftamtmanden i Trondheim, 29.9.1815.

¹²³ Sødal, 1996:112.

¹²⁴ Rolf Fladby: Bønder og embetsmenn i lokalstyringen etter 1837, *Historisk tidsskrift*, 1967: 21-53 (særlig side 30.)

¹²⁵ Halvdan Koht: *Norsk bondereisning*, Pax, 1975 (oppr. 1926):269

fra Lister og Mandal.¹²⁶ Grunnloven ga en ny legitimitet til visse former for politisk praksis, som i Lister og Mandal hadde gode strukturelle forutsetninger. Når idealene for politisk deltagelse endret seg fra underdanighet til medbestemmelse, forvandlet kanskje også «motstandstradisjonen» seg til «deltagelseskultur». Det funksjonelle samvirke mellom øvrigheten og deler av allmuen i Søndre Trondhjem bidro derimot til at kommisjonene der ikke antok samme preg av representative organer. Dette betyr ikke at allmueaksjoner og motsetninger mellom allmue og øvrighet ikke spilte noen viktig rolle i Trøndelag i denne perioden.¹²⁷ Men disse konfliktene utspilte seg i mindre grad innenfor lokaloffentlige institusjoner som skole- og fattigkommisjoner.

5. Konklusjoner

Kommisjonsvesenet som ble opprettet fra midten av 1700-tallet kan sees på som en fornyelse av bondekommunalismen og var en viktig lokaloffentlig arena frem til formannskapslovene opprettet valgte kommunestyre i 1837. Kommisjonene åpnet for at myndighetene i større grad enn tidligere benyttet lokale ressurspersoner i lokaladministrasjonen. Denne praksisen var ikke uttrykk for en innrømmelse av allmuens rett til medbestemmelse, men var ment å skulle gjøre lokaladministrasjonen mer effektiv. Kommisjonsmedlemmene ble utpekt av øvrigheten, og satt så lenge de hadde tillit her. I den forstand hadde forholdet mellom sognepresten og allmuerepresentanter et visst preg av å være et patron-klient-forhold.

Grunnloven i 1814 brakte formelle rettigheter til befolkningen. På folkesuverenitetens basis innførte den stemmerett til en valgt lovgivende forsamling. Prinsippet om representasjon stod sentralt, og ble oppfattet som en garanti for reell innflytelse for hele befolkningen. Siden lignende institusjonelle nyordninger ikke fant sted i lokaloffentligheten, har mange historikere konkludert med at Grunnloven fikk lite å si på dette nivået. Denne undersøkelsen underbygger dette kontinuitetsperspektivet når det gjelder kvantitative faktorer som kommisjonenes medlemstall, utskiftningsfrekvens og medlemmenes sosiale status. Det var de samme gruppene som satt i kommisjonene både før og etter 1814. Det er i den forstand vanskelig å snakke om en demokratisering av disse institusjonene som følge av Grunnloven.

Likevel kom Grunnloven til å få betydning for hvordan kommisjonene fungerte, og hvordan de ble oppfattet i lokalsamfunnet. Det er her snakk om kvalitative, snarere enn

---

¹²⁶ *Rigsforsamlingens forhandlinger. 2den del. Adresser og Fuldmagter.* Utgit efter offentlig foranstaltning ved sorenskriver Arnet Olafsen og cand.jur Kr. Birch-Reichenwald. Kristiania 1914. Heller ikke fra Råbygdelaget var det prester blant valgmennene. Fra Nedenes var tre av valgmennene prester.

¹²⁷ Et eksempel på allmueaksjoner som fant sted utenfor etablerte institusjoner er kornoppløpene i Trondheim i 1813. Se S. Sande: *Kornoppløpene på Toten og i Trondheim i 1813*, i K. Dørum og H. Sandvik (red.): *Opptøyer i Norge 1750-1850*, Scandinavian Academic Press, 2012:329-363.

kvantitative endringer. Etter 1814 ser vi at representative trekk, som valg på deler av kommisjonen og bruk av avstemninger og flertallsavgjørelser innad i kommisjonene blir mer vanlig. Vi ser også flere eksempler på at kommisjonene eksplisitt blir brukt til å fremme allmuens interesser imot øvrigheten. Kommisjonene fikk tydeligere preg av å være representative organer for den øvrige befolkningen.

Det var store regionale variasjoner i denne utviklingen. Grunnlovens påvirkningskraft var avhengig av lokale tradisjoner og praksiser. I Lister og Mandals amt ser vi klare tegn på konfronterende kommisjoner med tydelig brodd mot øvrigheten. Søndre Trondhjem preges derimot av integrerte kommisjoner som kjennetegnes av et funksjonelt samvirke mellom øvrighet og bondeeliter. Bakgrunnen for disse forskjellene kan lokaliseres i områdenes ulike sosio-økonomiske struktur, ulike tradisjoner for deltagelse og i kommisjonsvesenets tilknytning til regionale administrative strukturer under eneveldet. Det fantes i liten grad felles nasjonal lovgivning eller administrasjon for fattig- og skolevesenet. Grunnlovens nye normer om representasjon og formelle politiske rettigheter ble tilpasset ulike regionale virkeligheter.

Fellesskap, lederskap, utenforskap.

Autoritet og fellesskapsnormer i kommunestyrene mellom 1837 og 1850

Med formannskapslovene i 1837 ble norske lokalsamfunn politiske fellesskap. De nye kommunestyrene var valgte organer basert på Grunnlovens bestemmelser om stemmerett, og er fortsatt i dag de sentrale institusjonene for lokalt selvstyre i Norge. Samtidig ble de opprettet i lokalsamfunn med dype røtter i det gamle samfunnet, preget av paternalisme og standsautoriteter. Denne artikkelen undersøker endringer i normer for politisk autoritet og fellesskap med opprettelsen av kommunalt selvstyre i 1837 som omdreiningspunkt.

Historikere har viet innføringen av kommunalt selvstyre betydelig oppmerksomhet, gjerne med motsetningen mellom embetsmakt og lokalsamfunn som overordnet perspektiv. For toneangivende historikere under flerpartistatens epoke, som Ernst Sars, Halvdan Koht og Arne Bergsgård, var formannskapslovene en viktig seier for demokratiets framvekst.¹ Det demokratiske perspektivet var heller ikke utelukkende et venstreideologisk synspunkt. Det ligger implisitt også hos en konservativ historiker som T. H. Aschehoug,² og må sies å være grunnleggende hos ideologene både til Venstre, Høyre og den framvoksende arbeiderbevegelsen.

På 1960-tallet ble temaet tatt opp med fornyet interesse. Rolf Fladby og Sverre Steen modererte i betydelig grad formannskapslovenes demokratiske virkning. Ifølge dem var det stor grad av kontinuitet i lokalstyret før og etter 1837, og embetsveldet ble ikke knekt. Studier av kommunestyrenes praksis og sammensetning syntes å vise at de på den ene siden var lite demokratiske, på den andre siden at de bygget på allerede eksisterende institusjoner.³ Tore Pryser, som i vesentlig grad bygger sin framstilling på Steens og Fladbys arbeider, skriver at historikerne tidligere la «for lite vekt på kontinuiteten i høve til tidligere praksis,» og at de har «overdrive det demokratiske ved 1837-lova».⁴

Nylig har demokratiseringsperspektivet igjen blitt trukket fram i lys av nyere forskning på politisk kultur. Maren Dahle Lauten og Marthe Hommerstad har drøftet

---

¹ Johan Ernst Sars, *Norges historie fremstillet for det norske folk*, bind 6, del 1, Kristiania 1913: 284 ff.; Halvdan Koht, Ole Gabriel Ueland, i Halvdan Koht (red.), *Våre høvdinger. 70 livsskildringer med portretter*, bind 1, Trondhjem 1929: 117–123. Arne Bergsgård, *Minneskrift til formannskapslovenes 100-årsjubileum*, Oslo 1937. Flerpartistaten er Jens Arup Seips betegnelse på perioden 1884–1940. Jens Arup Seip, *Fra embedsmannsstat til ettpartistat og andre essays*, Oslo 1963: 7–42.

² Torkel Halvorsen Aschehoug, *De Norske Communes Retsforfatning før 1837*, Kristiania 1897.

³ Sverre Steen, *Lokalt selvstyre i Norges bygder*, Oslo 1968: 37; Rolf Fladby, *Bønder og embetsmenn i lokalstyringen etter 1837*, *Historisk tidsskrift*, 46, 1967: 21–53.

⁴ Tore Pryser, *Norsk historie 1814–1860. Frå standssamfunn mot klassesamfunn*, Oslo 1999: 149–158.

demokrati- og dannelsesaspekter ved prosessen fram mot formannskapslovene.⁵ Knut Dørum har i en rekke artikler argumentert for at formannskapene inngikk i en folkelig offentlighet som i økende grad tok et oppgjør med embetsmakt og standssamfunn.⁶ Selv om demokratiseringsperspektivet har relevans for denne artikkelen, retter jeg blikket mer mot de nye selvstyreorganenes betydning for lokalsamfunnets egne sosiale og politiske normer enn mot deres forhold til statsmakt og embetsvelde.

Artikkelen er inspirert av svensk forskning på det lokale selvstyrets politiske kultur.⁷ Politisk kultur angår normer og praksiser for hvordan konflikter løses, hva som gir beslutninger legitimitet og hvem som er kvalifisert til å delta i forhandlinger og avgjørelser.⁸ Harald Gustafsson har betegnet utviklingen av lokalstyrets normer på 1800-tallet med begreper som rasjonalisering, elitisering og standardisering. Han framhever at eldre institusjonelle og normative særtrekk, som allmuemøter og et utbredt konsensusideal, ble avløst av valgte organer og majoritetsbeslutninger. Dette gjenspeiler for Gustafsson dypere kulturelle endringer knyttet til utviklingen av et kapitalistisk samfunn.⁹

Både Gustafsson og Peter Aronsson betegner de samfunnsmessige og kulturelle endringene i svenske lokalsamfunn som en overgang fra en føydal til en borgerlig politisk kultur.¹⁰ Når det gjelder utviklingen i det norske bondesamfunnet på 1800-tallet, er

---

⁵ Maren Dahle Lauten, «*Borgeraand utvikler sig kun almindelig der, hvor hver Enkelt har Leilighed til politisk Virksomhed*»: Framveksten av eit moderne demokratiomgrep under debatten om formannskapslova av 1837, masteroppgave, Universitetet i Oslo 2010; Marthe Hommerstad, *Politiske bønder. Bondepolitikk og Stortinget 1815–1837*, avhandling for graden ph.d., Universitetet i Oslo 2012: 238–255.

⁶ Knut Dørum, Et oppgjør med eneveldet og standssamfunnet. Dannelsen av en folkelig offentlighet i norske bygder 1814–1850, *Historisk tidsskrift*, 1, 2013a: 91–123; Knut Dørum, Opprør eller legitim praksis. Kommunalisme og folkelige aksjoner i Norge, ca. 1700–1850, i Hilde Sandvik (red.), *Demokratisk teori og historisk praksis. Forutsetninger for folkestyre 1750–1850*, Oslo 2010 og Knut Dørum, Thrane-bevegelsen i et nytt lys, i Knut Dørum og Hilde Sandvik (red.), *Opptøyer i Norge 1750–1850*, Oslo 2012: 373–412.

⁷ F.eks. Torkel Jansson, *Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation. En konturteckning av 1800-talets Norden*, Uppsala 1987; Harald Gustafsson, *Sockenstugans politiska kultur. Lokal självstyrelse på 1800-talets landsbygd*, Stockholm 1989; Peter Aronsson, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850*, Lund 1992.

⁸ Ulike forfattere legger ulik vekt på om politisk kultur bør omfatte normer og praksiser som anses som ulovlige, dvs. ulike former for protestrepertoar. Eva Österberg legger vekt på at politisk kultur omfatter *aksepterte* normer og praksiser, mens både Karin Sennefelt og Knut Dørum i større grad mener at ulike former for illegale protester også må omfattes av et samfunns politiske kultur. (Eva Österberg, *Vardagens sträva samförstånd. Bondepolitikk i den svenske modellen fråan vasatid till frihetstid*, i Gunnar Broberg, Ulla Wikander og Klas Åmark (red.), *Tänka, tycka, tro*, Stockholm 1993: 126–149; Karin Sennefelt, *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politiska kultur*, Hedemora 2001: 17–21; Knut Dørum, Hvordan kullbøndene seiret i striden med Bernt Anker. Bondepolitikk og bondeøkonomi rundt Oslofjorden på 1700-tallet, *Historisk tidsskrift*, 2006: 405–412. Herværende undersøkelse fokuserer, i likhet med Gustafsson 1989, på politisk kultur innenfor rammen av et påbudt lokalt selvstyre. Former for ekstralegale protester faller dermed utenfor, men slike fenomener kan like fullt høre med i en generell definisjon av politisk kultur.

⁹ Gustafsson 1989: 10–14.

¹⁰ Gustafsson 1989: 12; Aronsson 1992: 29–32.

føydalisme og borgerlighet problematiske begreper. Jeg har heller valgt begrepsparet *Gemeinschaft* og *Gesellschaft*, myntet av den tyske sosiologen Ferdinand Tönnies, for å drøfte en mulig modernisering av den politiske kulturen.¹¹ *Gemeinschaft* betegner «organiske» småskala samfunn knyttet sammen av felles tradisjoner, riter, sedvaner og kollektiv eiendom. *Gesellschaft* består av frittstående individer som interagerer gjennom kapitalistiske markeder, kontrakter og et kodifisert lovverk håndhevet av et statlig voldsmonopol.¹² *Gemeinschaft* og *Gesellschaft* har slektskap med henholdsvis en eldre lokalt basert politisk kultur og en mer formalisert politisk kultur knyttet til politikkenes kodifikasjon i Grunnloven. Dette gjør dem til nyttige begreper i undersøkelsen av kommunestyrene, som opererte nettopp i dette skjæringspunktet.

Endringer i lokal politisk kultur kan ikke utelukkende forstås som en intern, lokal dialektikk mellom materielle vilkår og politiske normer. Institusjonelle rammer definert av storsamfunnet og statlig ideologi har lagt sterke føringer på lokalsamfunnenes politiske praksis og normgrunnlag. Kommunestyrene ble født med en dobbelt arv, fra Grunnloven av 1814 og fra den samfunnsformasjonen som opphørte med den, eneveldet. Selv om Grunnloven markerer en overgang i forståelsen av befolkningen fra undersåtter til statsborgere,¹³ forsvant ikke enevoldssamfunnets egne fellesskapsbegreper, som allmue og menighet, i 1814. De kom til å danne utgangspunkt for avgrensninger av politisk deltagelse i det nye konstitusjonelle systemet. Spørsmål om hvem som var kvalifisert til å delta i politiske prosesser i lokalsamfunnet etter 1837, er derfor relatert til fellesskapsbegreper knyttet til 1700-tallets viktigste lokaloffentlige arenaer – tinget og kirken.

I første del av artikkelen diskuterer jeg eneveldets fellesskapsbegreper og deres betydning for valgdeltagelsen i 1814, for avgrensning av stemmeretten i Grunnloven og for kommunestyrenes forståelse av hvem de representerte. Deretter drøfter jeg, basert på kildemateriale fra fire formannskapsdistrikt, hvordan kommunestyrene forsto og utøvet sitt virke. Hva slags møtekultur og beslutningspraksis dominerte? Hvordan håndterte kommunestyrene den dobbelte rollen som øvrighet og talerør for lokalsamfunnet? Hvilke

---

¹¹ Ferdinand Tönnies, *Community and Civil Society*. Cambridge Texts in the History of Political Thought. Red. José Harris, Cambridge, 2001.

¹² Uttrykk som «fra standssamfunn mot klassesamfunn» viser til en tilsvarende utvikling hvor individet ble mindre bundet til sin stand og sitt hjemsted og «fritt» kunne kjempe om arbeid, profitt og sosial posisjon med andre «frie» individer. F.eks. Pryser 1999.

¹³ Se for eksempel Nils Rune Langeland, Grunnlovas politiske borgar, i Nils Rune Langeland (red.), *Politisk kompetanse. Grunnlovas borgar 1814–2014*, Oslo 2014: 11–23; Lars Kvestad, Frå «Undersaater» til «Norske borgere» – Utviklinga av eit statsrettsleg borgaromgrep frå einevelde fram mot konstitusjonelt demokrati i 1814, i Langeland 2014: 59–77; Marthe Hommerstad, Et spørsmål om kunnskap? Politisk kompetanse og politisk deltagelse blant bønder etter 1814, i Langeland 2014: 88–104.

forbindelser var det mellom formennenes sosiale posisjon og deres politiske normer? Bidro formannskapslovene til å utvide grensene for politisk deltagelse, eller befestet de de lokale elitenes dominerende posisjon?

Konkurrerende forestillinger om fellesskap under eneveldet

Kommunestyrene ble opprettet i et samfunn med flertydige og delvis konkurrerende oppfatninger av hva og hvem som inngikk i de lokale fellesskapene. Oppfatningene tar opp i seg religiøse, økonomiske og politiske forestillinger. Idealtypisk kan vi konstruere to ulike begreper for lokalfellesskap igjennom enevoldsperioden. Det ene kan vi kalle *allmuen*, det andre *menigheten*.

Allmuen betegner den politisk og økonomisk selvstendige delen av landbefolkningen – de som betalte skatt og de som møtte på tinget. Tingallmuen besto ifølge Landsloven fra 1274 av alle menn som eide eller bygslet gård,¹⁴ og dette var bestemmelser som sto ved lag til langt ut på 1600-tallet.¹⁵ Dette er allmuen som økonomisk og politisk stand, og begrepet kunne også betegne bonderepresentasjoner, f.eks. bondeutsendinger i møte med kongen.¹⁶

Menigheten er knyttet til den kirkelige sfære og betegner prinsipielt *hele* forsamlingen som religiøst fellesskap, inkludert kvinner, barn, tjenere og andre som måtte høre inn under en husfars autoritet. I liket med «allmuen» betegner «menighet» ofte et geografisk eller administrativt avgrenset fellesskap, for eksempel befolkningen innenfor ett sogn. Prinsipielt kunne det likevel betegne hele kristenheten – Guds menighet – og i 1700-tallets Skandinavia var begrepet ofte knyttet til nasjonen som religiøst fellesskap.¹⁷

Etymologisk er «menighet» knyttet til det tyske «Gemeinde», som har en rekke betydningsfasetter. For det første står det i motsetning til det offentlige innenfor absolutismens representative offentlighet.¹⁸ Gemeinde er det eller den som ikke innehar offentlig rang, jfr. det dansk/norske «gemen». Her finner vi også betydningen «menigmann» eller «menig soldat». For det andre betegner som nevnt «Gemeinschaft» småskala

---

¹⁴ John Ragnar Myking, Peasant participation in local thing and conflict handling in Norway from the 13th century to the end of the Early Modern Period, i Tore Iversen, John Ragnar Myking og Gertrud Thoma (red.eds.), *Bauern zwischen Herrschaft und Genossenschaft. Peasant relations to Lords and Government. Scandinavia and the Alpine region 1000–1750*, Trondheim 2007: 193.

¹⁵ Blant annet gjennom Christian IVs norske lovbok fra 1604, som i vesentlig grad var en oversettelse av den gamle landsloven.

¹⁶ Steinar Imsen, *Norsk bondekommunalisme*, del 1. *Fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart*, Trondheim 1990: 26–27.

¹⁷ Michael Bregnsbo og Pasi Ihalainen, Gradual Reconsiderations of Lutheran Conceptions of Politics, i Pasi Ihalainen, Michael Bregnsbo, Karin Sennefelt og Patrik Winton (red.), *Scandinavia in the age of Revolution. Nordic Political Cultures, 1740–1820*, Farnham, 2011: 107–119.

¹⁸ Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet – dens fremvekst og forfall, Henimot en teori om det borgerlige samfunn*, Oslo, 1971: 4–11.

«organiske» samfunn i motsetning til det moderne storsamfunnets «Gesellschaft».¹⁹ Ennå i dag er «Gemeinde» betegnelsen på de minste administrative geografiske enhetene i Tyskland, hvor man altså har beholdt den begrepsmessige forbindelsen til den kirkelige sfæren.²⁰

Allmuebegrepet i eneveldets lovverk var funksjonelt, og varierte alt etter hvilken sammenheng det ble brukt i. De som berøres av en beslutning omtales som allmuen i den sammenheng. I spørsmål om skatt var allmuen den del av befolkningen som betalte skatt, i hovedsak selveiende bønder og leilendinger. I supplikker omtalte skattebetalende bønder seg gjerne som «allmuen».²¹ Så lenge skatteinnkreving utgjorde den viktigste kontaktflaten mellom myndighetene og befolkningen, tenderte allmuebegrepet til å betegne skattebetalende bønder.

Menigheten, forstått som hele forsamlingen, kan også sees som en del av eneveldets funksjonelle allmuebegrep. Menigheten betegnet allmuen i egenskap av kultfelleskap. Men i løpet av 1700-tallet ble det brede menighetsbegrepet mer framtrædende også i andre sammenhenger, på bekostning av det økonomisk-juridisk determinerte allmuebegrepet. Denne utviklingen kan ikke forklares ved at den speiler en sosioøkonomisk utvikling. Tvert imot ble bondesamfunnet mer sosialt og økonomisk differensiert igjennom 1700-tallet,²² noe som illustrerer at sosiale og politiske begreper ikke er rene refleksjoner av en bakenforliggende sosial virkelighet. Forskyvningen mot et bredere kollektivbegrep må forklares med andre forhold.

I likhet med borgerbegrepet gjennomgikk allmuebegrepet på 1700-tallet en endring fra en juridisk-økonomisk til en sosial kategori.²³ I 1759 delte Erik Pontoppidan således samfunnet inn i fire klasser etter deres forbruksmønster. Etter først å ha beskrevet adelen, storborgerskapet og «ordinære borgere», kom nederst på den sosiale stigen

al nationens øvrige almue, mest bestående af bønder, som sidder for hele eller halve gårde, fiskere, møllere, kromænd, husmænd og deslige.²⁴

---

¹⁹ Tönnies 2001.

²⁰ Jfr. Det norske *sogn*.

²¹ Ett eksempel: «Allmuen udj Heggen och Frølandtz trende prestegielld [...] Andrage vnderdännigst adt dj haffuer vdgifffen mange adtschillige schatter och paaleg sampt jndquartering och endda selff verit fra deris gaarde och imoed fienden [...]. *Norske supplikker 1660–1662*, utgitt for Kjeldeskriftfondet ved Vera Eriksen og Rolf Fladby, bind 1–2. Norsk historisk kjeldeskriftinstitutt, Oslo 1988, bind 2: 11.

²² Se f.eks. Ståle Dyrvik, Anders Bjarne Fossen, Tore Grønlie, Edgar Hovland, Helge Nordvik og Stein Tveite, *Norsk økonomisk historie 1500–1970*. Band 1, 1500–1850, Oslo 1979: 184–199.

²³ Om borgerbegrepets forskyvninger, se Juliane Engelhardt, Patriotism, nationalism and modernity: The patriotic societies in the Danish conglomerate state, 1769–1814, *Nations and nationalism*, 13, 2, 2007: 205–223.

²⁴ Sitert i Peter Henningsen, *I Sansernes Vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, Vol. 1, København 2006: 331–332. Hentet fra Pontoppidans *Den økonomiske balance*

Peter Henningsen har vist hvordan bøndene i Danmark i økende grad ble definert negativt av de øvrige klassene. Han knytter dette til eneveldets rangsystem, hvor en viktig del av den sosiale klatringen innebar å distansere seg fra den gemene allmue.²⁵

Viktigst for forskyvningen i allmuebegrepet var kanskje den økende oppdragelsesiveren som tok fatt under Christian VI's styre og som, i hvert fall på landet, i stor grad skjedde innenfor en kirkelig ramme. Utbyggingen av skolevesenet bidro til å fremme et bredt allmuebegrep. Konfirmasjonsforordningen i 1736 bestemte at «alle Børnene i Menigheden, ingen undtagne», var pliktige til å konfirmeres.²⁶ Skoleforordningen i 1739 kom som en konsekvens av behovet for konfirmasjonsopplæring, og erklærte at «Ungdommen, helst af den gemeene Almue, hidtil ei overalt har haft Leilighed nok vedbørlig at oplæres i sin Christendoms Grund, samt Lesen og Skriven og Regnen.»²⁷ Her betegner «den gemeene Almue» det samme som *menigheten*, altså hele befolkningen på landet, bortsett fra et lite sjikt av embetsmenn, proprietærer og lignende.²⁸ I plakaten om skolevesenet fra 1741 brukes *allmue* og *menighet* om hverandre.²⁹ I et reskript fra 1764 heter det:

Endeel Almues-Folk, saavel i Kjøbstæderne som paa Landet, især de fattige, have ikke holdet deres Børn saa flittig til Skolegang, som sig burde [...]»³⁰

Simen Skappel mener at den fattige allmue her særlig betegner husmennene, siden årsaken til forsømmelsene skal være at barna var i tjeneste hos andre, som ikke lot dem bruke tid på undervisning.³¹ Allmuen betegnet ikke lenger først og fremst skattebetalende bønder på tinget, langt mindre en kollektiv politisk aktør, men et kollektivt objekt som skulle oppdras.

Den i økende grad kollektivistiske forståelsen av allmuen på 1700-tallet var altså langt på vei et resultat av at myndighetenes blikk på befolkningen endret seg. Eneveldets ideologi fremmet et syn på undersåttene som et kollektiv med like plikter og rettigheter under den eneveldige kongen. Allmuen var ikke lenger utelukkende et skatteobjekt, men også et objekt for oppdragelse og kontroll som gjaldt hele befolkningen, uavhengig av økonomisk posisjon.

²⁵ Peter Henningsen, Den bestandige maskerade. Standssamfund, rangsamfund og det 18. århundredes honette kultur, *Historisk tidsskrift* (dansk) 101, 2: 313–344.

²⁶ Forordning om konfirmasjon, 13. jan. 1736, Otto Mejlænder, *Almindelig Norsk Lovsamling*, 1ste bind 1660–1860, Christiania 1885: 156.

²⁷ Forordning om allmueskoler på landet, 23. jan. 1739, Jacob Henrik Schou, *Kongelige forordninger og Aabne Breve*, bind 3: Som indeholde kong Christian VI's forordninger, København 1795: 278.

²⁸ Skolevesenet på landet skiller seg fra virkeligheten i byene, hvor undervisningen i stor grad var ordnet etter stand. Ida Bull, *Kunnskap – hver etter sin stand og sitt kjønn. Utdanning i norske byer på 1700-tallet*, Trondhjem 2013. Men dette rokker ikke ved at «allmuen» i økende grad ble forstått som hele befolkningen på landet.

²⁹ Plakat om skolene på landet, 5. mai 1741, Schou 1795: 383 ff.

³⁰ Reskript 24.11.1764. Wessel Berg, *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge*, i *Tidsrummet 1660–1813*, 2, 1746–1780, Christiania 1842: 378.

³¹ Simen Skappel, *Om husmandsvæsenet i Norge. Dets opprindelse og utvikling*, Kristiania 1922: 90.

På den måten forskyves allmuebegrepet fra bygdetingets økonomisk-rettslige sfære til de kirkelige oppdragelsesinstitusjonene.

Det politiske fellesskapet mellom grunnlov og formannskapslov

Etter 1814 gjennomgikk allmuebegrepet både en oppvurdering og en ny innsnevring. Bøndenes inntog i politikken hevet deres status, samtidig som klasseskillene innad i bondesamfunnet ble aksentuert gjennom tilgang til og utelukkelse fra det politiske systemet.

Valgene til riksforsamlingen i 1814 illustrerer godt det kontingente ved kollektivbegrep som folk, allmue og menighet. Ifølge flere av Eidsvollsadressene var valgmennene til riksforsamlingen utnevnt av det respektive prestegjeldets «allmue», som i den aktuelle situasjonen ble gitt politisk status ved å delta i valgene.³² Begrepet synes å bli brukt om hverandre med ord som menighet, beboere og innbyggere.³³ Sogneprest Rønnau i Oppdal kunne bekrefte at troskapseden var avlagt av «alle Menighetens Huusfædre, Gaardmænd, Huusmænd og Inderster».³⁴ Her brukes altså det vide menighetsbegrepet, med den viktige presisering at det i denne sammenheng var avgrenset til den mannlige del av innbyggerne.³⁵

Det var uklart hvem som kunne stemme ved riksforsamlingsvalgene. Reskriptet fra Christian Frederik ga kun bestemmelser for hvem som var valgbare, nemlig de blant *menigheten* bosatte sivile, geistlige eller militære embetsmenn, samt brukseiere, jordrotter eller gårdbrukere over 25 års alder.³⁶ Denne avgrensningen ligger tett opp til stemmerettsbestemmelsene i Grunnlovens § 50, og kan godt ha blitt brukt som kriterier for stemmerett også ved riksforsamlingsvalgene våren 1814. Nils Ivar Agøy og Jens Johan Hyvik

---

³² F.eks. adressene fra Hemne og Stadsbygd. I Hammer i Søndre Bergenhus besto forsamlingen av «samtlige Almue af Mandkiønnet over 15 Aars Alder.» Adressene er trykt i *Riksforsamlingens forhandlinger, 2den del. Adresser og Fuldmagter*. Udgitt efter offentlig foranstaltning ved sorenskriver Arent Olafsen og Cand. Jur. Kr. Birch-Reichenwald. Kristiania 1914.

³³ Ifølge reskriptet fra Christian Frederik var det «det norske folk» som skulle samles i Guds templer for å sverge troskapseden til fedrelandet, og det var «menighedernes indvaanere» som skulle velge utsendinger til den kommende riksforsamlingen. (Reskript 19.2.1814). I Bjelland i Lister var adressen utstedt av «samtlige beboere», i Nedre Kvinesdal av de «boesiddende», i Etne «Præstegjeldets Indvaanere», i Kinsarvik «alle præstegjeldets Beboere». For øvrig brukes «Menighet» eller «den samtlige Menighet» ofte.

³⁴ Bekreftelse på edsavleggelsen i Oppdal, 11.3.1814, i Statsarkivet i Trondheim (SAT); fire skriv ang. 1814, Personalialia, lokalia, PL 372, Oppdal.

³⁵ Kvinnenens fravær kan også avledes av biskop Bugges instruks i forbindelse med edsavleggelsen: «Huusfædrene indtræde alle sammen i de paa Gulvet værende aabne Stole, baade paa Mandfolk- og Fruentimmersiden [...]». Det går derimot ikke fram om Bugge inkluderer husmenn blant «Huusfædrene». Bugges påtegnelse på reskriptet om valg til riksforsamlingen, i SAT; Fire skriv ang. 1814, Personalialia, lokalia, PL 372, Oppdal.

³⁶ Reskript, 19.2.1814.

argumenterer for at det i praksis var «husfedrene» som stemte ved valgene i Telemark.³⁷ Men «husfedre» er et tvetydig begrep. Adressen fra Meldal spesifiserer for eksempel at både eden og valgene var foretatt av prestegjeldets embetsmenn, jordbrukende bønder og husfedre.³⁸ Det er uklart om husfedre her er en gruppe som er identisk med, adskilt fra eller overlapper med jordbrukende bønder. Det er mulig at husmenn var inkludert blant husfedrene. Når fullmakten fra Leikanger i Sogn presiserte at valgmenne var valgt av «samtlige Tilstedeværende», kan det tyde på en bred valgdeltagelse.³⁹

Husmennenes deltagelse er enda tydeligere i Oppdal. Adressen fra Oppdal opplyser at valgmenne var utpekt enstemmig av menigheten i kirken like etter gudstjenesten. Adressen er undertegnet samme dag og av samme personer som bekreftelsen på edsavleggelsen, hvor menigheten altså ble presisert til å bestå av husfedre, gårdmenn, husmenn og innerster.⁴⁰ Den kollektive måten valget ble avgjort på – både ved at det var enstemmig og at det åpenbart ikke var snakk om individuell, hemmelig stemmegivning – er et typisk trekk ved en konsensusbasert beslutningspraksis knyttet til *Gemeinschaft*.

Det synes altså å ha vært ulik praksis for hvem som deltok i valgene våren 1814. Husmenn og innerster har sannsynligvis deltatt noen steder. I Grunnloven ble derimot stemmerettskriteriene innskrenket til å gjelde brukere av matrikulert jord, noe som har bidratt til at allmuebegrepet i politisk forstand ble avgrenset nedover mot husmannsgruppen. De samme kriteriene gjaldt for stemmerett ved kommunevalg etter 1837. Det som lå til grunn for denne avgrensningen var prinsippet om at bare skattytere burde ha stemmerett. Som Hilde Sandvik har vist, ble det både i 1814 og under debattene om formannskapslov på 1820- og 30-tallet fremmet forslag om at eiendomsbesittende enker burde ha stemmerett. Dette viser at posisjonen som skattyter for mange veide tyngre enn kjønnsdimensjonen i avgrensningen av stemmerett.⁴¹

Det er en viss tendens til at begrepene allmue og gårdbruker benyttes synonymt i formannskapsprotokollene. Dette gjelder særlig i økonomisk forstand, som når utgifter skulle

---

³⁷ Nils Ivar Agøy, *Nasjonen i Telemark, Telemark i nasjonen*, i Jens Johan Hyvik, Oddmund L. Hoel og Harald Krøvel (red.), *Med påhalden penn? 1814 sett fra Nordvestlandet og Telemark*, Oslo 2014: 57; Jens Johan Hyvik, *Valgmennene i Bratsberg amt våren 1814*, i Hyvik, Hoel og Krøvel 2014: 124–132.

³⁸ Adresse fra Meldal.

³⁹ Oddmund L. Hoel, *Dei fyrste valmenn og røysteføre i Sogn med vekt på Jostedalen og Luster*, i Hyvik, Hoel og Krøvel 2014: 403.

⁴⁰ Adresse fra Oppdal.

⁴¹ Hilde Sandvik, *Like rettigheter for kvinnene? – Lovforslag og debatter 1814–1833*, i Marthe Hommerstad og Morten Nordhagen Ottosen (red.), *Ideal og realitet. 1814 i politisk praksis for folk og elite*, Oslo 2014: 127–142. I 1833 vedtok faktisk Stortinget at kvinnelige husstandsoverhoder skulle ha stemmerett ved allmuesamlinger, men loven fikk ikke kongelig sanksjon. Sanksjonsnekten hadde ingenting med spørsmålet om kvinnelig stemmerett å gjøre. Samme sted: 134.

utlignes på allmuen/gårdbrukerne.⁴² Vi finner også eksempler på at husmenn eksplisitt forstås i motsetning til allmuen.⁴³ Marginale grupper, som de fattige, var i liten grad en del av allmuen.⁴⁴ Det finnes mange eksempler på formannskap som avgrensner fullverdig samfunnsdeltagelse til den økonomisk selvstendige delen av innbyggerne.⁴⁵

Avgrensningene framstår derimot ikke som faste. Allmuen må fortsatt forstås som en fleksibel betegnelse på lokalsamfunnet. Presiseringer som «Skatteydende Almuesmænd» indikerer at også andre grupper enn skattytere *kunne* være inkludert i allmuen. Knut Dørum har vist at allmuesamlinger mange steder ble mer vanlig i tiden etter 1814. Flere steder framhevet formannskapene eksplisitt at andre enn de stemmeberettigede skulle være med å bestemme på allmuesamlingene.⁴⁶

En svært viktig endring som kom med formannskapene er et skifte i utsagnsposisjon. I enevoldskongenes lover og forordninger er allmuen kun til stede som en omtalt tredjepart. I kommunestyrene er det derimot allmuen selv som taler. Med Grunnloven i 1814 og deretter med formannskapslovene i 1837 ble bøndene politisk myndige. Samtidig sto allmuebegrepet fortsatt i kontrast til embetsmakten. Allmuebegrepets statusheving og avgrensning korresponderer med bondestandens bemektigelse av politisk innflytelse og definisjonsmakt.

Politiske normer og sosioøkonomiske forhold

Idealtyper som *Gemeinschaft* og *Gesellschaft* forutsetter en nær sammenheng mellom sosioøkonomisk organisering og politiske normer. Til *Gemeinschaft* hører både et konsensusideal og sterke patriarkalske trekk. Tönnies knytter patriarkalismen i «avanserte» *Gemeinschaft* til spesialiserte funksjoner som presten, dommeren, militærlederen og håndverksmesteren,⁴⁷ altså til standssamfunnets bærende institusjoner. *Gemeinschaft* innebærer dermed ikke nødvendigvis en egalitær samfunnsorganisasjon, men knytter an til ideer om «naturlig» lederskap hvor forholdet mellom styrt og styrende bunner i gjensidig sympati og felles normer og sedvane.⁴⁸ I tråd med dette mener Peter Lindström at

---

⁴² F.eks. IKA Trøndelag; Klæbu kommune: formannskapsprotokoll: 8b, 11a–b.

⁴³ I Ørland var kirken eid av allmuen, som derfor ikke betalte tiende. Fritaket gjaldt derimot ikke husmenn og innerster «forsaavidt de ej have deeltaget i Kirkekjøbet». Ørland kommune: formannskapsprotokoll: 27. Formannskapsmøte 2. des. 1840.

⁴⁴ Da representantskapet i Orkdal i 1841 uttalte seg om prosedyrene i fattigsaker, skrev de: «Hverken Almuen eller de fattige selv bør være nærværende og Tale i egen Sag.» Allmuen sto altså i motsetning til de fattige. Orkdal kommune: formannskap, korrespondanse 1841–1846: Representantene til formannskapet, 4.12.1841.

⁴⁵ Knut Dørum, *Bodøs historie*, bind 2. *Byen blir sentrum*, Trondheim 2013b: 243; Knut Dørum, *Onsøys historie. Tiden fra 1801–1905*, bind 1, Fredrikstad kommune 2013c: 131–133.

⁴⁶ Dørum 2013a: 102–106.

⁴⁷ Tönnies 2001: 29–31, 39; José Harris, General Introduction, i Tönnies 2001: xix.

⁴⁸ Tönnies 2001: 32, 222 ff.

konsensusidealet i det gamle bondesamfunnet i virkeligheten var uttrykk for en patriarkalsk kultur hvor bygdas fremste menn fattet avgjørelser på vegne av hele lokalsamfunnet.⁴⁹

Gemeinschafts forening av konsensus og patriarkalisme står i motsetning til *Gesellschaft*, hvor åpne konflikter avgjøres gjennom formaliserte beslutningsprosesser med valg og avstemninger. Svensk forskning har som nevnt sporet en utvikling i lokalstyret på tidlig 1800-tall som fremmet individet framfor kollektivet, argumentasjon framfor personlig autoritet, klarere avgrensninger av rett til innflytelse og stemmegivning framfor uklare beslutningsformer; trekk som blir knyttet til en tiltagende sosial differensiering i bondesamfunnet.⁵⁰ For å undersøke lignende sammenhenger i de første formannskapene ut fra et håndterbart kildemateriale, har jeg valgt å fokusere på fire formannskapsdistrikter – Søgne og Lyngdal i Lister og Mandal amt og Oppdal og Ørland i Søndre Trondhjems amt.

Utvalget kan ikke gjøre krav på å være representativt for alle distriktene i sine regioner, langt mindre nasjonalt. Ikke minst mangler eksempler på de rike jordbruksbygdene som dominerte på Østlandet og i deler av Nord-Trøndelag. Det man vinner med et slikt utvalg er potensielt å kunne synliggjøre hvordan visse samfunnsforhold kan innvirke på politisk praksis. Det er dette, heller enn et ønske om å aggregere resultatene til nasjonalt nivå, som er målet med denne innfallsvinkelen.⁵¹

Distriktene tilhørte regioner som var perifere i forhold til hovedstadsregionen, men som hadde lange tradisjoner for transnasjonal handel og kulturutveksling. Lister og Mandal hadde lenge tilhørt et nordvesteuropeisk kultur- og handelsområde med bånd til Danmark, Nederlandene og Storbritannia.⁵² Trøndelag var knyttet til internasjonale markeder for fisk, trelast og kobber gjennom stiftsbyen Trondheim.⁵³

Geografisk kan vi skille mellom kyst- og innlandsdistrikter. Oppdal er et rent innlandsdistrikt, ei fjellbygd langt fra byområder. Ørland er derimot et kystdistrikt hvor fiske var viktig.⁵⁴ Begge distriktene i Lister og Mandal har kystlinje, men fiske var ikke en like sentral næringsvei som i Ørland.⁵⁵ Blant bøndene dominerte selveiere i begge regionene, med

---

⁴⁹ Peter Lindström, *Prästval och politisk kultur 1650–1800*, Umeå 2003: 194–197.

⁵⁰ Gustafsson 1989: 12 f., 96 ff; Aronsson 1992: 342–343.

⁵¹ Peter Aronsson argumenterer for at dette kanskje er den sterkeste legitimeringen av lokalstudier i historieforskningen. Aronsson 1992: 10–16.

⁵² Sølvi Sogner, Om migrasjon og minoriteter i Norge i tidlig moderne tid, *Historisk tidsskrift*, 1, 1999: 61–74.

⁵³ Ida Bull, City Merchants as Structuring Elements in the Norwegian Region Trøndelag, i *Städtelandschaft: Städte im regionalen Kontext in Spätmittelalter und früher Neuzeit*, Köln, 2004: 171–184.

⁵⁴ 860 personer i Ørland er rubrisert som fiskere eller sjøfarende i folketellingen fra i 1835. Det er like mange som gårdeiere og husmenn til sammen.

⁵⁵ Søgne hadde ingen fiskere eller sjøfarere ifølge folketellingen i 1835. I Lyngdal hadde 118 personer fiske som hovednæring 1835. 27 personer var rubrisert som skipper med borgerskap.

en noe høyere selveierandel i Lister og Mandal. Ørland er det distriktet som relativt sett har klart flest leilendinger, noe som henger sammen med Austråtts og Stor-Fosens posisjon. Til disse to godsene var det knyttet en markant sosial og økonomisk elite. I 1838-matrikkelen var Austrått og Storfosen skyldsatt til henholdsvis 52 og 35 skylddaler, og begge var i Holtermannslektens eie. Sammen med prestegården utgjorde de nesten 20 prosent av landskylden i prestegjeldet. I de øvrige distriktene var bruksstrukturen relativt egalitær.

Derimot spilte husmannsvesenet en svært forskjellig rolle i de ulike distriktene, og det har stor betydning for denne undersøkelsen. Til en viss grad kan distriktene plasseres inn i et «østnorsk» system med arbeidshusmenn i Søndre Trondhjem og et «vestnorsk» system med bygselshusmenn i Lister og Mandal. Husmannsvesenet spilte generelt en mye større rolle som arbeidssystem i Trøndelag.⁵⁶ Det gjelder også for de her undersøkte distriktene. Langt over halvparten av befolkningen i trøndelagsdistriktene tilhørte husmannsstanden, men tallene var langt lavere i sørlandsdistriktene.⁵⁷

Grensene for det politiske fellesskapet – husmennenes rolle

I etterkrigstiden ble forestillingen om at hovedkonflikten i Norge etter 1814 gikk mellom bønder og embetsmenn, kritisert fra historikere med et sosialhistorisk perspektiv. Edvard Bull, for eksempel, framhevet heller motsetningen mellom husmenn og bønder. Bull betrakter langt på vei motsetningen mellom bønder og embetsmannsstat som et overflatefenomen, og sammenligner den spissformulert med motsetningen mellom middelalderens verdslige og geistlige aristokrati.⁵⁸ Stemmerettsreglene i Grunnloven underbygget konstitusjonelt den sosioøkonomiske forskjellen mellom bønder og husmenn.

Selv om Grunnlovens § 50 benytter standssamfunnets terminologi, med særskilte bestemmelser for embetsmenn, «bondestanden» og byborgere, framhever paragrafen i

---

⁵⁶ Riktignok var arbeidsplikten mindre omfattende i Trøndelag enn på Østlandet, men utover på 1800-tallet ble arbeidshusmenn mer vanlig også i Trøndelag. Befolkningsveksten ga større press på husmannsplassene og dårligere kår for husmennene. På den annen side var arbeidshusmenn mer utbredt i Nord-Trøndelag enn i Sør-Trøndelag. Skappel 1922: 84–89; Rolf Grankvist, *Thranitterbevegelsen i Trøndelag*. Utgitt av Trondhjems historiske forening, Trondheim 1966: 247–253; Audun Dybdahl og Ida Bull, *Trøndelags historie*, bind 2. *Frå pest til poteter 1350–1850*, Trondheim 2005: 395.

⁵⁷ De to trøndelagsdistriktene var i 1835 registrert med 635 gårdbrukere og 478 husmenn med jord. Blant de som drev jordbruk i en eller annen forstand var altså 43 % husmenn. I tillegg kommer 308 personer rubrisert som «daglønnerere og husmenn uten jord». Regner vi disse med til husmannsstanden, som for eksempel Tore Pryser gjør (Pryser 1999: 25–26), tilhørte langt over halvparten av befolkningen husmannsstanden. I distriktene i Lister og Mandal var det 1118 gårdbrukere og 109 husmenn med jord, dvs. ca. 9 % husmenn. I tillegg kom 287 under rubrikken «daglønnerere og husmenn uten jord».

⁵⁸ Edvard Bull, *Frå bøndenes og husmennenes samfunn til den organiserte kapitalisme*, i *Makt og motiv. Et festskrift til Jens Arup Seip*, Oslo 1975: 225–240. Et slikt syn har ikke slått igjennom i den politiske historien. Også en marxistisk inspirert historiker som Kåre Lunden valgte å fokusere på bøndene som aktører i en klassekamp mot embetsmenn og borgere, i tradisjonen etter Koht.

virkeligheten klassesamfunnet som hadde vokst fram i løpet av 1700-tallet.⁵⁹ Alle stendene ble innrømmet stemmerett, men for «bondestanden» var den avgrenset til de som på landet eide, eller i mer enn fem år hadde bygslet, matrikulert jord. Selveiende bønder og leilendinger fikk altså stemmerett, husmenn og andre eiendomsløse fikk det ikke. Det politiske avhengighetsforholdet mellom bonde og husmann ble videre aksentuert med formannskapslovene.

Dette reiser flere spørsmål om kommunestyrenes forhold til husmennene som gruppe. Betraktet kommunestyrene seg også som husmennenes representanter? Ble husmennene sett på som en del av det politiske fellesskapet? Fremmet kommunestyrene i egne øyne husmennenes politiske og økonomiske rettigheter, eller ble disse sett i motsetning til den dominerende bondegruppens rettigheter og interesser? Tore Pryser skriver at det finnes lite spor av konflikter mellom bøndene og lavere samfunnslag i kildene etter det lokale selvstyret.⁶⁰ Hvis det er riktig, kan det enten bety at formannskapene også tok hensyn til husmennenes interesser, eller det kan bety at husmennene var så marginalisert at deres eventuelle misnøye ikke hadde mulighet til å komme til uttrykk. Et forhold som peker mot det siste er at husmannsstanden er svært lite direkte til stede i kildematerialet. Det er en gruppe som blir omtalt, men ikke taler selv. Slik sett hadde den overtatt rollen bondestanden generelt hadde hatt i de foregående århundrene. Med formannskapslovene kom bøndene til orde, husmennene gjorde det ikke.

Ulike løsninger på fattigdommen blant husmennene

Formannskapene uttalte seg om husmennene i høringsutkast til den nye husmannsloven som ble vedtatt i 1851. Økende fattigdom blant husmennene bekymret myndighetene, og i 1850 nedsatte regjeringen en kommisjon for å bote på problemet. Høringsuttalelsene gir interessante innblikk i formannskapenes forståelse av husmennenes situasjon og plass i lokalsamfunnet. Alle var enige om at fattigdommen var et problem, men synet på hva som var årsaken og hvordan det kunne løses varierer. Vi kan skille mellom to hovedsyn: Det ene var at fattigdommen hang sammen med husmennenes politiske og økonomiske avhengighet. Det andre var at husmennenes kår best ble sikret ved å styrke og hegne om bondens formynderrolle.

I Søgne mente formannskapet at fattigdomsproblemet delvis bunnet i husmennenes avhengige status. Det uttalte derfor at «[...] det ville være gavnlige om Huusmændenes

---

⁵⁹ Jens Arup Seip skriver at det norske samfunnet etter 1814 var organisert i tre klart avgrensede stender – embetsstanden, borgerskapet og bondestanden. Se diskusjonen om standsbegreper i Pryser 1999: 23–29.

⁶⁰ Pryser 1999: 257.

Rettigheter saa meget som muligt udvides, da man anseer dem for meget indskrænket og alt for meget afhængige af Jordeierne.»⁶¹ Dette til tross for at arbeidsplikt ikke var vanlig,⁶² og formannskapet beskrev husmenneses kår som varierte, alt etter som de livnærte seg av fiske, håndverk eller kun dagslønnarbeid.⁶³ Formannskapets uttalelse er for så vidt en uforpliktende formening, all den tid den ikke er knyttet til konkrete forslag, men den indikerer at formannskapet ikke entydig hadde gårdeierens interesser i tankene.

I Oppdal, hvor husmennene må betegnes som mer avhengig av gårdeierne enn i Søgne, så ikke formannskapet denne avhengigheten som noen årsak til fattigdomsproblemene.⁶⁴ Med flid og sparsommelighet kunne husmennene klare seg.⁶⁵ Betydningen av husmannens flid og edruelighet ble også vektlagt i jordbruksbygder på Østlandet.⁶⁶ I Oppdal forsikret dessuten formannskapet om at det ikke fantes noen misnøye blant husmennene over gårdeierens behandling av dem, og forklarte videre hvordan husmenneses kår kunne hjelpes gjennom å styrke gårdeierens posisjon. Heller enn å heve husmennene opp til selveierstatus, burde husmannsordningen befestes. Hovedårsaken til husmenneses fattigdom var at det var for lite arbeid å få hos gårdeierne. Dette skyldtes igjen at gårdene var relativt små, og at bonden måtte begrense husmenneses dagarbeid. Løsningen var derfor å hindre oppsplitting av bruk og bedre bondens økonomi. Husmennene måtte ha rimelige vilkår – livstidskontrakter og passende arbeidsplikt – og bonden skulle behandle husmannen pent. Men det verste som kunne skje var at husmannen ble selveier. Ved at husmannen forble husmann forhindret man den «skadelige Udparselering af Gaardene i en Mængde Smaabrug». Dessuten var det ifølge formannskapet bedre å være husmann enn å sitte på et lite selveierbruk med gjeld, noe som også «erkjendes for riktig af de fleste Huusmænd».⁶⁷

Det er umulig å vite om formannskapet hadde dekning blant husmennene for dette

---

⁶¹ SFP, folio 62a, Fm 2.2.1850.

⁶² Hans Try, *Gardsskipnad og bondenæring. Sørlandsk jordbruk på 1800-talet*, Bergen 1969: 77–79. Try beskriver husmenneses kår i Søgne på midten av 1800-tallet som «på line med dei mindre sjølveigarane». Om husmenn i Lister og Mandal generelt, se Skappel 1922: 80.

⁶³ Søgne kommune: Søgne formannskapsprotokoll (heretter SFP), folio 62a, Fm 2.2.1850.

⁶⁴ I Oppdal varierte arbeidsplikten i 1850 fra noen dager til flere uker i onnene. Dette var arbeid uten betaling. På prestegården var husmennene også ellers forpliktet til å jobbe mot betaling når presten ønsket. Oppdal kommune: formannskap; kopibok, (heretter OFK) folio 103b–104a. Brev til Ork- og Gauldal fogderi, 12.2.1850. I andre distrikter, som Klæbu og Orkdal, synes de fleste husmennene å ha vært forpliktet til å jobbe mot betaling når bonden ønsket. Se Klæbu formannskapsprotokoll, folio 43b–44a. Formannskapsmøte (heretter Fm) 28.01.1850; Orkdal formannskapsprotokoll, folio 108a–b. Formannskapsmøte 18.2.1850.

⁶⁵ OFK, folio 103a–104b. Brev til Søndre Trondhjems amt, 12.2.1850.

⁶⁶ Knut Dørum, *Bondestyre, kamp og forsoning. Ås 1850–1940*, bind 1, Ås kommune 2007: 35–36.

⁶⁷ OFK, folio 103a–104b. Brev til Søndre Trondhjems amt, 12.2.1850.

synet, men eksempler fra andre steder viser noe annet. I flere bygselshusmannsdistrikter ble skyldsetting av husmannsplasser sett som et gode for husmennene.⁶⁸ Også på Østlandet hadde husmenn på 1700-tallet bedt om å bli skattytere for å slippe unna husbondens vilkårlighet.⁶⁹ Mette Vårdal har vist at husmennene i Vågå organiserte seg på 1820-tallet for å få plassene skyldsatt og dermed få del i jordeiernes rettigheter som skattytere.⁷⁰

Formannskapet i Ørland framhevet, i motsetning til i Oppdal, at husmennenes dårlige kår skapte misnøye og «gjenstridighed». Det gikk dessuten enda lenger enn Søgne i å forklare de dårlige kårene med gårdbrukernes utnyttelse; vilkårene var da også betydelig strengere i Ørland. Det var som oftest mellom fire og åtte dagers pliktarbeid i onnene uten godtgjørelse. I tillegg var husmennene på større gårder pliktige til å jobbe til enhver tid for 12 sk. om dagen. Dette var mindre enn den gjengse lønn for dagarbeidere, som ble anslått til å være 16 sk. Kontraktsforholdet bidro dermed til at husmennene utgjorde billig arbeidskraft for bøndene. Dette ble framhevet av formannskapet, som også foreslo å lovfeste livstidsfeste og en viss størrelse på plassene.⁷¹

Det mest radikale forslaget fra Ørland var å gjøre husmennene til fullverdige deltagere av det lokale politiske fellesskapet ved å gi dem stemmerett ved kommunevalg og plikt til å bidra til de kommunale utgiftene. Antagelig mente formannskapet at denne ordningen også skulle gjelde for den store gruppen som i folketellingen var rubrisert som «sjøfarende og fiskere», siden det foreslo å gi stemmerett til husmenn «og andre».⁷²

Vi har ikke uttalelsen fra Lyngdal, men det er verdt å merke seg at nabokommunen Audnedal også foreslo å gi husmenn og strandsittere stemmerett.⁷³ Audnedal var en kommune med lignende sosioøkonomiske forhold som Lyngdal, og husmannsvesenet spilte liten rolle som arbeidssystem. Dette styrker bildet av Lister og Mandal som et område hvor husmenn og mindre selveiere sto relativt likt sosialt og økonomisk, og at dette også hadde betydning for synet på husmennenes politiske rettigheter.

Dette kan sees i lys av Hans Trys undersøkelser av bondevennforeningene på 1860- og 70-tallet. Try skiller mellom en østnorsk/trøndersk og en vestnorsk/nordnorsk foreningstype. De østnorsk/trønderske foreningene var i stor grad rene bondeforeninger, og

---

⁶⁸ Skappel 1922: 80.

⁶⁹ Ståle Dyrvik, *Den lange fredstiden 1720–1784*, bind 8 i Knut Mykland (red.), *Norges historie*, Oslo 1978: 408–410.

⁷⁰ Mette Vårdal, *Hadde husmenn grunn til å føle seg forbigått i 1814? Eksempelet Vågå*, i Anne Hilde Nagel og Ståle Dyrvik (red.), *Folkestyre? Kritisk lys på 1814-demokratiet*, Bergen 2014: 75–76.

⁷¹ Ørland kommune: Ørland formannskapsprotokoll (heretter ØFP), s. 86–87. Fm 4.2.1850.

⁷² Ibid.

⁷³ Audnedal kommune: formannskapsprotokoll folio 90 a–b. Fm 4. feb. 1850.

hadde til dels brodd nedover i samfunnet. Bondevennene østpå og i Søndre Trondhjem var «særs skeptiske til røysterettsutvidingar», skriver Try, fordi det kunne gi mer makt til husmenn, tjenere og andre. De vestnorsk/nordnorske foreningene var derimot mer egalitære og støttet stemmerettsutvidelser. Try mener de med sin kommunalisme representerte en gammel bondekulturs siste blaff. Foreningene på Agder fulgte i stor grad et vestnorsk mønster.⁷⁴

Formannskapenes syn på husmennesenes politiske deltagelse er ved første øyekast paradoksalt. Det er i det mest egalitære og det mest standsdelte distriktet at det åpnes for a gi husmennene stemmerett. Paradokset kan likevel gis en plausibel funksjonell forklaring. Hverken i det proprietærdominerte Ørland eller det egalitære Lister var kommunestyret dominert av noen bondeelite, og husmannsvesenet spilte en mindre vesentlig rolle i den lokale økonomien. Det var derfor også mindre hensiktsmessig å forsvare ulike rettigheter og plikter for grupper som i stor grad spilte likeverdige roller i det økonomiske livet. I Ørland må det dessuten ha vært ønskelig å kunne skattlegge den store gruppen som livnærte seg av fiske.

Oppdal var derimot en bygd som var helt avhengig av jordbruket, og hvor produksjonsmarginene var små. Det var også et samfunn som besto av to skarpt avgrensede grupper, bønder og husmenn, som hver for seg var relativt egalitære, men som sto i et klart hierarkisk forhold til hverandre. De hadde hver sin definerte rolle i jordbruket, og det er ikke overraskende at den økonomisk og politisk dominerende gruppen anså arbeidsdelingen som en funksjonell ordning som gavnet hele lokalsamfunnet.

Videre kan det bemerkes at det kommunalistiske Lister og det standsdominerte Ørland delte en arv fra enevoldstiden hvor lokalfellesskapet tolkes bredt, enten som et selvdefinert bygdefellesskap, eller som et samfunn hvor alle stilte likt under standseliten. I Oppdal kan vi derimot trekke linjene tilbake til det juridisk-økonomiske allmuebegrepet som ga gårdbrukerne forrang framfor andre grupper i bondesamfunnet.

Elitenes konsolidering – kommunestyrenes sammensetning

Kommunestyret besto av to organer, formannskap og representantskap, valgt ved separate valg. Valgene foregikk på høsttinget annet hvert år, som suppleringsvalg, og kriteriene for stemmerett var de samme som ved stortingsvalgene. Amtmenn, fogder, sorenskrivere og lensmenn kunne ikke velges som formenn, men de kunne være representanter.⁷⁵

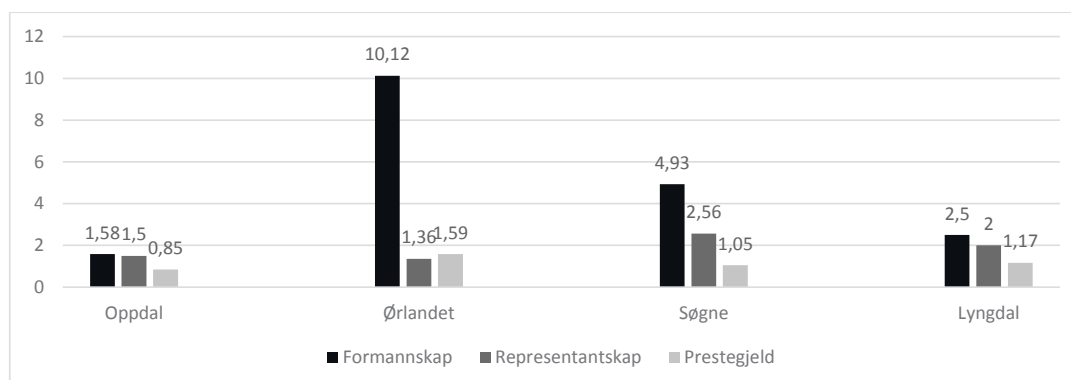
⁷⁴ Hans Try, *Bondevennrørsla 1867–1873 – ei regional jamføring*, i Dagfinn Slettan og Hans Try (red.), *Bondevenene – Jaabækrørsla 1865–1875*, Oslo 1979: 25–28.

⁷⁵ Formannskapsloven §§ 1–5. Denne avgrensningen mot embetsstanden peker tilbake til den radikale bondeopposisjonen i årene etter 1814. Hans Barlien argumenterte for eksempel mot at embetsmenn skulle

Formannskapet var i loven helt klart tenkt som kommunestyrets toneangivende organ. Representantene var først og fremst tiltenkt en legitimerende funksjon i fraværet av allmuemøter.⁷⁶ Tidligere forskning har da også vist at formannskapene var mer «aristokratiske» enn representantskapene i årene etter 1837.⁷⁷ Her skal vi først og fremst legge merke til at sammensetningen var betinget av formannskapsdistriktenes sosiale struktur.

Tabell 1: Økonomisk nivå for formenn, representanter og prestegjeld, 1837–1850⁷⁸

Tabell 1 viser gjennomsnittlig størrelse på eiendommene til formenn og representanter i forhold til gjennomsnittet i deres prestegjeld som helhet.⁷⁹ I de mest egalitære distriktene, Lyngdal og Oppdal, er det også små forskjeller mellom formannskap og representantskap.

kunne velges til Stortinget (Dybdahl og Bull 2005: 422). Det samme gjorde derimot også grev Frederik Adolph Holstein-Holsteinborg i 1814 (Sandvik 2015: 128–129). Det viser at avgrensningen også hadde røtter i en eldre forståelse av representasjon under eneveldet, som skilte skarpt mellom øvrigheten på den ene siden og borgere/undersåtter på den andre. I de representative organene i byene, de eligerte menn, var for eksempel kun borgerne, ikke byens embetsmenn, valgbare Ida Bull, Politisk kultur i stiftsbyene – erfaringer med borgernes medbestemmelse, i Ida Bull og Jakob Maliks, *Riket og regionene. Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser*, Trondheim 2814: 173. Under den første behandlingen av forslag til formannskapslov på Stortinget i 1821 foreslo sorenskriver Klykken at embetsmenn ikke skulle kunne velges til formenn. Forslaget kom ikke inn i lovforslaget fordi lovkomiteen mente dette var selvsagt og at en slik presisering derfor var unødvendig. Hommerstad 2012, 239–240.

⁷⁶ Lauten 2010: 96–102.

⁷⁷ Med en noe ulik vektlegging av når forskjellene jevnet seg ut. Steen 1968: 122–133; Edgar Hovland, Grotid og glanstid, i Hans Eyvind Næss, Edgar Hovland, Tore Grønlie, Harald Baldersheim og Rolf Danielsen, *Folkestyre i bygd og by. Norske kommuner gjennom 150 år*, Oslo 1987: 66; Pryser 1999: 254–55. Betegnelsen «aristokratisk» er fra Steen 1968: 123.

⁷⁸ For å identifisere kommunestyremedlemmene har jeg brukt fogdenes valgprotokoller, og for å finne deres økonomiske nivå, har jeg brukt 1838-matrikkelen. Valgprotokollen for Lister fogderi er dessverre tapt. Formennene og representantene i Lyngdal er derfor identifisert ved hjelp av formannskapsprotokollen. Dette er en mindre sikker metode. Signaturene har ofte ikke fullt navn, noe som gjør personene vanskelige å identifisere. Det kan også være vanskelig å skille mellom formenn og representanter. Likevel vil et stort flertall av kommunestyremedlemmene være mulig å identifisere i formannskapsprotokollene.

⁷⁹ Der hvor samme person er valgt både som formann og representant i løpet av perioden, er denne regnet som formann.

Ingen av disse distriktene valgte heller sognepresten inn i kommunestyret, og de var dermed rene bondeorganer. Kommunestyrene som helhet skiller seg likevel ut fra gårdbrukerne ellers i bygda. Kommunestyremedlemmenes bruk var dobbelt så store som gjennomsnittet i distriktet.

I Ørland skiller formannskapet seg markant ut både fra representantskapet og prestegjeldet. Her var prost Gaarder første ordfører og løytnant Holtermann første viseordfører. I hele perioden hadde Ørlandet tre ordførere: prost Gaarder, hans sønn sogneprest Parelius Gaarder og prokurator Holtermann Nannestad. Ved siden av dette standsdominerte formannskapet finner vi et representantskap bestående av jevne bønder.

I Søgne er formannskapets elitepreg relativt tydelig, noe som delvis forklares med sogneprestens deltagelse. Prestegården var skyldsatt til over 11 skylddaler, men også de fleste av de øvrige formennene disponerte gårder over gjennomsnittlig størrelse. Sogneprest Hansen var ordfører fra 1837 til 1845. Deretter overtok skolelærer Stian Eeg, før gårdbruker Nils Nodeland overtok i 1848.

Kommunestyrene synes gjennomgående å bestå av økonomiske bedrestilte personer i bygdene. I egalitære distrikter var det liten forskjell mellom formenn og representanter. I områder med tydelige standseliter derimot, trådte disse inn i formannskapet, som dermed opprettholdt sin posisjon som det dominerende organet.

Møtekultur og beslutningspraksis

Formannskapslovene ga fastere rammer om beslutninger i lokalsamfunnet, i motsetning til «de besværlige og vidløftige almue samlinger» som «kun skapte forvirring uten at lede til et riktig resultat,» for å sitere stiftamtmann Falbe i Akershus.⁸⁰ Formannskapet skulle møte til faste tider på året, og ellers ved behov.⁸¹ Ingen avgjørelse skulle fattes uten at minst halvparten av formenn og representanter var til stede, og beslutninger måtte fattes med 2/3-dels flertall; hvis ikke, måtte saken tas opp på nytt minst to uker senere. Hvis flertallet da fortsatt var mindre enn 2/3, hadde mindretallet rett til å sende saken til regjeringen for endelig avgjørelse.⁸²

Det var ikke bare embetsmenn som var skeptiske til den uregjerlige allmuemøtekulturen man kjente fra tidligere. Flere formannskap formulerte egne møtereglement for å fremme god møteskikk. Reglementet fra Oppdal bærer tydelig preg av å

---

⁸⁰ Sitert i Dørum 2007: 145.

⁸¹ Formannskapsloven § 17. Det var ikke faste møter for representantene, disse møtte ved innkallelse fra formannskapet.

⁸² Formannskapsloven §§ 37, 38.

være inspirert av møtekulturen på Stortinget. Enkelte bestemmelser er nesten ordrett hentet fra møtereglementet som ble vedtatt på det overordentlige Stortinget høsten 1814, og det er utvilsomt forfattet av ordfører og stortingsrepresentant Ingebrigt Sæther.⁸³ Talere skulle holde seg til saken, henvende seg til ordføreren og unngå fornærmende uttrykk. Slik ble den stillfarne norske parlamentariske møtekulturen spredt ut i lokalsamfunnene.

De fleste formannskapene bestemte at det skulle holdes fire faste møter årlig, men i praksis var det stor variasjon i møtehyppigheten.⁸⁴ Tabell 2 viser antall formannskaps og -representantmøter i de ulike distriktene.

Tabell 2: Formannskaps- og representantmøter 1838–1849

	1838-1841		1842-1845		1846-1849		Totalt	
	F	R	F	R	F	R	F	R
Oppdal	44	23	37	20	29	25	100	68
Ørland	13	7	17	10	18	14	48	31
Søgne	19	6	21	12	22	13	62	33
Lyngdal	19	13	21	38	21	68	61	119
Totalt	95	49	96	80	90	120	271	251

F = Formannskapsmøter, R = Representantmøter

Det er relativt godt samsvar mellom distriktenes sosiale sammensetning og møtepraksis. Det standsdominerte formannskapet i Ørland holdt færrest møter og innkalte representantene sjeldnest. Det relativt aristokratiske kommunestyret i Søgne holdt også relativt få møter, og representantene ble innkalt relativt sjelden. I de mer egalitære distriktene Oppdal og Lyngdal ble det holdt kommunestyremøter mer enn dobbelt så hyppig som i Ørland. Formannskapet i Oppdal møttes i gjennomsnitt over åtte ganger i året mot bare fire i Ørland. Det var også store forskjeller i saksmengden (se tabell 3). Totalt antall saker i Ørland var 91 mot 272 i

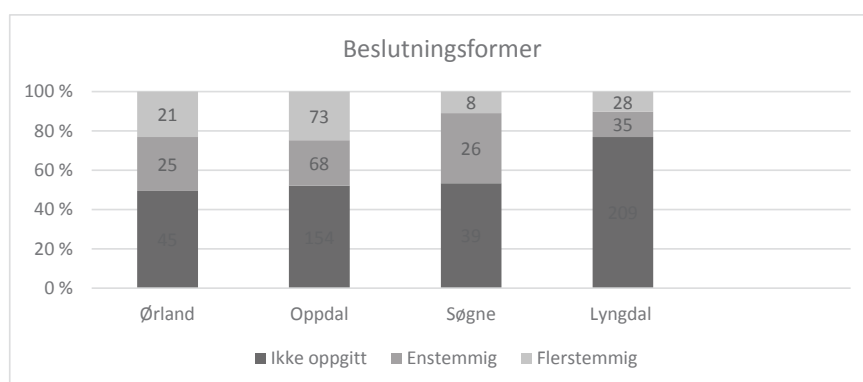
⁸³ Oppdal kommune: formannskapsprotokoll (heretter OFP), folio2a. Reglement for Oppdals formenn og representanter. Stortingets møtereglement kan leses på www.stortinget.no, nr. 42 i *Bilag til Stortingets forhandlingsprotokoll*: https://www.stortinget.no/Global/pdf/Stortingsarkivet/Overordentlig%20storting%201814/02_Bilag_stortinget_1-301%20-%20II.pdf lest 27.03.15.

⁸⁴ SFP, folio 2a; OFP, folio 1b; ØFP, s. 2. I Lyngdal ble formannskapet enig om å holde to møter årlig, Lyngdal formannskapsprotokoll (heretter LFP), folio 8b.

Lyngdal.⁸⁵ Lyngdal skiller seg ut med stor representantdeltagelse. Det er det eneste distriktet hvor det holdes flere møter i det samlede kommunestyret enn i formannskapet alene. Det kan synes som om egalitære lokalsamfunn ga liten forskjell mellom formenn og representanter og stor aktivitet i kommunestyrene.

Vi kan gå videre og se på hvordan beslutninger ble fattet. Tabell 3 viser ulike beslutningstyper i kommunestyrene. Jeg har skilt mellom beslutninger som er flerstemmige, enstemmige og beslutninger hvor prosedyren ikke er oppgitt. Vi må være oppmerksom på at bruken av avstemninger kan virke mindre enn den i realiteten var. Selv om ikke stemmetall er oppgitt i protokollen, kan vi ikke vite sikkert at det ikke ble gjennomført avstemninger.⁸⁶ Likevel viser formuleringer som «det besluttet at», «Forsamlingen blev enige om [...]» og lignende i det minste at det ikke var påkrevd å oppgi stemmeresultat.

Tabell 3. *Beslutningsformer*

I alle prestegjeldene er andelen beslutninger hvor prosedyren ikke er oppgitt over 50%.⁸⁷ Det tyder på at beslutningsprosedyrene ikke var tydelig formalisert, og kan tyde på at det hersket en sterk konsensuskultur i kommunestyrene gjennom perioden. Enstemmige beslutninger kan også indikere en konsensuskultur. En moderne konfliktorientert politisk praksis hadde ennå ikke slått fullt igjennom i lokalstyret på 1840-tallet.

Samtidig var avstemninger og flertallsavgjørelser mye mer utbredt i kommunestyrene

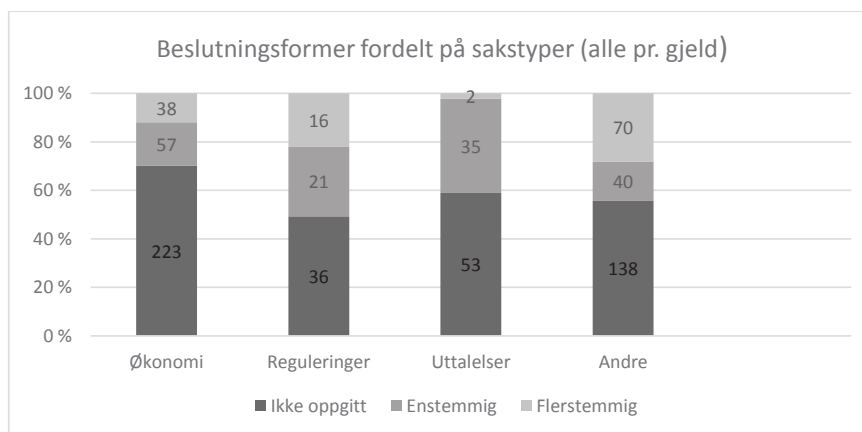
⁸⁵ Disse to prestegjeldene var relativt sammenlignbare hva gjelder størrelse. Befolkningen var omtrent like stor (4841 i Ørland mot 4249 i Lyngdal ifølge folketellingen i 1835), og begge besto av tre sogn. Mens Ørlands kommunestyre besto av seks formenn og 18 representanter, hadde Lyngdals maksimal størrelse med ni formenn og 27 representanter.

⁸⁶ Peter Lindström mener dette er en metodesvakheter ved undersøkelsene til for eksempel Aronsson og Gustavson. Peter Lindström, *Från konsensus till majoritet: Bönder, prästval och politisk kultur 1650–1800*, *Historisk tidskrift* (svensk) 2, 2000: 207–208.

⁸⁷ Det er heller ingen merkbar utvikling å spore gjennom perioden.

enn de synes å ha vært i for eksempel skole- og fattigkommisjonene. Disse ble ledet av sognepresten, og avstemninger er bare helt unntaksvis oppgitt i møteprotokollene.⁸⁸ Selv om sogneprestene kunne bli – og ofte ble – valgt som ordførere, hvilte deres autoritet i kommunestyrene på et nytt fundament. I skole- og fattigkommisjonene hadde de vært leder qua sin rolle som prest. Det samme var ikke tilfellet med ordførervervet. Formannskapslovene innebar i den forstand en utvikling fra tradisjonell til delegert autoritet i lokalsamfunnet.

Tabell 4: Beslutningsformer basert på sakstyper (alle pr. gjeld)

i. Til *økonomi* hører vedtak om bygging og vedlikehold av veier, bygninger etc., tilsetninger av kommunen, utbetaling av lønn og godtgjørelse, samt lån og utlån fra kommunenes kasser. Reguleringer inkluderer bevilningssøknader, kirkestolinndelinger o.a. *Uttalelser* er for det meste enten svar på forespørsler fra regjering og øvrighet eller uttalelser på vegne av innbyggere overfor høyere myndigheter. Kategorien *andre* inkluderer valg til ulike kommisjoner, valg av ordfører, regnskapsførere og annet som ikke lett lar seg plassere i de øvrige kategoriene.

Ulike beslutningsformer kan knyttes til ulike sakstyper, slik vi ser i tabell 4. Det var svært uvanlig at det framkom noen uenighet når formannskapet uttalte seg om spørsmål til øvrige myndigheter. Utad framstår kommunestyrene samlet på bygdas vegne. Bygdeinterne spørsmål, som næringsbevillinger, kirkestolinndelinger og lignende, åpnet i større grad for uenighet. Det samme gjaldt valg til ulike offentlige ombud, inkludert ordførervervet.

Det er overraskende at avstemninger synes å være så lite utbredt i økonomiske saker. Dette var ofte saker som måtte forelegges representantene, og hvor loven sa at de måtte fattes med 2/3 flertall. Én forklaring på dette ligger i noen spesielle forhold i Lyngdal prestegjeld. Her ble det på 1840-tallet bygget en ny kirke som sto ferdig i 1848. Utover selve vedtaket om bygging, ble det fattet en hel rekke beslutninger som her er kategorisert som økonomiske,

⁸⁸ Trond Bjerkås, Grunnloven og lokaloffentligheten. En undersøkelse av Grunnlovens betydning for skole- og fattigkommisjonene, ca. 1790–1830, i Ida Bull og Jakob Maliks (red.), *Riket og regionene. Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser*, Trondheim 2014: 119–123.

men som ikke var viktige prinsippvedtak. Det gjelder særlig utbetaling av lønn og godtgjørelser for ulike tjenester i tilknytning til kirkebyggingen. Disse vedtakene er stort sett notert i protokollen, uten at beslutningsformen er oppgitt. Dette er nok et forhold som driver opp andelen uklare økonomiske beslutninger. På den annen side så ble også disse regelmessig forelagt representantene, og altså ikke ansett som formaliteter som formannskapet kunne avgjøre på egenhånd.

Lyngdal er det distriktet hvor representantene var mest delaktige, men hvor beslutningsprosedyrene var minst formalisert og mest konsensusbasert. Relativt bred deltagelse kombinert med liten bruk av voteringer, vitner om at et konsensusideal knyttet til *Gemeinschaft* fortsatt gjorde seg gjeldende. Egentlige allmuesamlinger er det derimot få spor av i mitt materiale, noe som avviker fra funn fra Østlandet og Nordland.⁸⁹ Jeg har kun funnet spor av én allmuesamling.⁹⁰ Det er interessant at denne fant sted i Ørland, det sosialt sett mest differensierte prestegjeldet og der hvor de tradisjonelle elitene sto sterkest. Det styrker inntrykket av allmuesamlinger som en interaksjonsform med røtter i eneveldets skarpe skille mellom øvrighet og undersått.⁹¹

Lederskapets janusansikt

En av de viktigste virkningene av formannskapslovene var at forholdet mellom øvrighet og undersått ble forskjøvet. Formannskapene fikk en dobbelt funksjon, som allmuens representanter overfor høyere myndigheter og som kontrollerende myndighet innad i lokalsamfunnet. De antok dermed øvrighetsfunksjoner, samtidig som de skulle forsvare lokalsamfunnets interesser overfor en potensielt repressiv statsmakt.

Dette lederskapets janusansikt, som Torkel Jansson har betegnet det som,⁹² kommer godt til uttrykk i formannskapenes uttalelser om konventikkelplakaten i 1840. Dette året fremmet professor Claus Winther Hjelm forslag til Stortinget om nye begrensninger i forsamlingsretten. Forslaget var en innskjerping av konventikkelplakaten, og ble utferdiget på kirkedepartementets initiativ. Departementet ønsket å fremme et nytt forslag om religionslovgivningen for å hindre at Stortinget for tredje gang skulle vedta å oppheve konventikkelplakaten, og dermed omgå kongens veto.

Tidligere forskning har framhevet at formannskapet i stor grad støttet opphevelsen av

---

⁸⁹ Dørum 2013a: 112–115.

⁹⁰ ØFP, s. 5–6. Fm 2. mai 1838.

⁹¹ Møtet i Ørland, hvor det ble drøftet oppføring av et steingjerde rundt kirkegården, ble ledet av løytnant Holtermann, som både var viseordfører og kirkeverge.

⁹² Jansson 1987.

konventikkelplakaten.⁹³ Dette finner vi også i mitt materiale; formannskapene var tydelig påvirket av Grunnlovens frihetsidealer.⁹⁴ Samtidig finner vi et øvrighetsblikk på befolkningen. Spørsmålet er ikke bare om formannskapene var for eller mot konventikkelplakaten, men hvordan de så for seg forholdet mellom individenes frihet og samfunnets kontrollbehov.

Søgne formannskap ga uttrykk for at det ønsket å beholde eksisterende lovgivning. Det erklærte at professor Hjelms forslag var «affattet med overdreven Strenghed», og anså det «lidet ønskeligt at forordningen af 13de Jan. 1741 ombyttes med nævnte professor Hielms forslag».⁹⁵

Formannskapet i Oppdal uttalte seg derimot entydig og prinsipielt imot både Hjelms forslag og den eksisterende lovgivningen. Det ønsket å oppheve konventikkelplakaten «uden at nogen Lov, der gjør Indgreb i Menneskets helligste Rettigheder sættes i stedet».⁹⁶ Men det fantes nok en tvetydighet i ordfører Sæters sinn. I 1836 skrev han til sin bror fra Stortinget angående en lekpredikant som på den tiden hadde mange tilhørere i Oppdal:

Jeg erkjender at saadanne Bevægelser kan lede til meget godt, men kan ikke nægte Muligheden af at ogsaa noget Ondt kan blive Følgen. Det synes dog virkelig saaledes, at Folk som hænger hårdt ved sværmeriske Følelser, ikke alene ere selv uimodtagelige for Oplysning og den deraf følgende høiere Åndsdannelse, men enddog modvirke samme [...].⁹⁷

Formannskapet i Lyngdal begrunnet sin motstand mot forslaget prinsipielt i statsforfatningen, som «i enhver anden retning giver den mueligste Frihed». Det viser til den offentlige debatten i etterkant av Hjelms forslag, og spesielt til sogneprest Arups betraktninger, som det i det vesentlige slutter seg til. Det slutter seg videre eksplisitt til stortingsflertallets beslutninger i 1836 og 1839 om å oppheve konventikkelplakaten. Men i tillegg argumenterte formannskapet i Lyngdal for at lovlige møter ville gi øvrigheten bedre kontrollmuligheter: «naar disse [...] Forsamlinger blev tilladte at afholdes offentlig, ville der blive Anledning til saavel for Formændene, som Præsternes Medhjelpere, Skoleholdere og Enhver der bivaante disse Samlinger at undersøge om der blev foretaget og forhandlet noget som var stridende imod vor

---

⁹³ Steen 1968: 41; Dørum 2013. Fra formannskapene kom det til sammen inn 395 uttalelser. Mens 94 godtok Hjelms framlegg, avviste 182 forslaget. Resten foreslo endringer av ulik karakter. Steinar Supphellen, *Konventikkelplakatens historie, 1741–1842*, Trondheim 2012: 106–108.

⁹⁴ Jeg har funnet uttalelser om saken fra alle de undersøkte formannskapene bortsett fra Ørland. Det finnes ingen uttalelse fra Ørland, hverken i formannsapsprotokollen eller i fogderiets journal, hvor den «burde» finnes.

⁹⁵ SFP, folio 14b. Fm 4. sept. 1840.

⁹⁶ Inge Krokann, *Då bøndene reiste seg*, Lillehammer, 1994 (oppr. 1937): 140–141.

⁹⁷ Sitert i Krokann 1994: 147–148.

Statsforfatning og navnlig Grundlovens §2.»⁹⁸

Det er rimelig å tillegge den lokale prestens posisjon i formannskapet en viss betydning i disse uttalelsene. I Søgne, hvor man ønsket å beholde gjeldende bestemmelse, var sogneprest Hansen ordfører. Hverken i Lyngdal eller Oppdal, hvor man ønsket å oppheve konventikkelplakaten, var sognepresten medlem av formannskapet. Men på hver sin måte uttrykker også kommuneledelsen i Oppdal og Lyngdal et tvisyn når det gjaldt fri forsamlingsrett. Ordfører Sæthers bekymring for den uopplyste allmuens påvirkelighet er tydelig. I Lyngdal begrunnes forsamlingsretten langt på vei med at den vil gi de offentlige autoriteter bedre mulighet til å kontrollere opinionsdannelse og spredning av ideer. Blant de offentlige autoritetene listes formennene opp på lik linje med prestens medhjelpere og skoleholdere, som begge var sogneprestens underordnede. På en måte viderefører Lyngdal formannskap den opprinnelige intensjonen i konventikkelplakaten fra 1741, nemlig å tillate individuell religionsutøvelse innenfor en ramme av offentlig overoppsyn.⁹⁹ I en forstand har alle formannskapene øvrighetens kontrollerende blick på allmuen, men dette blikket er tilpasset en ny tid med nye frihetsidealer.¹⁰⁰

Kommunestyrenes formynderrolle

Kommunestyrene antok ofte en formynderrolle overfor lokalsamfunnet. De anså det som sin oppgave å sørge for god orden og moral, og overtok dermed den tradisjonelle øvrighetens disiplineringsiver. Dette kommer tydelig til uttrykk i bestrebelsene på å begrense bryllupsfeiringer både i de her aktuelle distriktene og i mange andre deler av landet.¹⁰¹ Mer spesifikt ønsket man å begrense brennevinsdriking. Brennevinshandel var «et Onde, til hvis Udryddelse den rette Almenaand endnu synes at fattes».¹⁰² I Oppdal støttet formannskapet aktivt måtehold og avholdssak, samtidig som det oppfordret til flittighet blant gårdbrukerne.¹⁰³

En slik patriarkalsk formynderrolle kan knyttes til Gemeinschaft, men den sprengte

⁹⁸ LFP, folio 27a–28a. Fm 1. des. 1840.

⁹⁹ Jakob Maliks påpeker at konventikkelplakaten representerte et langt friere regime i forhold til tidligere praksis, og at kongens intensjon var å fremme individuell fromhet. Derimot ble bestemmelsen senere åpenbart brukt som et repressivt instrument, særlig mot Hans Nielsen Hauge. Jakob Maliks, *Vilkår for offentlighet. Sensur, økonomi og transformasjonen av det offentlige rom i Danmark-Norge 1730–1770*, ph.d.-avhandling, Trondheim 2011: 85, note 220.

¹⁰⁰ Det er verdt å peke på at mens stortingsbøndene støttet opphevelsen av konventikkelplakaten, gikk de imot dissenterloven fra 1845 og var lenge imot opphevelsen av jødeparagrafen i 1851. Aage Skullerud knytter dette til haugianernes innflytelse. Aage Skullerud, *Bondeopposisjonen og religionsfriheten i 1840-årene*, Oslo 1971.

¹⁰¹ Steen 1968: 94–95; Krokann 1994: 140.

¹⁰² LFP, folio. 57b. Fm 1. april 1844.

¹⁰³ OFP, folio 125b. Fm 25. mai 1847; folio 125b–126a; brevjournal (heretter OFB), nr. 909.

ofte sine lokale rammer og kom til uttrykk som en nasjonsbyggingstanke. Formannskapet i Lyngdal mente at staten, ikke kommunene, burde bestemme antallet brennevinsforhandlere for hele landet. Man hadde ingen sikkerhet mot at ledelsen i enkelte kommuner ville handle uansvarlig og dermed «virke demoraliserende i hele staten». Erfaringen viste dessuten at innbyggerne ofte viste dårlig dømmekraft i «valget af deres Bestyrere,» som det heter. Det var derfor mest hensiktsmessig at slike saker ble avgjort av høyere myndigheter som kunne «ta de fornødne Hensyn til den heele Stats Gavn.»¹⁰⁴

Søknader om landhandlerier ble frarådet av frykt for at for luksus og drikking skulle bre om seg.¹⁰⁵ Vi kan trekke en direkte linje fra formannskapenes syn på bryllupsfeiring og gjestgiverier tilbake til eneveldets luksusforordninger.¹⁰⁶ Dette var lovtekster som foreskrev hva man måtte nyte av «luksus» som klesdrakter, smykker og festligheter. Et viktig formål med forordningene var å gjøre rangsamfunnets sosiale inndeling synlig. Men i økende grad ble de rettet særlig mot bondesamfunnet og kan knyttes til et økende fokus på flid og disiplin, som ganske friksjonsløst ble overtatt av formannskapene.¹⁰⁷

Den paternalistiske autoritet skal ikke bare formane, den skal også vise omsorg. Dette er en del av *Gemeinschafts* gjensidighet og sympati mellom styrende og styrt. Formannskapene så det som sin oppgave å støtte enkeltpersoner i vanskelige situasjoner. Formannskapet i Oppdal påtegnet supplikker til kongen om benådning for idømt straff. Uttalelsene la gjerne vekt på at benådning ville være et gode for hele lokalsamfunnet.¹⁰⁸ Formannskapet støttet også Peder Arntsens søknad om å slippe militærtjeneste siden han «i flere Aar uafbrudt har drevet Skrædderhaandverket til tjeneste for Bygden». Uttalelsen la vekt på at Arntsen var en dyktig skredder, og det derfor var «stemmende med Folkets ønsker» at han fikk fortsette med håndverket.¹⁰⁹

Kommunestyret kunne også bidra direkte til konfliktløsning. Representantskapet i

---

¹⁰⁴ LFP, folio 57a. Fm 1. april 1844.

¹⁰⁵ Steen 1968: 39; OFP, folio 110a. Km 14. apr. 1846. ØFP, s. 34. Fm 3. nov. 1841. Samme i ibid: 57–58. Fm 4. des. 1844.

¹⁰⁶ Se f.eks. Hanne Frøsig Dalgaard, *Luksusforordninger – 1558, 1683, 1736, 1783, 1783, 1799, Tenen* 2015.

¹⁰⁷ I *Søgne* ser vi derimot en mer positiv vurdering av gjestgiveriene, noe som kan knyttes til bygdas plass i en transnasjonal maritim kultur med sterke kommersielle trekk. Da to enker i 1843 søkte om bevilling til å drive gjestgiveri i uthavna Hellesund, fikk begge formannskapets godkjenning (SFP, folio 24b–26a, Fm 28. mars 1843; folio 28b–29a, Fm 31. aug. 1843). Uthavnene langs skipsleden var, med Dag Hundstads ord, maritime monokulturer, opprettholdt av den næringsvirksomheten skipsfarten brakte med seg, og gjestgiverier var viktige i konkurransen med andre havner (Dag Hundstad, *Det sørlandske uthavnssamfunnet – en maritim monokultur*, *Heimen* 1, 2005: 3–19). Formannskapet i *Søgne* begrunnet godkjenningen eksplisitt med konkurransen fra andre uthavner.

¹⁰⁸ OFP, folio 58b, Km 18. feb. 1843; folio 72b. Fm 6. jan. 1844; folio 85b. Fm 2. jan. 1845.

¹⁰⁹ OFP, folio 54b, Fm 12. feb. 1842.

Lyngdal overtalte to gårdbrukere i konflikt til å la saken gå for voldgift istedenfor for retten. Voldgiftskommisjonen skulle bestå av fem menn som også var sentrale i kommunestyret.¹¹⁰ Disse eksemplene kan sies å uttrykke et samfunnssyn hvor de kollektive og individuelle interessene ansees å harmonere. Det paternalistiske og omsorgsfulle lederskapet tilhører samfunnet som «Gemeinschaft», hvor fellesskapet og individet ikke er i konflikt.

Likevel kunne Gemeinschaft-idealene komme i konflikt med livets realiteter. I januar 1839 innkalte formann Stian Vennestad til formannskapsmøte i Lyngdal for «at søge forhindret salget af Gaarden Trældal i Qvasen Sogn tilhørende og beboet af den fattige Ole Nielsen med Kone og Børn.» Gården skulle selges på tvangsauksjon, og formannskapet ønsket å forhindre dette. Igjen var man oppsatt på å hjelpe en sambygding i nød. Riktignok var det i formannskapets interesse å hindre at familien på Treldal skulle ende som fattiglemmer. Men møtereferatet legger også vekt på at kreditoren var utenbygds fra, mens Nielsen og hans familie var en del av lokalsamfunnet. Bygdefellesskapet var tett integrert og skarpt avgrenset fra folk utenfra. Ønsket om å hjelpe sto seg likevel ikke mot sakens realiteter og kommunestyrets handlingsrom: «Ved Mødet kunne man ikke finde Udveie eller Midler til at forhindre Salget eller tilveiebringe Penge til den Gjeld der paahviler Godset [...] Saaledes måtte Mødet sluttes da intet videre var at foretage og forhandle.»¹¹¹

Fra Gemeinschaft mot Gesellschaft?

Rådende Gemeinschaft-idealene kunne altså komme i konflikt med virkeligheten i et samfunn som ble mer monetarisert. Kommunestyrenes egen virksomhet kunne faktisk bidra til at upersonlige, formelle relasjoner ble mer dominerende i lokalsamfunnet. Slik sto de med ett bein i Gemeinschaft og ett i Gesellschaft.

Som overbestyrer for offentlige kasser og institusjoner, var kommunestyret en kreditor i bygda. Lyngdal kommunestyre vedtok i 1846 å låne ut beholdningen i kirkekassen til sognets gårdbrukere.¹¹² Et lignende vedtak ble gjort av kommunestyret i Oppdal i 1848.¹¹³ Slik kunne kommunestyrene gjøre det lettere for bøndene å investere i gårdene, men utlånspraksisen bidro også til en individualisering av fellesskapet. For å få lån måtte en ha sikkerhet. Kun 11 av de 16 som meldte seg som låntagere i Lyngdal fikk faktisk lån. I Oppdal ble nesten hele beholdningen på 100 spd. lånt ut til én person mot sikker pant og kirkevergens

---

¹¹⁰ LFP, folio 69b, Km 13. des. 1844.

¹¹¹ LFP, folio 9a, Km 29.1.1839.

¹¹² LFP, folio 84a, Km 19. mars 1846.

¹¹³ OFP folio 140a, Km 15. nov. 1848.

anbefaling.¹¹⁴ Kirkens verdier, et konkret uttrykk for lokalsamfunnets felles verdier, ble slik i praksis stilt til rådighet til for de med økonomisk sikkerhet. Fellesskapets verdier ble dermed fordelt etter en monetær logikk.

Rollen som kreditor kunne være vanskelig å kombinere med en formyndersk omsorg for de vanskeligstilte. Kommunestyret i Lyngdal ga nødvendig utsettelse på avdrag på lån det hadde gitt.¹¹⁵ Da kirkevergen for Lønseth kirke spurte om restanser på husmannsskatten skulle utpantes, svarte formannskapet i Oppdal: «Dersom Debitor ikke vil betale med det Gode, saa veed Formandskabet intet andet Raad end at gaa den Lovlige Vei.»¹¹⁶

Som kornmagasinets overbestyrelse måtte formannskapet i Oppdal ta stilling til inndrivning av magasinets utestående fordringer.¹¹⁷ Gårdbrukeren Sæmund Olsen Rise fikk ikke sin gjeld ettergitt på tross av «Fattigdom, der af ham og Naboen angives at være forårsaget af flere sammenstødende Uheld.»¹¹⁸ I 1840 ba en del allmuesmenn i Oppdal om at kornmagasinet måtte avvikles. Disse hadde alle gjeld til magasinet, og magasinbestyrelsen hadde fattet beslutning om utpanting. Ansøkerne ønsket noe optimistisk at utpantingen skulle stoppes, magasinet avvikles og eiendelene utdeles til de som hadde del i dem. Flere kompromissforslag ble framlagt, alle ble nedstemt i kommunestyret.¹¹⁹ Sognepresten blandet seg også inn i saken, og anmodet «efter flere Almuesmænds Ønske» om at debitorerne kunne slippe med å betale en fjerdedel av gjelden i inneværende år.¹²⁰ Presten gjorde seg her til allmuens forsvarer, mens formannskapet satt igjen som den ufølsomme kreditor.¹²¹

Formannskapet i Oppdal drev også igjennom utskiftninger av skogsallmenningen, og var nidkjært i sin kontroll med bruk av allmenningen. Ordfører Sæther var ikke minst bekymret for at «lauskarar og andre» tok seg til rette og dermed kom i veien for de «nedarvede interessene» til odelsbøndene.¹²² Spørsmål om bruk av allmenningen dukker regelmessig opp i formannsapsprotokollen, og ved minst tre anledninger gikk formannskapet til sak mot enkeltpersoner i bygda.¹²³ Kommunestyret utstedte også bøter for ulovlig bruk av allmenningen, og det vedtok å fjerne det man oppfattet som ulovlige innhegninger satt opp av

---

¹¹⁴ Låntageren var for øvrig en av formennene, men han deltok ikke i beslutningen.

¹¹⁵ LFP folio 121b – Km 10. jan. 1848.

¹¹⁶ OFP, folio 47a. Fm 1. apr. 1842.

¹¹⁷ F.eks. OFP, folio 59b.

¹¹⁸ OFP, folio 158a–b. Km 9. mars 1850; OFB nr. 1110.

¹¹⁹ OFP, folio 27a, 30b, 32b–33a; OFB, nr. 214, 223, 224, 267.

¹²⁰ OFB, nr. 265.

¹²¹ Det vedtok til slutt et kompromiss hvor tre fjerdedeler av gjelden skulle betales i inneværende år. OFP, folio 33a, Km 16. jan. 1841. I 1843 ba sognepresten selv om utsettelse på avdrag på lån fra magasinet. Heller ikke dette ble innvilget av kommunestyret. OFP, folio 58a, Km 18. feb. 1843.

¹²² Krokann 1994: 60.

¹²³ OFP, folio. 99b, Km 7.11.1845; folio 112b–113a, Fm 11.7.1846; folio 119b–120a, jan. 1847.

husmenn.¹²⁴

Påtale av urettmessig bruk av allmenningen kom som oftest fra medlemmer av formannskapet selv,¹²⁵ og komiteene som ble satt til å undersøke forholdene besto som regel av medlemmer av samme, ofte med ordfører Sæther som formann.¹²⁶ Formennene var altså sentrale i alle ledd av håndhevelsen av allmenningsretten, fra den første påtalen til undersøkelsen av sakene og eventuell tiltale til vedtak om bøter og utkastelse. På den ene siden kunne kommunestyret her komme i konflikt med enkelte gårdbrukere. På den annen side må formannskapets praksis her sees som en styrking av gårdbrukernes kontroll over bygdas felles eiendom på bekostning av for eksempel husmennene.

Konklusjoner

Formannskapslovene i 1837 gjorde lokalsamfunnene til politiske fellesskap. Kommunestyrene fungerte innenfor det konstitusjonelle systemet som ble innført med Grunnloven. Det medførte at tradisjonelle autoriteter som sogneprestene enten ble svekket eller måtte styre på et nytt grunnlag. Beslutningsprosedyrer ble til en viss grad lovfestet, og en moderne møtekultur ble utbredt på bekostning av uregjerlige allmuesamlinger. Disse forholdene har jeg knyttet til begrepet Gesellschaft, og kan sies å representere en formalisering og modernisering av den politiske kulturen.

Samtidig besto mange tradisjonelle trekk i de første årene etter 1837 som vi kan knytte til det motsatte begrepet Gemeinschaft. Det hersket fortsatt et utbredt konsesusideal, og formannskapene inntok ofte en formynderrolle som både skulle formane og vise omsorg. Dette vitner om at paternalistiske idealer fortsatt sto sterkt. Formannskapene anla raskt et øvrighetsperspektiv på samfunnet, men dette var likevel informert av nye frihetsidealene og konstitusjonelle prinsipper.

Jeg har identifisert to delvis motstridende allmuebegreper under eneveldet. Et juridisk-økonomisk begrep avgrenset allmuen til skattebetalende bønder. Dette kunne også innebære en politisk rolle som tingallmue. En annen betydning er knyttet til en kirkelig-oppdragende sfære. Her ble fellesskapet uttrykt som menigheten og inkluderte i prinsippet alle personer i lokalsamfunnet.

Det juridisk-økonomiske allmuebegrepet ble videreført i stemmerettsreglene fra 1814 som også ble gjeldende for det lokale selvstyret i 1837 og ble dermed forsterket av en politisk

---

¹²⁴ OFP, folio 125a, Km 10.4.1847; folio 124a, Km 10.4.1847; folio 129b, Km 27.11.1847.

¹²⁵ F.eks. OFB nr. 795; OFP, folio 69a – Km 17.8.1843; folio 97b–98a, Km 1.10.1845; folio 99b–100a, Km 7.11.1845.

¹²⁶ OFP, folio 99b, Km 7.11.1845; folio 102b–103a, Km 29.12. 1845.

differensiering. Den brede fellesskapsforståelsen kommer likevel til syne gjennom enkelte kommunestyrrers ønske om å utvide stemmeretten til flere grupper i bondesamfunnet. Jeg har antydnet at ønsket om å utvide stemmeretten kommer til uttrykk i kommunestyrrer som var preget enten av egalitær kommunalisme eller et tydelig standspreg. Det kommunalistiske og det standsbaserte kan sees som to komplementære sider av det gamle samfunnet, eller Gemeinschaft. Derimot ble ulike politiske rettigheter heget om i områder hvor skillet mellom bonde og husmann fortsatt ble oppfattet som økonomisk og sosialt relevant, og hvor bønder dominerte i formannskapet.

Formannskapenes spredte ønsker om å inkludere husmennene i det politiske fellesskapet vant ikke fram. Det skulle gå et halvt århundre før stemmeretten ble utvidet i Norge, da som et resultat av politisk kamp på Stortinget, partidannelser og ikke minst aktivisme fra et framvoksende organisasjonssamfunn. Både det at ønskene ble ytret allerede på 1840-tallet, og at de ikke ble hørt, vitner om at det nye lokale selvstyret ble etablert i et samfunn og en politisk kultur som snart sto for fall. Det gamle samfunnet bar nok i seg muligheter for å forestille seg inkluderende politiske fellesskap, men det manglet organisatoriske og kulturelle forutsetninger for å formulere og drive igjennom nye politiske krav.

Kildemateriale

For å gi best mulig oversikt, er det utrykte kildematerialet listet for den enkelte artikkel. Det trykte kildematerialet er listet felles for alle artiklene.

Utrykt kildemateriale

Del I:

Statsarkivet i Trondheim (SAT);

- PL 401 Rønne.
- Oppdal sogneprest; I.2d.2 Brev 1816-1823.

IKA Trøndelag

- Oppdal kommune; Formannskap, kopibok, 1837-1895.

Del II:

«Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger - visitasen som offentlig arena i Norge, ca. 1750-1850»:

Riksarkivet (RA)

- EA-3026; Generalkirkeinspeksjonskollegiet, 1737-1775.

Statsarkivet i Trondheim (SAT)

- Biskopen i Nidaros; Visitasprotokoll nr. 2.
- Dalene prosti; -visitasprotokoll 1776 -1846.
  - forhandlingsprotokoll ved visitasmøter 1819-1861.
- Fosen prosti; visitasprotokoll 1819-1872.

Statsarkivet i Kristiansand (SAK)

- Biskopen i Kristiansand; Fd-0001a: Biskopen Sørensens visitasprotokoll 1812.
- Mandal prosti; L0001 A-V-1 - Visitasprotokoll, 1820 - 1874.
- Lista prosti: AV 1: Visitasprotokoll 1818-1836.
  - AV 2: Visitasprotokoll 1836-1851.

Statsarkivet i Oslo (SAO)

- Oslo bispedømme; [10378/H/Ha/L0002](#).; visitasprotokoll 1732-1816.

Digitaliserte kilder:

- Nidaros bispearkiv. Arkivet etter biskop Johan Ernst Gunnerus: *Det kongelige norske videnskabers selskab*:

http://www.dknvsjubileum2010.no/index.php?option=com_content&task=view&id=52&Itemid=136.

“From the Parish to the Public Realm –changing terms of local government in Norway between absolutism and constitutional rule”:

Statsarkivet i Trondheim (SAT):

- Trondheim bispearkiv; pakkesaker 052.
- Dalenes prosti; visitasprotokoll 1776 -1846.
- PL 372 Oppdal.
- Oppdal sokneprest; Forskjellige papirer vedk. Embetet, 1633-1876.
  - Ang. Oppdal kirke 1723-1786.
  - Brev 1805-1816.
  - Brev 1816-1823.

IKA Trøndelag:

- Orkdal kommune; Orkdal formannskapsprotokoll, 1837-1860.
  - Orkdal formannskap, korrespondanse 1847-1850.
- Oppdal kommune: Oppdal formannskapsprotokoll, 1837-1859.

Digitaliserte kilder:

Det kongelige norske videnskabers selskap (DKNVS):

- Bishop Gunnerus' visitation protocols 1759-1773. Digitalized:
http://www.dknvsjubileum2010.no/images/dknv/1764_vp_s458-460.pdf,
http://www.dknvsjubileum2010.no/images/dknv/1771-1773_VP2_ark2-11.pdf

Stortingets forhandlinger:

<https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/>

Arkivverket:

[1838-matrikkelen: http://arkivverket.no/URN:db_read/db/35488/43/?size=bigger&mode=0](http://arkivverket.no/URN:db_read/db/35488/43/?size=bigger&mode=0)

“Grunnloven og lokaloffentligheten – en undersøkelse av grunnlovens betydning for skole- og fattigkommisjonene, ca. 1790-1830»:

Interkommunalt arkiv Trøndelag (IKA Trøndelag):

- Røros gamle kommune I:
  - fattigkommisjonen/fattigstyret; korrespondanse/innkomne brev, 1770-1812.
  - Soknekommisjonen; forhandlingsprotokoll, 1797-1805.
    - forhandlingsprotokoll, 1805-1822.
- Stjørdal kommunearkiv;
  - bygdekommisjonen; legdsprotokoll 1770-1857.
  - regnskapsprotokoll for kirke- skole og fattigkasse, 1777-1861.
- Selbu kommunearkiv:
  - Selbu skolestyre og skolekommisjon; Regnskap og årsberetninger, 1776-1890.

- Oppdal kommune:
  - bygdekommisjonsprotokoll, 1794-1812.
- Klæbu kommune:
  - bygdekommisjonen; forhandlingsprotokoll, 1795-1842.

Interkommunalt arkiv Vest Agder (IKAVA)

- Lista kommune:
  - Fattigkommisjonsprotokoll for Vanse, 1816-1842.
- Bjelland og Grindheim kommune:
  - møtebok for Bjelland skolekommisjon, 1817-1862.
- Hægebostad kommune:
  - møtebok for Hægebostad skolekommisjon, 1817-1862.
- Kvinesdal kommune:
  - møtebok for Nedre Kvinesdal skolekommisjon, 1817-1886.

Statsarkivet i Kristiansand (SAK):

- Biskopen i Kristiansand (BK):
  - Gf- C VI-Skolevesenet, 1678-1841:
    - C 105: Biskop Hansens plan for skolene på landet i Kristiansand stift.
    - C 109: Skolekommisjonsforretninger, klokkertollen og undervisning, 1807-37.
  - Gg C VII – Fattigvesenet:
    - C 127 - Forslag fra prestene til fattigvesenets innretning i stiftet, 1780 – 1809.
    - C 140 - Fattigregnskap for Mandal prosti.
    - C 141 - Fattigregnskap for Mandal prosti.
    - C 142 - Fattigregnskap for Mandal prosti.
    - C 143 - Fattigregnskap for Lista prosti.
    - C 144- Fattigregnskap for Lista prosti. Vanse (Spind, Herad, Farsund).
  - Prostevisitasberetninger; Visitasberetning fra Lister prosti, 1820.
- Lista prosti:
  - B-I-1 – korrespondanse, 1809-1830.
- Mandal prosti:
  - B-I-1: korrespondanse, 1819-25.
  - B-I-2: korrespondanse, 1826-28.
  - B-I-3: korrespondanse, 1829-32.
- Lista sokneprestkontor:
  - Fattigkommisjonsprotokoll for Vanse, 1801-1816.

Statsarkivet i Trondheim (SAT):

- Trondhjem stift og amt:
  - kopibok B100, 1799-1800.

- kopibok B101, 1800-1801.
- kopibok B120, 1816.

Biskopen i Trondhjem:

- kopibok nr. 21, 1797-1800.
- kopibok nr. 22, 1800-1803.
- kopibok nr. 26, 1813-1816.
- kopibok nr. 27, 1816-1821.

- pakkesaker, Da. 025, skole- og fattigregnskaper fra Fosen prosti.
- pakkesaker, Da. 028: Skole- og fattigregnskaper i Innherad prosti 1767-1825.
- pakkesaker, Da. 029: Skole- og fattigregnskaper for Dalerne prosti, 1797-1825.
- pakkesaker, Da. 030: Skole- og fattigregnskaper for Dalerne (Gauldal, Strinda) prosti, 1796-1825.

- Stiftsdireksjonen i Trondheim
  - kopibok nr. 2 1797-1802
  - kopibok nr. 4 1814-1819.

- Hemne sokneprestkontor;
  - skolekommisjonsprotokoll, 1746-1817.

Stortingsarkivet (SA):

- Fullmakter til stortinget, 1815.
- Fullmakter til stortinget, 1818.
- Fullmakter til stortinget, 1821.
- Fullmakter til stortinget, 1824.

Digitalarkivet

Jordavgiften, 1802:

- Vest-Agder fylke, Mandal fogderi, Matrikkel 90 (RA/EA-4070/N/Ne/Nea/L0090), 1802-1802, oppb: Riksarkivet. - http://arkivverket.no/URN:db_read/db/39312/
- Vest-Agder fylke, Lista fogderi, Matrikkel 94 (RA/EA-4070/N/Ne/Nea/L0094), 1802-1802, oppb: Riksarkivet. - http://arkivverket.no/URN:db_read/db/39316/
- Vest-Agder fylke, Lista fogderi, Matrikkel 95 (RA/EA-4070/N/Ne/Nea/L0095), 1802-1802, oppb: Riksarkivet. - http://arkivverket.no/URN:db_read/db/39317/

- Sør-Trøndelag fylke, Orkdal og Gauldal fogderi, Matrikkel 137 (RA/EA-4070/N/Ne/Nea/L0137), 1802-1802, oppb: Riksarkivet. - http://arkivverket.no/URN:db_read/db/39358/
- Sør-Trøndelag fylke, Strinda og Selbu fogderi, Matrikkel 142 (RA/EA-4070/N/Ne/Nea/L0142), 1802-1802, oppb: Riksarkivet - http://arkivverket.no/URN:db_read/db/39363/
- Sør-Trøndelag fylke, Fosen fogderi, Matrikkel 146 (RA/EA-4070/N/Ne/Nea/L0146), 1802-1802, oppb: Riksarkivet. - http://arkivverket.no/URN:db_read/db/39367/81/

Sølvskatten, 1816:

-Vest-Agder fylke, Lister og Mandal amt, Lister fogderi, Sølvskatten 1816 , 1816-1822, oppb: Norges Bank

- http://arkivverket.no/URN:db_read/db/52477/

- http://arkivverket.no/URN:db_read/db/52478/

-Sør-Trøndelag fylke, Søndre Trondheim amt, Fosen fogderi, Sølvskatten 1816 , 1816-1822, oppb: Norges Bank.- http://arkivverket.no/URN:db_read/db/52631/

-Sør-Trøndelag fylke, Søndre Trondheim amt, Strinda og Selbu fogderi, Sølvskatten 1816 , 1816-1821, oppb: Norges Bank.- http://arkivverket.no/URN:db_read/db/52632/

-Sør-Trøndelag fylke, Søndre Trondheim amt, Orkdal og Gauldal fogderi, Sølvskatten 1816 , 1816-1821, oppb: Norges Bank- http://arkivverket.no/URN:db_read/db/52633/

«Fellesskap, lederskap, utenforskap - autoritet og fellesskapsnormer i fire kommunestyre mellom 1837 og 1850»:

IKA Trøndelag

- Oppdal kommune:

- Formannskap, forhandlingsprotokoll, 1837-1859.

- Formannskap, kopibok, 1837-1895.

- Klæbu kommune:

-Formannskapsprotokoll, 1837-1872.

- Formannskap, korrespondanse 1838-1839. Folketellingen 1835.

- Ørland kommune:

- Formannskap, møtebok, 1837-1883.

- Orkdal kommune:

-Formannskap, korrespondanse, 1841-1846.

Interkommunalt arkiv Vest-Agder (IKAVA)

- Søgne og Greipstad kommune:

-Formannskapet, møtebok, 1837-1861.

- Sør-Audnedal kommune:

-Formannskapet, møtebok, 1837- 1857.

- Lyngdal kommune:

-Formannskap, møtebok, 1838-1849.

Statsarkivet i Trondheim (SAT)

- Ork- og Gauldal fogderi:

-L0257; Valgprotokoll, 1837-1897.

- Fogden i Fosen:

-L0596; Valgprotokoll, 1837- 1897.

- PL 372, Oppdal.
- Fire skriv ang. 1814.

Statsarkivet i Kristiansand (SAK)

- Mandal fogderi:
  - L0241: Valg til formannskap, 1837-1857.

Digitalarkivet

- Matrikkelen 1838: -Listers og Mandals amt: - Hø lens tinglag:
http://arkivverket.no/URN:db_read/db/35482/22/?size=medium&mode=0
- Bergs tinglag:
http://arkivverket.no/URN:db_read/db/35482/73/?size=medium&mode=0
- Søndre Trondhjems amt: - Oppdals tinglag:
http://arkivverket.no/URN:db_read/db/35488/68/
- Ørland tinglag:
http://arkivverket.no/URN:db_read/db/35488/27/

Trykte kilder

Lovsamlinger

Christian Vs Norske Lov, digital utgave,

<http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/tingbok/kilder/chr5web/chr5register.html>.

Kongeloven, digital utgave,

<http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/kongeloven-1665/#topnote>.

Mejlænder, Otto: *Almindelig Norsk Lovsamling*, 1ste Bind 1660-1860, Christiania: Mallings boghandel, 1885.

Nissen, M: *Extract og Register over Deres Kongelige Majestæters til Dannemark og Norge &c. &c. Forordninger, Forbude, Placater, Ordonancer, Fundatzer, Reglements, Privilegier, Rescripter ... som fra Aaret 1670 ... ere udgangne ...* bind 1, Trondhjem: J.C. Winding 1768.

Schmidt, Julius August: *Forordninger, aabne Breve, Placater m.m for Kongeriget Norge i Tidsrummet fra 1648-1813*, 1ste Bind. 1648-1770, Christiania: Tønsbergs Forlag, 1851.

Vogt, Peter og Vogt, Jørgen Herman: *Love, Anordninger, Kundgjørelser, aabne Breve, Resolutioner m.m der vedkomme Kongeriget Norges Lovgivning og offentlige Bestyrelse*, 2det bind 1817-1819, Christiania: Grøndahl, 1820.

Wessel-Berg, Fr. Aug.: *Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge i Tidsrummet 1660-1815*, Første Bind, 1660-1746, Christiania, 1841.

Wessel-Berg, Fr. Aug.: Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge i Tidsrummet 1660-1815, Tredie Bind, 1781-1796, Christiania, 1843.

Andre trykte kilder

Betenkninger fra geistligheten i Norge om kirkeordinansen av 1607 og 2. bok av Norske Lov 1687. Foranlediget av planene om å revidere kirkelovene 1631-1753, ved Helge Fæhn Oslo, 1985.

Bilag til Stortingets forhandlingsprotokoll:

https://www.stortinget.no/Global/pdf/Stortingsarkivet/Overordentlig%20storting%201814/02_Bilag_stortinget_1-301%20-%20II.pdf

Bispevisitatsene i Trondhjems Stift 1805-1841, Norvegia Sacra, Oslo, 1940.

Biskop Balles Visitatsbok 1799-1807, ved Christian Larsen, København, 1999.

Biskop Balles Visitatsindberetninger 1783-1793, ved Christian Larsen, København, 2002.

Biskop Nils Glostrups Visitatser i Oslo og Hamar Stifter 1617-1637 udgivne for Det Norske Historiske Kildeskriftfond ved Ludvig Daae og H.J. Huitfeldt-Kaas, Christiania, 1895.

Biskop Peder Herslebs visitatsbok, Gudbrandsdalen prosti 1733-1736, ved Sigurd Engelstad og Lorentz U. Pedersen, Oslo, 1992.

Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574-1597, ved Dr. Yngvar Nielsen Kristiania, 1885.

Brun, Johan Nordal: *Visitats-journal 1794-1812*, Bibliotheca Norvegiæ Sacræ XIX, Oslo: I kommisjon hos Jacob Dybwad, 1951.

Danmarks og Norgis Kirke-Ritual, 1685-1985, Udvalget for konvent for kirke og theologi, 1985.

Folketellingen 1835. IKATrøndelag; Klæbu kommune; kommunestyre, korrespondanse.

Norges offisielle statistikk B 134, Folketeljinga 1801, ny bearbeiding, Statistisk sentralbyrå, Oslo, 1980.

Norske supplikker 1660–1662, utgitt for Kjeldeskriftfondet ved Vera Eriksen og Rolf Fladby, bind 1–2. Norsk historisk kjeldeskriftinstitutt, Oslo 1988, bind 2.

Palladius, Peder: *En Visitatsbog*, Udgivet på nudansk med indledning og noter av Martin Schwarz Lausten, København, 2003.

Pontoppidan, Erik: *Collegium Pastorale Practicum, indeholdende en fornøden Underviisning, advarsel, Raadførelse og Opmuntring for dem, som enten berede sig til at tjene Gud*

og Næsten i det hellige Præste-Embede, eller og leve allerede deri, og ønske at udrette alting med Frugt og Opbyggelse... Christiansand, 1850 (oppr. 1757).

Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie. B. 3, Christiania, 1835.

Rigsforsamlingens forhandlinger. 2den del. Adresser og Fuldmagter. Utgit efter offentlig foranstaltning ved sorenskriver Arnet Olafsen og cand.jur Kr. Birch-Reichenwald. Kristiania 1914.

Rigsforsamlingens forhandlinger. 3die del. Grundlovsudkast. Utgit efter offentlig foranstaltning ved sorenskriver Arnet Olafsen og cand.jur Kr. Birch-Reichenwald. Kristiania 1916.

Stortingsforhandlingene, 1814-2005, digital utgave: <https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger>

Litteratur:

- Aarflot, Andreas: *Norsk Kirkehistorie*, bind II, Oslo, 1967.
- Agøy, Nils Ivar: «Nasjonen i Telemark, Telemark i nasjonen», i Hyvik, Jens Johan ; Hoel, Oddmund L.; Krøvel, Harald (red.), *Med påhalden penn? 1814 sett fra Nordvestlandet og Telemark*, Oslo 2014.
- Andersen, Per Sveaas: «Tinget i sagatiden», i *Makt og motiv. Et festskrift til Jens Arup Seip*, Oslo, 1975.
- Andersson, Karl-Gustaf ; Dyrvik, Ståle; Gunnlaugsson, Gisli Àgúst; Jørgensen, Harald; Kowalik, Janina; Malmberg, Sven; Pulma, Panu: *Oppdaginga av fattigdomen. Sosial lovgivning i Norden på 1700-talet*, Oslo, 1983
- Anderson, Perry. *Lineages of the Absolutist State*, London, 1974
- Andresen, Espen: *Landskap og maktstat. Jemtland 1613-1645*, Östersund, 2000.
- Arntzen, J.G. (red.): *Norsk biografisk leksikon*, bind 7, Oslo, 2003.
- Appel, Hans Henrik: *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelasjoner i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*, Odense, 1999.
- Aronsson, Peter: *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680-1850*, Lund, 1992
- Aronsson, P, Fagerlund, S, Samuelson, J: *Nätverk i historisk forskning – metafor, metod eller teori?* Växjö, 1999.
- Aschehoug, T. H.: *De Norske Communers Retsforfatning før 1837*, Kristiania, 1897.
- Aschim, Øystein: *Var det en bondeelite i Hole prestegjeld?* Hovedoppgåve, Universitetet i Oslo, 1998.
- Bagge, Sverre og Mykland, Knut: *Norge i dansketiden*, Oslo, 1987.
- Berg, Paul, Castberg, Frede , Steen, Sverre: *Arven fra Eidsvoll. Norges Grundlov*, Oslo, 1945.
- Berg, Roald og Langhelle, Svein Ivar (red.): «Mod som en konge.» *Bøndene, makten og politikken 1800-1850*, Bergen, 2015.
- Berg, Sigrun Høgetveit: *Trondenes kannikgjeld - makt og rikdom gjennom seinmellomalder og reformasjon*, avhandling for graden philosophia doctor, Universitetet i Tromsø, 2013.
- Berge, Lars Johan: "Løs Baandene, lad Kræfterne udvikles...": *En beskrivelse og analyse av kirkeforfatningsdebatten i Norge fra 1840 til 1859 med tanke på dens historiske og kirkelige forutsetninger*, KIFO Perspektiv nr. 10, Trondheim, 2001.
- Bergsgård, Arne: *Styringa i bygder og byar før formannskapslovene*, Oslo, 1937.
- Bergsgård, Arne: *Minneskrift til formannskapslovenes 100-årsjubileum*, Oslo, 1937.
- Bergsgård, Arne: «Valadressene til Christian Frederik», *Historisk tidsskrift* 1943-46, 33, 1-40.

- Bergsgård, Arne: *Året 1814. II. Unionen*, Oslo, 1945.
- Bergström, Carin: *Lantprästen. Prästens funktion i det agrara samhället 1720-1800. Oland-Frösakers kontrakt av ärkestiftet*, Stockholm, 1991.
- Bjerkås, Trond: *Matrikkel og motstand: matrikkelarbeidet på 1720-tallet og eneveldets politiske kultur*, Masteroppgave i historie, Universitetet i Agder, 2011.
- Bjerkås, Trond: "Grunnloven og lokaloffentligheten. En undersøkelse av Grunnlovens betydning for fattig- og skolekommisjonene, ca. 1790-1830", i Bull, Ida og Maliks, Jakob (red.): *Riket og regionene: Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser*, Trondheim, 2014.
- Bjerkås, Trond: «Revolusjonær tale? Nye perspektiver på eidsvollsadressene», *Historisk tidsskrift*, 1/2014, 95-124.
- Bjerkås, Trond: Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger: visitasen som offentlig arena i Norge, ca. 1750-1850, in *Sjuttonhundratallet. Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies*, 2015.
- Bjerkås, Trond: «Felleskap, lederskap, utenforskap. Autoritet og fellesskapsnormer i kommunestyrene mellom 1837 og 1850», *Historisk tidsskrift* 1/2016, 33-66.
- Bjørnlin, Inge Manfred: *Forlikskommisjonene: "...denne velgjørende Foranstaltning...": en studie av kommisjonenes virke i Trondheim og Strinda 1795/97-1804/06*, Hovedoppgave i historie - Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim, 2004.
- Blickle, Peter: *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch*, München, 1981;
- Blickle, Peter: Kommunalismus, Parlamentarismus, Republikanismus, i *Historische Zeitschrift*, Bd. 242, H. 3, 1986, s. 529-556;
- Blickle, Peter: *Unruhen in der Ständischen Gesellschaft, 1300-1800*, München, 1988.
- Blickle, Peter (ed.): *Resistance, Representation and Community*, New York, 1997.
- Bohman, James and Rehg, William (ed.): *Deliberative Democracy. Essays on Reason and Politics*, MIT Press, 1997.
- Blomstedt, Yrjö et al. *Administrasjonen i Norden på 1700-tallet*, Oslo, 1985.
- Bregnsbo, Michael: *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen, Udviklingen i præsternes syn på samfundsorden og statsmagt i Danmark 1750-1848, belyst ved trykte prædikene*, København 1997.
- Bregnsbo, Michael and Villads Jensen, Kurt. *Det danske imperium. Storhed og fald*, Viborg, 2004.
- Bregnsbo, Michael og Ihalainen, Pasi: "Gradual Reconsiderations of Lutheran Conceptions of Politics", i Pasi Ihalainen, Michael Bregnsbo, Karin Sennefelt og Patrik Winton (red.),

- Scandinavia in the age of Revolution. Nordic Political Cultures, 1740–1820*, Farnham, 2011: 107–119.
- Broberg, Gunnar; Wikander, Ulla og Åmark, Klas (red.), *Tänka, tycka, tro*, Stockholm 1993.
- Bull, Edvard: «Fra bøndernes og husmennesenes samfunn til den organiserte kapitalisme», i *Makt og motiv. Et festskrift til Jens Arup Seip*, Oslo 1975: 225–240.
- Bull, Edvard: *Arbeiderbevegelsens historie*, bd. 1: Arbeiderklassen blir til, Oslo 1985.
- Bull, Ida: Borger og bonde i jord- og skogbruk. Godsdannelse i Trøndelag på 1600- og 1700-tallet, *Heimen*, nr. 2, 1993, s. 81-90.
- Bull, Ida: “City Merchants as Structuring Elements in the Norwegian Region Trøndelag”, i *Städtelandschaft: Städte im regionalen Kontext in Spätmittelalter und früher Neuzeit*, Köln, 2004: 171–184.
- Bull, Ida: *Kunnskap – hver etter sin stand og sitt kjønn. Utdanning i norske byer på 1700-tallet*, Trondheim, 2013
- Bull, Ida. «Politisk kultur i stiftsbyene – erfaringer med borgernes medbestemmelse», i Bull, Ida og Maliks, Jakob. *Riket og regionene. Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser*, Trondheim,, 2014, 134-174.
- Bull, Ida og Maliks, Jakob (red.): *Riket og regionene: Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser*, Trondheim, 2014.
- Cassirer, Ernst: *The Philosophy of the Enlightenment*, New jersey, 1968.
- Christensen, Harry: *Bonden, kommunen og demokratiet. Det lokale selvstyrets etablering på landet i Danmark 1842-1867*, Nørrejylland, 1997.
- Clemmensen, Niels: *Konflikt og konsensus i kommunen. Det kommunale selvstyre i Danmark i det 19. århundrede*, København, 2011.
- Collett, John Petter: «Sjølvtende var hovedsaka i 1814», *Samtiden*, 9. januar 1814.
- Condorelli, Orazio. “Quod omnes tangit, debet ab omnibus approbari. «What touches all must be approved by all.» Notes on the origins and use of the principle between the Middle Ages and the modern age”, i Sunde, Jørn Øyrehagen (ed.). *Constitutionalism before 1789. Constitutional Arrangements from the High Middle Ages to the French Revolution*, Oslo, 2014
- Daae, Ludvig: *Geistliges Kaldelse i den norske Kirke efter Reformationen : en historisk Afhandling*, Christiania, 1879.
- Dahl, Ottar: *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre*, Oslo, 1992.
- Dalgaard, Hanne Frøsig: *Luksusforordninger – 1558, 1683, 1736, 1783, 1783, 1799*, København, 2015.

- Demertzis, Nicolas: *Cultural theory and political culture. New directions and proposals*, Lund, 1985.
- Dippel, Hort: The Changing Idea of Popular Sovereignty in Early American Constitutionalism: breaking Away from European Patterns, *Journal of the Early Republic*, Vol. 16, No. 1, 1996:21-45.
- Durkheim, Emile: *The Division of Labor in Society*, London, 1933.
- Dybdahl, Audun og Bull, Ida: *Trøndelags historie*, bind 2. *Fra pest til poteter 1350–1850*, Trondheim, 2005.
- Dybdahl, Audun: Bondelensmennene i Trondheim len på 1500-tallet. Antall, status, funksjon og avlønning, *Heimen*, 4/2013:341-355.
- Dyrvik, Ståle: *Norges historie. Den lange fredstida 1720-1784*, Oslo, 1978
- Dyrvik et. al: *Norsk økonomisk historie 1500-1970*, band 1, 1500-1850, Oslo, 1979
- Dyrvik, Ståle: «Avgjerdsprosessen og aktørane bak det offentlige fattigstellet i Norge 1720-1760», i Andersson, Karl-Gustaf ; Dyrvik, Ståle; Gunnlaugsson, Gisli Ågust; Jørgensen, Harald; Kowalik, Janina; Malmberg, Sven; Pulma, Panu: *Oppdaginga av fattigdomen. Sosial lovgivning i Norden på 1700-talet*, Oslo, 1983, s. 109-184.
- Dyrvik, Ståle. «Overgangen til sjølveige i Norge. Nokre nye data for 1700-tallet», i Imsen, Steinar og Supphellen, Steinar (red.): *Studier i norsk historie 1537-ca. 1800. Tvillingriket 1660-ca. 1800. Norske historikere i utvalg VII*, Oslo, 1984.
- Dyrvik, Ståle: *Norsk historie 1625-1814. Vegar til sjølvstende*, Oslo, 1999
- Dyrvik, Ståle: *Året 1814*, Oslo, 2005.
- Dørum, Knut: Fikk overgangen til selveie betydning for fremveksten av husmannsvesenet ca. 1660-1850? *Historisk tidsskrift*, 2/1995, 145-170.
- Dørum, Knut: Hvordan kullbøndene seiret i striden med Bernt Anker. Bondepolitikk og bondeøkonomi rundt Oslofjorden på 1700-tallet, *Historisk tidsskrift*, 85, 2006.
- Dørum, Knut: *Bondestyre, kamp og forsoning. Ås 1850–1940*, bind 1, Ås, 2007.
- Dørum, Knut: «Opprør eller legitim politisk praksis? Kommunalisme og folkelige aksjoner i Norge ca. 1700-1850», i Sandvik, Hilde (red.): *Demokratisk teori og historisk praksis*, Oslo, 2010.
- Dørum, Knut og Sandvik, Hilde (red.): *Opptøyer i Norge 1750-1850*, Oslo, 2012.
- Dørum, Knut: Et oppgjør med eneveldet og standssamfunnet. Dannelsen av en folkelig offentlighet i norske bygder 1814-1850, *Historisk tidsskrift*, 1/2013, s. 91-123.
- Dørum, Knut: *Bodøs historie*, bind 2. *Byen blir sentrum*, Trondheim, 2013.
- Dørum, Knut: *Onsøys historie. Tiden fra 1801–1905*, bind 1, Fredrikstad, 2013.
- Dørum, Knut: «Norsk folkeleg ideologi før og etter 1814», i Berg, Roald og Langhelle, Svein Ivar (red.): «*Mod som en konge.*» *Bøndene, makten og politikken 1800-1850*, Bergen, 2015, 33-50.

- Dørum Knut: *Frå undersått til medborgar. Styreform og politisk kultur i Noreg 1660-1814*, Oslo, 2016.
- Elias, Norbert: *The Civilizing process: sociogenetic and psychogenetic investigations*, Oxford, 2000.
- Engelhardt, Juliane: Patriotism, nationalism and modernity: The patriotic societies in the Danish conglomerate state 1769–1814, *Nations and nationalism* 13 (2), 2007:205-223
- Ericsson, Birgitta; Fällström, Anne-Marie; Jensen, Sigurd; Linde, Helle; Mäntylä, Ilkka; Supphellen, Steinar: *Stadsadministrasjonen i Norden på 1700-talet*, Oslo, 1982.
- Eriksen, Erik Oddvar: *Kommunikativ handling og deliberativt demokrati: Jürgen Habermas' teori om politikk og samfunn*, Bergen 1999
- Ersland, Geir Atle og Sandvik, Hilde. *Norsk historie 1300-1625. Eit rike tek form*. Oslo, 1999.
- Evaluering av norsk historisk forskning. Bortenfor nasjonen i tid og rom: fortidens makt og fremtidens muligheter i norsk historieforskning*, Norges forskningsråd 2008
- Evju, Håkon: *I revolusjonens skygge. En studie i den dansk-norske opplysningens politisering*, Oslo 2008.
- Evju, Håkon: «'Skrivefrihedens Rigsdag'. Patriotisme, trykkefrihet og politisk deltagelse under det sene eneveldet», i N.R. Langeland (red.): *Politisk kompetanse. Grunnlovas borgar 1814-2014*, Oslo, 2014.
- Faye, Andreas: *Christiansands Stifts Bispe- og Stiftshistorie*, Christiania, 1867.
- Feldbæk, Ole. *Danmark-Norge 1380-1814. Nærhed og adskillelse 1720-1814*, Oslo, 1998.
- Finne, Helge: *Lagrettemennene i Vangen og Føyen tinglag*, Hovedoppgave, Universitetet i Bergen, 1999.
- Fladby, Rolf (red.) *Gard, bygd og rike*, Oslo 1966.
- Fladby, Rolf: Bønder og embetsmenn i lokalstylingen etter 1837, *Historisk tidsskrift*, 1967: 21-53.
- Foucault, Michel: *Forelesninger om regjering og styringskunst*, Oslo, 2002.
- Foucault, Michel: *The Birth of Biopolitics. Lectures at the College de France 1978-1979*, New York, 2008.
- Foucault, Michel: *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France 1977-1978*, edited by Michel Senellart, New York, 2009.
- Fultner, Barbara (red.): *Jürgen Habermas: key concepts*, Durham, 2011.
- Furuhagen, Björn: *Berusade bönder och bråkiga båtsmän: social kontroll vid sockenstämmor och ting under 1700-talet*, Stockholm, 1996.

- Gausdal, Ole: *Bygdetingets betydning på begynnelsen av 1700-tallet: En undersøkelse av aktiviteten på tinget i Vats tinglag 1700-1714*, Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, 2006.
- Giddens, Anthony: *The Nation-state and Violence. Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Cambridge, 1987.
- Gjerdåker, Brynjulv: *'Bonde'/'bønder - ein omgrepseksegese, knytt til den historiefaglege nasjonsbyggingsdiskursen sett gjennom hermeneutiske prisme til nokre historikarar frå Ernst Sars til Øystein Rian*, Volda 2008.
- Gjerdåker, Brynjulv: *Statstenestemann og "Almuens Formand": Lensmannsombod og lensmenn i det nordafjeldske Noreg ca. 1660-1870*, Trondheim, 2011.
- Grankvist, Rolf: *Thranitterbevegelsen i Trøndelag*. Utgitt av Trondhjems historiske forening, Trondheim 1966.
- Gullstrand, Ragnar, *Bidrag til den svänska sockensjälvstyrelsens historia under 1600-talet*, Stockholm, 1923.
- Gustafsson, Harald: *Kommunal frihet för nationell samling. Debatter om kommunalreformer i 1800-talets Norden*, Stockholm, 1987.
- Gustafsson, Harald. *Sockenstugans politiska kultur. Lokal självstyrelse på 1800-talets landsbygd*, Stockholm, 1989.
- Gustafsson, Harald: *Political interaction in the Old Regime: central power and local society in the eighteenth-century Nordic states*, Lund, 1994.
- Gustafsson, Harald. The Conglomerate State: A Perspective on State Formation in early Modern Europe, *Scandinavian Journal of History*, Vol. 23, 1998.
- Habermas, Jürgen: *Borgerlig offentlighet, dens fremvekst og forfall. Henimot en teori om det borgerlige samfunn*, Oslo, 1971.
- Hallenberg, Mats; Holm, Johan; Johansson, Dan. Organization, legitimation, participation. State formation as a dynamic process – the Swedish example, c. 1523-1680, *Scandinavian Journal of History*, 33:3, 2008, 247-268.
- Harris, José: "General Introduction", i Tönnies, Ferdinand: *Community and Civil Society*, Cambridge Texts in the History of Political Thought. Edited by Jose Harris, Cambridge, 2001.
- Held, David (ed.): *Prospects for Democracy*, Oxford, 1993.
- Helgesen, Kari: *Supplikkinstitusjonen: bruk og funksjon midt på 1700-tallet*, Hovedoppgave i historie, Trondheim, 1981.
- Helgheim, Johannes J.: *Allmugeskolen paa bygdene*, Oslo, 1980.

- Hemstad, Ruth: *Fra Indian Summer til Nordisk Vinter. Skandinavisk samarbeid, skandinavisme og unionsoppløsningen*, Oslo, 2008.
- Henningsen, Peter: Den bestandige maskerade. Standssamfund, rangsamfund og det 18. århundredes honette kultur, *Historisk tidsskrift* (dansk) 101:2, 2001, s. 313-344
- Henningsen, Peter: *I Sansernes Vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, Vol. 1, København 2006.
- Hoel, Oddmund L.: «Dei fyrste valmenn og røysteføre i Sogn med vekt på Jostedalen og Luster», i Hyvik, Jens Johan ; Hoel, Oddmund L.; Krøvel, Harald (red.), *Med påhalden penn? 1814 sett fra Nordvestlandet og Telemark*, Oslo 2014.
- Holmsen, Andreas: «Overgangen til selveie i Norge», i Fladby, Rolf (red.) *Gard, bygd og rike*, Oslo 1966.
- Hommerstad, Marthe: *Politiske bønder. Bondepolitikk og Stortinget 1815-1837*, avhandling for graden ph.d. Universitetet i Oslo, 2012.
- Hommerstad, Marthe: «Et spørsmål om kunnskap? Politisk kompetanse og politisk deltagelse blant bøndene etter 1814», i Langeland, Nils Rune (red.): *Politisk kompetanse. Grunnlovas borgar 1814-2014* Oslo, 2014a, 88-104.
- Hommerstad, Marthe: *Politiske bønder. Bondestrategene og kampen for demokratiet, 1814-1837*, Oslo, 2014b.
- Hommerstad, Marthe og Ottosen, Morten Nordhagen (red.): *Ideal og realitet. 1814 i politisk praksis for folk og elite*, Oslo, 2014
- Horstbøll, Henrik: "Pietism and the politics of Catechisms", *Scandinavian Journal of History*, 29:2, 2004, 143-160.
- Hovland, Edgar: "Grotid og glanstid. 1837-1920", i Næss, Hans Eyvind; Hovland, Edgar; Grønlie, Tore; Baldersheim, Harald og Danielsen, Rolf: *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*, Oslo, 1987.
- Hundstad, Dag: Det sørlandske uthavnssamfunnet – en maritim monokultur, *Heimen* 1/2005: 3–19.
- Hunt, Lynn (ed.): *The New Cultural History*, Berkeley, 1989.
- Hutchinson, Alan: Bygdetingets sosiale vesen, *Heimen* 2/2015, 169-180.
- Hyvik, Jens Johan; Hoel, Oddmund L.; Krøvel, Harald (red.), *Med påhalden penn? 1814 sett fra Nordvestlandet og Telemark*, Oslo 2014.
- Hyvik, Jens Johan: «Valgmennene i Bratsberg amt våren 1814», i Hyvik, Jens Johan ; Hoel, Oddmund L.; Krøvel, Harald (red.), *Med påhalden penn? 1814 sett fra Nordvestlandet og Telemark*, Oslo 2014: 124–132
- Ihalainen, Pasi, Bregnsbo, Michael, Sennefelt, Karin og Winton, Patrik (red.), *Scandinavia in the Age of Revolution*, Farnham, 2011.

- Imsen, Steinar og Supphellen, Steinar (red.): *Studier i norsk historie 1837-ca. 1800. Tvillingriket 1660-ca. 1800. Norske historikere i utvalg VII*, Oslo, 1984.
- Imsen, Steinar: Bygdesamvirket som rikspolitisk utsiktspunkt. Kommunalt liv i Norgesveldet mot slutten av gammelnorsk tid, *Heimen*, 1988, 129-141.
- Imsen, Steinar: Over bekken etter vann eller historien om den tyske bondekommunalismen som hjelp til selvhjelp, *Historisk tidsskrift*, 1989, s. 166-183
- Imsen, Steinar: *Norsk bondekommunalisme: fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart*, bind 1: *Middelalderen*, Trondheim 1990.
- Imsen, Steinar: *Norsk bondekommunalisme: fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart*, bind 2: *Lydriketiden*, Trondheim 1995.
- Imsen, Steinar and Vogler, Günter: «Communal autonomy and Peasant Resistance in Northern and Central Europe», i Blickle, Peter (ed.): *Resistance, Representation, and Community*, New York, 1997.
- Imsen, Steinar: «Det gamle tinget – og det nye», i Dag Michaelsen og Knut Sprauten (red.), *Rett og historie. Festskrift til Gudmund Sandvik*, Oslo, 1997b, 13-35.
- Imsen, Steinar og Winge, Harald (red.): *Norsk Historisk Leksikon*, Oslo, 1999.
- Imsen, Steinar: *Da reformasjonen kom til Norge*, Oslo, 2016.
- Iversen, Tore; Myking, John Ragnar og Thoma, Gertrud (red.): *Bauern zwischen Herrschaft und Genossenschaft: Peasant relations to Lords and Government: Scandinavia and the Alpine region 1000-1750*, Trondheim, 2007.
- Jansson, Torkel: *Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation. En konturteckning av 1800-talets Norden*, Uppsala, 1987.
- Jensen, Jens Toftgaard: Sekularisering af tiden? – Den danske Helligdagsreduktion 1770, *Den Jyske Historiker* nr. 105, 2004, s. 73-93.
- Jespersen, Leon (red.): *A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia*, Odense 2000.
- Johansen, Daniel: *Da makten fikk et ansikt. Den offentlige iscenesettelsen av kongemakten i det tidlige dansk-norske eneveldet 1660-1746*, Avhandling for graden philosophiae doctor, Trondheim, 2014.
- Johansson, K.H.: *Svensk sockensjälvstyrelse 1686-1862: Studier särskilt med hänsyn til Linköpings stift*, Lund, 1937.
- Johnsen, Oscar Albert: *Norges bønder. Utsyn over den norske bondestands historie*, Kristiania, 1919.
- Johnson, James H: *Listening in Paris: a cultural history*, Berkeley, 1996.
- Jordheim, Helge: *Lesningens vitenskap. Utkast til en ny filologi*, Oslo, 2001.
- Kaartvedt, Alf: *Det norske Storting gjennom 150 år. Bind 1: Fra Riksforsamlingen til 1869*, Gyldendal, 1964.

- Kayser Nielsen, Niels. *Bonde, stat og hjem. Nordisk demokrati og nationalisme – fra pietismen til 2. verdenskrig*, Aarhus, 2009.
- Kjelstadli, Knut, *Et organisert folk*, på Norgeshistorie.no:
<https://www.norgeshistorie.no/forste-verdenskrig-og-mellomkrigstiden/makt-og-politikk/1616-et-organisert-folk.html>
- Knutzen, Knud Olaus: *Dagbøger over reiser i Norge i 1824 og 1828*, forord av Wilhelm Munthe, Kristiania, 1922.
- Koht, Halvdan: *Norsk vilje*, Oslo, 1923.
- Koht, Halvdan: Ole Gabriel Ueland, i Halvdan Koht (red.), *Våre høvdinge. 70 livsskildringer med portretter*, bind 1, Trondhjem 1929.
- Koht, Halvdan: «Bonde mot borgar i nynorsk historie, i Halvdan Koht, *Nye innhogg og utsyn*, Oslo, 1964.
- Koht, Halvdan: *Norsk bondereisning*, Oslo, 1975 (oppr. 1926).
- Koht, Halvdan: «Det store i 1814», i Steinar Supphellen (red.): *Norske historikere i utvalg IX. Studier i norsk historie omkring 1814. Ein nasjon stig fram*, Oslo, 1983, 266-277 (oppr. 1914).
- Koht, Halvdan: «Trongen til demokrati i 1814», i Supphellen, Steinar (red.). *Studier i norsk historie omkring 1814 : en nasjon stig fram*, Oslo: 1983
- Koselleck, Reinhart: *Critique and Crisis. Enlightenment and the pathogenesis of Modern Society*, Cambridge, Massachusetts, 1988.
- Koselleck, Reinhart. “*Begriffsgeschichte and Social History*”, in Koselleck, Reinhart. *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, New York, 2004.
- Koselleck, Reinhart, «Tidslag», i Reinhart Koselleck, *Begreber, tid og erfaring*, redigert av Jens Busck, Jeppe Nevers og Niklas Olsen, København 2007, 185-192.
- Krefting, Ellen: *Vestens idéhistorie. Bind 3, Modernitetens fødsel 1600-1800*, Oslo, 2012.
- Krefting, Ellen; Nøding, Aina, Ringvej, Mona: *En pokkers skrivesyge. 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet*, Oslo 2014.
- Krokann, Inge: *Då bøndene reiste seg*, Lillehammer, 1994 (oppr. 1937).
- Kvestad, Lars: Frå «Undersaater» til «Norske borgere» – Utviklinga av eit statsrettsleg borgaromgrep frå einevelde fram mot konstitusjonelt demokrati i 1814, i Langeland, Nils Rune (red.): *Politisk kompetanse. Grunnlovas borgar 1814-2014* Oslo 2014: 59–77
- Langeland, Nils Rune (red.): *Politisk kompetanse. Grunnlovas borgar 1814-2014* Oslo 2014.

- Langeland, Nils Rune: «Grunnlovas politiske borgar», i Nils Rune Langeland (red.), *Politisk kompetanse. Grunnlovas borgar 1814–2014*, Oslo 2014, 11-23.
- Langeland, Nils Rune: «Røysteretten som mål på politisk kompetanse sidan 1814», i Nils Rune Langeland (red.), *Politisk kompetanse. Grunnlovas borgar 1814–2014*, Oslo 2014, 27-58.
- Lagerroth, Fredrik: Mantal och fyrk. Ett blad ur den kommunala rösträttens historia, i *Statsvetenskaplig tidskrift*, 1/1938
- Larssen, Christian: «Indledning», *Biskop Balles Visitatsbok 1799-1807*, København 1999.
- Larsson, Olle: *Biskopen visiterar: Den kyrkliga överhetens möte med lokalsamhället 1650-1760*, Växjö: Växjö stiftshistoriska sällskap, 1999.
- Lauten, Maren Dahle: *Borgeraand utvikler sig kun almindelig der, hvor hver Enkelt har Leilighed til politisk Virksomhed": framveksten av eit moderne demokratiomgrep under debatten om formannskapslova av 1837*, masteroppgave Universitet i Oslo, 2010.
- Leland, Einar: *Det kommunale sjølvstyret i Orkdal*, Oslo, 1947.
- Linde, Martin: *Statsmakt och bondemotstånd: allmoge och överhet under stora nordiska kriget*, Uppsala, 2000.
- Lindström, Peter : Från konsensus till majoritet: Bönder, prästval och politisk kultur 1650–1800, *Historisk tidskrift* (svensk) 2, 2000
- Lindström, Peter. *Prästval och politisk kultur, 1650-1800*, Skrifter från institutionen för historiska studier 4, Umeå, 2003.
- Lunden, Kåre: *Norsk grålysning. Norsk nasjonalisme 1770-1814 på allmenn bakgrunn*, Oslo 1992.
- Lunden, Kåre. *Norges landbrukshistorie 1350-1814. Frå svartedauden til 17. Mai*, Oslo,, 2002.
- Løgstrup, Birgit: «Danish Peasants Making Politics in the Eighteenth Century», i Ihalainen, Pasi; Bregnsbo, Michael; Sennefelt, Karin og Winton, Patrik (red.), *Scandinavia in the Age of Revolution*, Farnham, 2011, 291-302.
- Makt og motiv. Et festskrift til Jens Arup Seip*, Oslo: 1975.
- Maliks, Jakob: *Vilkår for offentlighet. Sensur, økonomi og transformasjonen av det offentlige rom i Danmark-Norge 1730-1710*, avhandling for graden philosophiae doctor, Trondheim, 2011.
- Marjanen, Jari: «Reinhart Koselleck and Begriffsgeschichte in Scandinavia», i *Forum Interdisiplinäre Begriffsgeschichte*, 1/2015.

- Markussen, Ingrid: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte. Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*, Odense University Studies in history and social sciences vol. 187, Odense, 1995
- Mestad, Ola, «Suvereniteten tilbakegitt det norske folk ved Kieltraktaten – det oversedde natur- og statsrettsgrunnlaget for norsk sjølvstende og grunnlov i 1814», *Historisk tidsskrift* nr. 1/2014.
- Myking, John Ragnar: Lagrettemenn og bygdeelite ca. 1650–1750. Eit eksempel frå Nordhordland, *Heimen* 3, 1996, s. 179-188.
- Myking, John Ragnar: "Peasant participation in local thing and conflict handling in Norway from the 13th century to the end of the Early Modern Period", i Iversen, Tore; Myking, John Ragnar og Thoma, Gertrud (red.): *Bauern zwischen Herrschaft und Genossenschaft: Peasant relations to Lords and Government: Scandinavia and the Alpine region 1000-1750*, Trondheim, 2007.
- Mykland, Liv: *Guds hus under hammeren. En studie av kirkesalget i Norge i 1720-årene*, Bergen, 1976.
- Nagel, Anne Hilde and Dyrvik, Ståle (eds.). *Folkestyre? Kritisk lys på 1814-demokratiet*, Bergen, 2014
- Neumann, Iver B.: "Forord", i Foucault, Michel: *Forelesninger om regjering og styringskunst*, Oslo, 2002.
- Nevers, Jeppe og Olsen, Niklas: «Indledning», in Koselleck, Reinhart: *Begreber, tid og erfaring. En tekstsamling*. Edited by Jens Busck, Jeppe Nevers og Niklas Olsen, København, 2007.
- Neveux, Hugues and Österberg, Eva: «Norms and values of the peasantry in the period of state formation: a comparative interpretation», i Blickle, Peter (ed.): *Resistance, Representation and Community*, New York, 1997, 155-184.
- Nielsen, May-Brith Ohman: *Jord og ord: en studie av forholdet mellom ideologi, politikk, strategi og mobilisering hos den tredje pol i det norske partisystemet : Bondepartiet 1915-1940*, Bergen, 1997.
- Nietzsche, Friedrich: *Tragediens fødsel*, Oslo 1993.
- Nietzsche, Friedrich: *Morgenrøde*, 82, Oslo, 2007.
- Njåstad, Magne, *Norvegr*, bind 2, 1400-1840, Oslo 2011.
- Nordin, Jonas. «The Monarchy in the Swedish Age of Liberty (1791-1772)», in . Ihalainen, Pasi; Bregnsbo, Michael; Sennefelt, Karin and Winton, Patrik (eds.), *Scandinavia in the Age of Revolution, Nordic Political Cultures, 1740-1820*, Farnham, 2011, 29-40.

- Norges eldste tingbok er 400 år! Arkivverket.no:
<http://www.arkivverket.no/arkivverket/Arkivverket/Om-oss/Aktuelt/Nyhetsarkiv/Nyhetsarkiv-2013/Norges-eldste-tingbok-er-400-aar>.
- Næss, Hans Eyvind; Hovland, Edgar; Grønlie, Tore; Baldersheim, Harald og Danielsen, Rolf: *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*, Oslo, 1987.
- Næss, Hans Eyvind. «Det lokale selvstyrets røtter. Tiden fram til 1837», i Næss, Hans Eyvind; Hovland, Edgar; Grønlie, Tore; Baldersheim, Harald og Danielsen, Rolf: *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*, Oslo, 1987.
- Næss, Hans Eyvind: «Fra tingskriver til dommer», i Næss (red.) *For rett og rettferdighet i 400 år. Sorenskriverne i Norge, 1591-1991*, Oslo, 1991.
- Næss (red.) *For rett og rettferdighet i 400 år. Sorenskriverne i Norge, 1591-1991*, Oslo, 1991.
- Olsen, Kevin: "Deliberative democracy", i Barbara Fultner (red.), *Jürgen Habermas: key concepts*, Durham: 2011.
- Otnes, Per: «Deltakar og tilskodar. Forsøk på en nylesning», *Sosiologisk tidsskrift*, 3/2013.
- Pedersen, Johannes og Kornerup, Bjørn: *Den danske kirkes historie*, bind V, København, 1951.
- Pedersen, Svein Henrik: *Kirkebygging i Søndre Trondhjems amts landdistrikter 1780-1851*, Trondheim, 1992.
- Pryser, Tore: *Norsk historie 1814-1860: Frå standssamfunn mot klassesamfunn*, Oslo, 1999.
- Rian, Øystein: "Hvorfor var det ikke nordmennene som forlot Fredrik 6.?", *Historisk tidsskrift*, 1/2014.
- Rian, Øystein: *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårene for offentlige ytringer 1536-1814*, Oslo, 2014.
- Rian, Øystein: «Embetsstyre i Norge før og etter 1814», i Berg, Roald og Langhelle, Svein Ivar (red.): «*Mod som en konge.*» *Bøndene, makten og politikken 1800-1850*, Bergen, 2015, 25-32.
- Ringvej, Mona: «Trykkefriheten i 1814: det opplyste eneveldets demokratiske arv», *Historisk tidsskrift*, 1/2014.
- Rørdam, Holger Fr.: *Valget af kirkens tjenere i Danmark*, København, 1893.
- Sande, Sigurd: «Kornoppløpene på Toten og i Trondheim i 1813», i Dørum, Knut og Sandvik, Hilde (red.): *Opptøyer i Norge 1750-1850*, Oslo, 2012.
- Sanders, Hanne: Sekularisering – et relevant begreb for historisk forskning?, *Den jyske historiker* nr. 105, 2004, s. 5-18.
- Sandmo, Erling: *Tingets tenkemåter: Kriminalitet og rettsaker i Rendalen, 1763-97*, Oslo, 1992.

- Sandmo, Erling: *Voldssamfunnets undergang: Om disiplineringen av Norge på 1600-tallet*, Oslo, 1999.
- Sandnes, Jørn og Salvesen, Helge: *Ødegårdstid i Norge*. Det nordiske ødegårdsprosjekts norske undersøkelser, Oslo, 1978
- Sandvik, Gudmund: *Prestegard og prestelønn*, Oslo, 1965.
- Sandvik, Gudmund. Salet av landskyrkjene i Sør-Noreg i 1720-åra i perspektiv, in Bjørn Slettan (red.): *Kyrkja i lokalsamfunnet*, Kristiansand, 1987.
- Sandvik, Hilde: «Rettsvesenets utbygging i Norge. Lokale konsekvenser og reaksjoner 1550-1750», i Winge, Harald (red.): *Lokalsamfunn og øvrighet i Norden, ca. 1550-1750*, Oslo, 1992.
- Sandvik, Hilde (red.): *Demokratisk teori og historisk praksis, Forutsetninger for folkestyre 1759-1850*, Oslo, 2010.
- Sandvik, Hilde: «Like rettigheter for kvinnene? – Lovforslag og debatter 1814–1833», i Hommerstad, Marthe og Ottosen, Morten Nordhagen (red.), *Ideal og realitet. 1814 i politisk praksis for folk og elite*, Oslo 2014: 127–142
- Sars, Johan Ernst: *Udsigt over den norske historie*, i Sars, Johan Ernst: *Samlede værker*, bind 1-2, Kristiania og Kjøbenhavn, 1912
- Sars, Johan Ernst: *Historisk Indledning til Grundloven*, i Sars, Johan Ernst: *Samlede værker*, bind 3, Kristiania og Kjøbenhavn, 1912, 430. (oppr. 1882).
- Sars, Johan Ernst: *Norges historie fremstillet for det norske folk*, bind 6, del 1, Kristiania 1913
- Scott, James C.: *Domination and the arts of resistance: hidden transcripts* New Haven, 1990.
- Scott, James C.: *Seeing like a State. How certain Schemes to Improve the Human Condition Have failed*, New Haven, 1998
- Seip, Jens Arup: «Ting og stevne i Rogaland», i *Tingbøker frå Jæren og Dalane 1613-1663*, band 1 (1613-1625), ved Ola Aurenes, Stavanger, 1953.
- Seip, Jens Arup: *Fra embedsmannsstat til ettpartistat*, i *Fra embedsmannsstat til ettpartistat og andre essays*, Oslo 1963,
- Seip, Jens Arup: *Utsikt over Norges historie*, Oslo, 1974.
- Sejersted, Francis: «Historiefagets fortellinger», i Sejersted, Francis: *Norsk idyll?* Oslo, 2000, 15-33
- Sennefelt, Karin: *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politiska kultur*, Hedemora, 2001
- Sjögren, Åsa Karlsson. *Männen, kvinnorna och röstretten. Medborgarskap och representation 1723-1866*, Stockholm, 2006.

- Skappel, Simen: *Om husmandsvæsenet i Norge. Dets opprindelse og utvikling*, Kristiania. 1922.
- Skjervheim, Hans: «Deltakar og tilskodar», i *Deltakar og tilskodar og andre essays*, 1976, 71-87.
- Skronnal, Anders: *Orkdalsboka 2*, Orkdal, 1961.
- Skullerud, Aage: *Bondeopposisjonen og religionsfriheten i 1840-årene*, Oslo 1971.
- Slettan, Bjørn (red.) *Kyrkja i lokalsamfunnet*, Kristiansand, 1987.
- Slettan, Dagfinn og Try, Hans (red.), *Bondevenene – Jaabækkrørsla 1865–1875*, Oslo 1979.
- Slettebø, Thomas Ewen Daltveit: «Strilekrigen i Bergen i 1765. Improvisasjon i eneveldets politiske teater», i Dørum, Knut og Sandvik, Hilde (red.): *Opptøyer i Norge 1750-1850*, Oslo, 2012, 45-102.
- Sogner, Sølvi: *Krig og fred 1660-1780*, bind 6 i Aschehougs Norgeshistorie, Oslo, 1995.
- Sogner, Sølvi: Om migrasjon og minoriteter i Norge i tidlig moderne tid, *Historisk tidsskrift*, 1, 1999: 61–74.
- Sogner, Sølvi: “Conclusion: The Nordic Model”, i Österberg, E. og Sogner, S. (eds.): *People meet the Law. Control and Conflict handling in the Courts*, Oslo, 2000.
- Steen, Sverre. *Det norske folks liv og historie gjennom tidende*, bind VI, Oslo, 1932.
- Steen, Sverre: *Det gamle samfunn. Det frie Norge, bind 4*, Oslo, 1957.
- Steen, Sverre: *Konge og storting. Det frie Norge, bind 5*, Oslo, 1962
- Steen, Sverre: *Lokalt selvstyre i Norges bygder: første fase*, Oslo, 1968.
- Stromberg, Roland. N.: *European Intellectual History since 1789*, Sixth edition. Prentice Hall, 1994
- Sunde, Jørn Øyrehagen (ed.). *Constitutionalism before 1789. Constitutional Arrangements from the High Middle Ages to the French Revolution*, Oslo, 2014.
- Supphellen, Steinar: Byen og fattigproblemet. Ordninga av fattigstelelt i Trondheim frå 1730-åra, i *Trondhjemske samlinger 10*, hefte 1 (1976-78), s. 137-157.
- Supphellen, Steinar: Supplikken som institusjon i norsk historie. Framvokster og bruk særleg først på 1700-tallet, *Historisk tidsskrift*, 1978, s. 153-158.
- Supphellen, Steinar (red.): *Norske historikere i utvalg IX. Studier i norsk historie omkring 1814. Ein nasjon stig fram*, Oslo, 1983.

- Supphellen, Steinar: "Administrasjon og avgjerdsprosess i dei nordiske landa på 1700-talet I komparativt perspektiv," i Blomstedt, Yrjö et al.: *Administrasjon i Norden på 1700-talet*, Oslo:Universitetsforlaget, 1985.
- Supphellen, Steinar: *Konventikkelplakatens historie, 1741–1842*, Trondheim, 2012.
- Svendsen, Åsmund: *Oscar Albert Johnsen, Store norske leksikon*, https://nbl.snl.no/Oscar_Albert_Johnsen
- Svensson, Patrick: Peasants and Entrepreneurship in the Nineteenth-Century Agricultural Transformation of Sweden, *Social Science History*, Vol. 30, Number 3, 2006, 387-429.
- Sødal, Terje: *Sosial ulikhet på Agder ca. 1600-1700*: Hovudfagsoppgåve Universitetet i Bergen, 1996.
- Sörndal, Olof: 1817 års förordning angående sockenstämmor och kyrkråd, i *Statsvetenskaplig tidsskrift för politik, statistik, ekonomi*, Lund, 1941.
- Tandefelt, Henrika: "The Image of Kingship in Sweden, 1772-1809", i Ihalainen, Pasi; Bregnsbo, Michael; Sennefelt, Karin og Winton, Patrik (red.), *Scandinavia in the Age of Revolution*, Farnham, 2011.
- Telste, Kari: *Mellom liv og lov: Kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652-1710*, Oslo, 1993.
- Tjønneland, Eivind (red.): *Kritikk før 1800: 1700-tallets politiske og litterære offentlighet*, Oslo, 2014.
- Tocqueville, Alexis de: *Det gamle regime og revolusjonen*. Oversatt av Bjarne Ørbo, Oslo, 1988.
- Tretvik, Aud Mikkelsen: *Tretter, ting og tillitsmenn. En undersøkelse av konflikthåndtering i det norske bygdesamfunnet på 1700-tallet*, Trondheim, 2000.
- Try, Hans: *Gardsskipnad og bondenæring. Sørlandsk jordbruk på 1800-talet*, Bergen 1969.
- Try, Hans: «Bondevennrørsla 1867–1873 – ei regional jamføring», i Slettan, Dagfinn og Try, Hans (red.), *Bondevenene – Jaabækrørsla 1865–1875*, Oslo 1979
- Tönnies, Ferdinand: *Community and Civil Society*, Cambridge Texts in the History of Political Thought. Edited by Jose Harris, Cambridge, 2001.
- Vetlesen, Arne Johan: *Jürgen Habermas*. Store norske leksikon, https://snl.no/J%C3%BCrgen_Habermas
- Viken, Øystein Lydik Idsø: «Underdanig opposisjon: Offentleg skriftleg motstand i Noreg 1807-1814», *Historisk tidsskrift* 3/2011.
- Viken, Øystein Lydik Idsø: "Frykte Gud og ære kongen. Preikestolen som politisk instrument i Noreg 1720-1814. Doktorgradsavhandling, Oslo: Universitetet i Oslo, 2014.

- Volk, Kyle G.: The Perils of "Pure Democracy": Minority Rights, Liquor Politics, and Popular Sovereignty in Antebellum America, *Journal of the Early Republic*, Vol. 29, No 4, 2009:641-679.
- Vårdal, Mette: «Hadde husmenn grunn til å føle seg forbigått i 1814? Eksempelet Vågå», i Nagel, Anne Hilde og Dyrvik, Ståle (red.), *Folkestyre? Kritisk lys på 1814-demokratiet*, Bergen 2014
- Weber, Max: *Makt og byråkrati*, Oslo, 2000
- Wichman, Holger; Swedlund, Robert; Hasselberg, Bertil; Hasselberg, Gudmar; Flodén, N. Aug.: *Jämtlands och Härjedalens historia. Fjärde delen, 1720-1880*, Stockholm, 1962.
- Wilson, Peter. *Absolutism in Central Europe*, London and New York, 2000.
- Winge, Harald (red.): *Lokalsamfunn og øvrighet i Norden, ca. 1550-1750*, Oslo, 1992.
- Wood, Gordon S.: *The creation of the American Republic, 1776-1787*, Chapel Hill, 1969.
- Würgler, Andreas: *Unruhen und Öffentlichkeit. Städtische und ländliche Protestbewegungen im 18. Jahrhundert*, Tübingen, 1995.
- Würgler, Andreas: Das Modernisierungspotential von Unruhen im 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Entstehung der politischen Öffentlichkeit in Deutschland und der Schweiz, i *Geschichte und Gesellschaft*, 21. Jahrg. H.2, 1995b, s. 195-217.
- York, Eyvind Urkedal; Solli, Arne og Dyrvik, Ståle: «Vi Arbeidre er ingen faatallig Hær». *Om husmannsvesenet i Norge*, Fagrapport som bakgrunn for eit nasjonalt dokumentasjonsenter, Luster, 2012.
- Østberg, Kai: «Bilder av folket, Frankrike 1789-1848», i Sandvik, Hilde (red.): *Demokratisk teori og historisk praksis, Forutsetninger for folkestyre 1759-1850*, Oslo, 2010.
- Østerberg, Dag: *Det moderne. Et essay om Vestens kultur 1740-2000*, Oslo, 1999.
- Österberg, Eva: Svenska lokalsamhällen i förändring, ca. 1550-1850, in (swedish) *Historisk tidskrift*, 1987
- Österberg, Eva: Bönder och sentralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur, *Scandia*, 1989.
- Österberg, Eva: *Mentalities and Other Realities, Essays in Medieval oand Early Modern Scandinavian History*, Lund, 1991.
- Österberg, Eva: Folklig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige, *Scandia* 1/1992.
- Österberg, Eva: „Vardagens sträva samförstånd. Bondepolitik I den svenske modellen från vasatid til frihetstid“, i Broberg, Gunnar; Wikander, Ulla og Åmark, Klas (red.), *Tänka, tycka, tro*, Stockholm 1993, s. 126-149.